ВІКТОРІЯ ЖИЛЮК

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА НА ЖИТОМИРЩИНІ у 1941-1955 рр.

ВІКТОРІЯ ЖИЛЮК

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА НА ЖИТОМИРЩИНІ У 1941-1955 РР.

Scan Kromsator
udamyk
01.01.2010

Волинські обереги

ББК 84(4 Укр)6
Ж72
УДК 94(477) "1941/1955"

Рецензенти:

К.К.Кондратюк - доктор історичних наук, професор
(Львівський національний університет ім. Івана Франка);

Я.Й.Малик - доктор історичних наук, професор
(Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України);

М.М.Кучерепа - кандидат історичних наук, професор
(Волинський національний університет ім. Л.Українки).

Науковий консультант - доктор історичних наук, професор В.І.Сергійчук *(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)*

Друкується за ухвалою Вченої ради Національного університету "Острозька академія" (протокол №9 від 23 квітня 2008 р.)

Видання здійснено за фінансової допомоги голови СГ "Оріяна" Анатолія Тимошенка

Жилюк В.М.
Ж72 Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941-1955 рр. Монографія. - Рівне: Волинські обереги, 2008. - 308 с., іл.
ISBN 978-966-416-120-3.

Книга Вікторії Жилюк - перше у вітчизняній історіографії комплексне дослідження діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії на Житомирщині. У монографії на основі широкого кола джерел, зокрема документів архіву Управління Служби безпеки України у Житомирській області, висвітлено різні аспекти національно-визвольної боротьби в краї проти нацистського і комуністичного режимів.

Книга адресована історикам, політологам, краєзнавцям, студентам, вчителям та учням загальноосвітніх шкіл, усім читачам, які цікавляться героїчним минулим українського народу.

УДК 94(477) "1941/1955"
ББК 84(4 Укр)6

ISBN 978-966-416-120-3

© Жилюк В.М, 2008
© «Волинські обереги», 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5
РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА 9
1.1. Стан наукової розробки проблеми та опубліковані джерела 9
1.2. Архівні документи і матеріали 24
РОЗДІЛ 2.
РОЛЬ ОУН У РОЗБУДОВІ ВІДНОВЛЕНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (липень-вересень 1941 р.) 32
2.1. Організаційна робота похідних груп ОУН 32
2.2. Утворення місцевих українських органів влади 45
2.3. Національно-культурне відродження та громадське життя краю 59
РОЗДІЛ 3.
НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ ОПОРУ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.) 75
3.1. Політика німецької окупаційної адміністрації 75
3.2. Діяльність оунівського підпілля 92
3.3. Рейди УПА 1943 р. 112
РОЗДІЛ 4.
АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ОПІР ОУН І УПА НА ЖИТОМИРЩИНІ У ПОВОЄННІ РОКИ 125
4.1. Особливості національно-визвольного руху у 1944-1945 рр. 125
4.2. Пропагандистська діяльність та збройні акції націоналістичного підпілля й УПА у 1946-1955 рр. 160
ВИСНОВКИ 188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 195
ДОДАТКИ 227

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АУ СБУ – Архів управління Служби безпеки України
ВО – військова округа
ГВШ – Головний Військовий Штаб
ГК УПА – Головна Команда Української повстанської армії
ДАЖО – Державний архів Житомирської області
ДАРО – Державний архів Рівненської області
МДБ – Міністерство державної безпеки
МВС – Міністерство внутрішніх справ
НВРО – Національно-визвольна революційна організація
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ОСУЗ – осередньо-східні землі
ОУН(Б) – Організація українських націоналістів (Бандери)
ОУН(М) – Організація українських націоналістів (Мельника)
ПЗУЗ – північно-західні українські землі
РВ – районний відділ
Райком – районний комітет
СБ – Служба Безпеки ОУН(Б) і УПА
СУЗ – східно-українські землі
УГВР – Українська Головна Визвольна Рада
УПА – Українська повстанська армія
УСБУ – Управління Служби безпеки України
УШПР – Український штаб партизанського руху
ЦДАВОВ України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України

Присвячую світлій
пам'яті моєї мами –
Лариси Василівни Салюк

ПЕРЕДМОВА

Актуальність теми дослідження зумовлена об'єктивною необхідністю вивчення феномена українського національно-визвольного руху середини XX ст., що продиктовано логікою розвитку сучасної історичної науки.

Історичний досвід етнополітичної мобілізації українців у боротьбі за свою незалежність є свідченням державотворчого потенціалу української нації та прикладом спроможності українців обстоювати національні інтереси в умовах доволі складних і несприятливих для них внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів.

Всебічне осмислення цього досвіду важливе з точки зору сучасних реалій, оскільки принаймні теоретично поглиблює зміст національного (базового) компонента державного розвитку України. Суспільна значущість ціннісного засвоєння минулого незаперечна також з огляду на те, що наукове висвітлення діяльності націоналістів у період Другої світової війни та повоєнні

роки сприятиме подоланню негативного стереотипного уявлення про ОУН і УПА серед частини українського соціуму.

Досліджувана проблема має значний науковий інтерес. Хоча діяльність ОУН і УПА впродовж останнього півтора десятиріччя стала об'єктом уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, однак ступінь розроблення теми залишається недостатнім. Зосередженість на західноукраїнському регіоні та проблемний характер більшості досліджень не дають можливості чітко визначити роль і місце боротьби українських націоналістів у всеукраїнському контексті. У зв'язку з цим зростає потреба в наукових краєзнавчих роботах локального (мікро) рівня в межах усіх регіонів України.

Поява цієї книги стала можливою завдяки сприяння багатьох людей. Насамперед, висловлюю щиру подяку меценату української книги, голові СГ «Оріяна» Анатолію Тимошенку (м.Житомир) за спонсорську допомогу.

Неоціненну допомогу своїми порадами надав мені доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Володимир Іванович Сергійчук. Його праці та пам'ятні для мене зустрічі з вельмишановним вченим слугували добрим імпульсом у моїх наукових студіях. Щиро вдячна також рецензентам цієї книги – доктору історичних наук, професору Львівського національного університету ім. Івана Франка Костянтину Костянтиновичу Кондратюку; доктору історичних наук, професору Львівського регіонального інституту державного управління національної академії державного управління при Президентові

України Ярославу Йосиповичу Малику; кандидату історичних наук, професору Волинського національного університету ім. Лесі Українки Миколі Михайловичу Кучерепі.

Слова щирої подяки висловлюю працівникам Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Рівненської області, архіву Управління Служби безпеки України у Житомирській області, які допомагали у пошуку необхідних для написання монографії документів. Дуже вдячна поету і краєзнавцю з міста Попільня Борису Остапенку та жителям села Миролюбівка Попільнянського району за надання цінної інформації та фотоматеріалів.

Особлива подяка ректору Рівненського гуманітарного університету, професору Руслану Михайловичу Постоловському та членам кафедри всесвітньої історії РДГУ: кандидату історичних наук Петру Оксентійовичу Савчуку, доктору політичних наук Максиму Мойсейовичу Гону, кандидату історичних наук Ігорю Олексійовичу Десятничуку, методисту Ганні Андріївні Кревській. Щиро вдячна за підтримку й корисні поради ще одному рівнянину – підполковнику Сергію Олександровичу Хлистуну.

Робота над монографією була завершена за час моєї праці в Національному університеті «Острозька академія». Слова подяки висловлюю ректору академії, професору Ігорю Демидовичу Пасічнику; проректору з навчально-виховної й наукової роботи, доктору філософських наук, професору Петру Михайловичу Кралюку; завідувачу кафедри історії, доктору історичних наук, професору Володимиру Васильовичу Трофимовичу; декану гуманітарного факультету, кандидату історичних

наук Віктору Володимировичу Павлюку, а також усім колегам, які дали позитивну оцінку моїй роботі і сприяли виданню книги.

Висловлюю вдячність чоловікові – доктору історичних наук Сергію Жилюку. Він став першим читачем рукопису цієї книги й водночас допомагав у вирішенні організаційних питань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Стан наукової розробки проблеми та опубліковані джерела

В цілому за певними тенденціями, концептуальними підходами та характеристикою використаної джерельної бази увесь історіографічний масив з проблеми діяльності ОУН і УПА можна умовно поділити на дві великі групи: дослідження української діаспори та сучасних вітчизняних вчених.

Характерною рисою робіт діаспорної історіографії періоду 50-60-х рр. була полеміка про роль і місце ОУН мельниківського та бандерівського напрямків. Ряд дослідників [190, 226, 249] перебільшував значимість ОУН(М) й звинувачував членів ОУН(Б) у братовбивстві та політичному авантюризмі. Прихильники протилежного напрямку, навпаки, беззастережно відстоювали основні положення та ідею провідної ролі у створення УПА бандерівського ОУН. Хоча вплив суб'єктивного фактора й відповідно тенденційний підбір фактичного матеріалу дещо знижують наукову вартість таких праць, проте окремі з них заслуговують на увагу з точки зору їхньої базової основи. Так, прихильник бандерівської тенденції ролі ОУН у Другій світовій війні П.Мірчук один із перших в українській історіографії зробив спробу дати повну і систематичну історію ОУН, широко подав документальний матеріал про формування ідеологічних засад, політики і стратегії ОУН у період німецько-радянської війни [241].

Важливим джерелом для предмета нашого дослідження є праці вчених української діаспори В.Косика та

Л.Шанковського [232, 278, 279], а також збірник статей, спогадів і документів «На зов Києва» (К.: Дніпро, 1994) [244], де міститься певний обсяг інформації про діяльність похідних груп ОУН безпосередньо на Житомирщині. Про рейди УПА на Схід і окремі факти існування на території Житомирщини місцевих збройних загонів показано в праці Л.Шанковського «Історія українського війська» [278]. Глибше осмислити події, що відбувалися на окупованій фашистами території України, зокрема Житомирщині, дає можливість монографія В.Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [232]. В оцінках деяких сучасних вітчизняних вчених [269, с. 10] названа вище праця та окремі частини упорядкованих професором В.Косиком документів [150, 151] зазнали критичних зауважень відносно іноді довільного трактування та подання документів. Разом з тим, ніхто не відкидає значну наукову цінність робіт В.Косика, основу яких складають копії оригінальних німецьких архівних матеріалів і їх український переклад. За висновками керівника робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА професора С.В.Кульчицького, «документам упорядкованого професором В.Косиком чотиритомника можна довіряти [247, с.10]».

Окремо слід віддати належне дослідникам української діаспори у розробці матеріалів «Літопису Української Повстанської Армії». Укладачі першої серії «Літопису УПА» протягом 70-80-х років виконали величезну роботу, випустивши у світ близько тридцяти томів з історії УПА на основі документів та матеріалів, що опинилися за межами України. Проте, як справедливо зауважує Г.Стародубець, незважаючи на значну наукову цінність видання, більшість його томів підготовлена з нехтуванням правилами видання історичних документів [269, с. 14]. Залучення у сферу наукових досліджень протягом останнього десятиріччя нових матеріалів із різних джерел зумовило необхідність переосмислення генези УПА й написання нової серії «Літопису УПА». Цю роботу виконали науковці Інституту

української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського і Центрального державного архіву громадських об'єднань. Із восьми підготовлених томів автором монографії використано ті, які містять важливу інформацію про події на території географічного визначення даного дослідження [155-158]. Особливо цінним для нас є другий том видання «Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944», де подано, зокрема, схему військового поділу та керівництва групи УПА «Тютюнник» станом на жовтень 1943 р. і після 1944 р. [155, с. 675], а також мапу регіону діяльності ВО «Тютюнник» у серпні-листопаді 1943 р. [155, с. 638], що безпосередньо стосується історії діяльності УПА в територіальних межах Житомирської області. Щоправда, матеріали «Літопису УПА», постанови Головного командування УПА та інші відповідні документи не дають чіткої й однозначної відповіді на питання про створення та еволюцію УПА-Схід.

Повертаючись до надбань історіографії української діаспори, необхідно визнати факт її розвитку й піднесення до належного наукового рівня, про що свідчать праці аналітичного характеру, зокрема аналіз висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик» (№1-4, 1994), здійснений В.Косиком і О.Вовком [195, 232].

Позитивним моментом у розвитку досліджень історії національно-визвольних змагань в Україні періоду Другої світової війни є те, що даною тематикою починають цікавитись не тільки українські історики. Значною мірою вона відображена в англо-американській історичній літературі [243]. Останніми роками спостерігається пожвавлений інтерес до означеної проблеми в російській історичній літературі і мемуаристиці [189, 273, 296]. У цьому плані окремо можна відзначити історіографічне дослідження німецького вченого Дітера Поля «Фашистська окупація України в 1941-1944 рр. у працях західних вчених» [206], де здійснено аналіз праць, написаних англійською, німецькою, польською, французькою та єврейською мовами.

Багато цінного матеріалу з історії нацистського окупаційного режиму, діяльності похідних груп ОУН у розбудові українських місцевих органів влади й націоналістичного підпілля на Житомирщині міститься в англомовних дослідженнях Дж.Армстронга та Б.Кравченка [283, 284]. Заслуговує на увагу висновок Дж.Армстронга у праці «Український націоналізм», що «ситуація у Житомирі як першій великій базі діяльності ОУН(М) є особливо значущою й допомагає з'ясувати роль націоналістичного руху у Східній Україні на його початковому етапі [283, с. 91]».

Очевидно, побіжно треба згадати й про радянську історіографічну спадщину. Відразу зауважимо, що спеціальними науковими дослідженнями тематика діяльності ОУН і УПА радянськими науковцями не розроблялася. Основне завдання радянських праць полягало у пропагандистському висвітленні переваг радянського способу життя, історичної ролі комуністичної партії в організації перемоги над фашизмом, героїчних подвигів антифашистського підпілля та радянського партизанського руху [200, 235, 272]. З іншого боку, видавалася пропагандистська література з використанням відверто агресивної лексики в оцінці діяльності так званих «українських буржуазних націоналістів як найманців міжнародного імперіалізму і найлютіших ворогів українського народу» [202, 203, 209, 257, 275, 277]. Загальною ознакою цих робіт є надмірна публіцистичність й фактична відсутність у них посилань на архівні та документальні джерела, що стало причиною втрати їх історіографічної актуальності в сучасний період. Щоправда, окремі публікації радянської доби, присвячені подіям на Житомирщині, зокрема діяльності боївок УПА «Павла-Миколи» та «Романа», склали певну інформаційну цінність для нашого дослідження [210, 242]. Теж саме можна сказати й про збірник документів і матеріалів 1969 р. «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» [149]. Тому, цілком погоджуємося із зауваженням Г.Стародубець, що доробок

радянських науковців, очищений від ідеологічних нашарувань, надмірної міфологізації, документально не підтверджених висновків, повинен бути одним із складових сучасного історіографічного дослідження [269, с. 12]».

Вважаємо за доцільне висловити аналогічні зауваги й щодо ряду сучасних робіт, які тяжіють тенденціями радянської історіографії, наприклад «Книга Пам'яті України. Житомирська область», де міфологізується радянський рух опору й фактично замовчується діяльність ОУН і УПА в краї. На жаль, окремі сучасні праці мають і відверто антиукраїнський чи доволі агресивний характер в оцінках українського національного визвольного руху [170, 280, 281]. Між тим, із цієї серії видань праця М.Шелюга «Правди не сховаєш: збірка оповідань» (Житомир, 1996 р.) [281] виявилась вартісною для нашого дослідження. Ветеран КДБ-СБУ П.Довжик (псевдонім М.Шелюг), мав доступ до секретних матеріалів архіву СБУ і широко використав їх у своїй роботі. Абстрагуючись від наголосів, зроблених М.Шелюгом, визнаємо достовірність частини поданого ним фактажу, що підтвердилось авторським аналізом джерел. Власне для нашої дисертаційної роботи названа брошура має значення у тій частині, де йдеться про УПА-Схід на Житомирщині, про створення Житомирського окружного проводу ОУН, діяльність загонів і боївок УПА, подаються псевдо провідників та активних членів українського націоналістичного руху на Житомирщині [281, с.5-16].

Визнаючи необхідність включення до історіографічного аналізу проблеми діяльності ОУН і УПА праць радянської доби та окремих ідеологічно заангажованих і упереджених сучасних видань, навіть за умови їх вивірення, ми не виокремлюємо цей доробок в окрему групу, а розглядаємо його як структурний елемент історіографічного дослідження.

Надбання сучасної вітчизняної історіографії належним чином представлені працями таких провідних вчених, як А.Кентій, М.Коваль, І.Патриляк, О.Лисенко, В.Сергійчук,

Г.Стародубець. Результати їхніх досліджень, висновки і концептуальні підходи у вирішенні даної проблематики фактично склали теоретико-методологічну основу даної дисертаційної роботи.

У цілому проявляються дві тенденції у розвитку сучасної вітчизняної історіографії з проблеми ОУН і УПА. По-перше, головна увага дослідників зосереджена на подіях у західноукраїнському регіоні, що цілком виправдано і пояснюється широкомасштабністю національно-визвольних змагань на Волині і Галичині та наявністю багатої джерельної бази. По-друге, спостерігається прагнення істориків досліджувати у контексті діяльності ОУН і УПА вузькі питання військового, соціального, етнонаціонального, культурного, пропагандистського, економічно-господарського та ін. аспектів. Без сумніву, це яскраве свідчення того, що вітчизняна історична наука виходить на рівень більш поглибленого вивчення феномена українського націоналістичного руху опору.

Серед напрямків дослідження помітно виділяється комплекс питань, пов'язаних із політикою нацистського окупаційного режиму. Зокрема М.Коваль, Ю.Ніколаєць, О.Пожильчак, П.Потічний, П.Рекотов у ряді статей [227, 246, 254, 259, 264-265] показали характер окупаційного режиму, структуру німецьких органів влади, настрої населення у період окупації тощо. Вчені Ю.Волошин, Б.Гордієнко, О.Лисенко, Н.Стоколос [197, 198, 245, 271] висвітлили питання церковної політики окупаційної влади. Принагідно зазначимо, що на допомогу розробникам означеної теми у 2006 р. видано книгу «Архіви окупації. 1941-1944» з описом фондів місцевих органів окупаційної адміністрації. У працях О.Веселової [191, 192] окреслено інший напрямок дослідження – українське суспільство в умовах сталінського режиму та тоталітарної ідеології у повоєнний період. Питання етнонаціонального та соціального характеру відображені в окремих статтях В.Деревінського, Г.Голиша, І.Патриляка

[199, 205, 250]. Найбільшу кількість публікацій, що цілком закономірно, охоплює аспект дослідження пропагандистської та збройної боротьби ОУН і УПА. У вирішенні цієї проблеми особливої уваги заслуговують науково обґрунтовані та змістовні статті І.Патриляка [250-252], М.Коваля [227-229], О.Лисенка [247], П.Потічного [258-259], О.Реєнта [263] та ін. Історіографічний аналіз поглядів сучасних вітчизняних вчених О.Вовка, Г.Стародубець, А.Кентія, О.Поляновського, Ю.Киричука на проблему виникнення і становлення УПА здійснив О.Марущенко, який показав, що існують дискусії про час формування УПА, авторів та ініціаторів цього процесу, періодизацію УПА, про причини постання її у волинсько-поліському регіоні, про чисельність і першого командира УПА, про її статус та характер (надпартійна, позапартійна, бандерівська, бульбівська, повстанська, партизанська) [239, с. 123].

Серед монографічних досліджень останніх років високим науковим рівнем вивчення проблеми українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни та у повоєнні роки вирізняються праці А.Кентія, [221-223], Г.Стародубець [267-270], колективні роботи вчених Інституту історії України НАН України «Політична історія України. XX століття» (2003 р.) [255-256] та «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія» (2005 р.) [247]. Ці праці підготовлені на основі перевірених і критично оцінених авторами численних документів і матеріалів, більшість яких зберігається у сховищах ЦДАГО України та ЦДАВОВ України. Хоча головна увага дослідників зосереджена на подіях у західноукраїнському регіоні, за винятком окремих фактів, що мали місце на Житомирщині, зазначені монографії мають для нашої дисертаційної роботи важливе значення. Так, А.Кентій показав перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції у 1941-1942 рр., військово-підготовчу діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р., розбудову територіальних структур і штабів повстанської

армії, боротьбу ОУН і УПА на протинімецькому та протибільшовицькому фронтах [247, с. 160-216]. Особливості боротьби збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом та, навпаки, боротьбу радянських силових структур проти ОУН і УПА у 1945 р. проаналізував О.Лисенко [247, с. 303-386]. Вивчення наукового доробку цих вчених дало можливість нам з'ясувати ряд питань щодо розуміння генези організаційних структур та вибору форм і методів боротьби ОУН і УПА залежно від конкретної суспільно-політичної чи військової ситуації. Щодо праці Г.Стародубець «Українське повстанське запілля» [269], то вона цінна для нас з точки зору порівняльного аналізу діяльності повстанського запілля (організації матеріально-технічного, фінансово-господарського, кадрового забезпечення УПА, налагодження медико-санітарної служби та агітаційно-пропагандистської роботи вишколів тощо) на Волині і Галичині з його проявами на Житомирщині.

На окрему увагу заслуговує праця В.Ковальчука «Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.)», де здійснено ґрунтовний аналіз джерельної бази та показано організаційну структуру націоналістичного руху опору. Хоча діяльність українських націоналістів на Житомирщині у зазначеній праці не висвітлюється, проте там подано деякий важливий для нас фактичний матеріал. Наприклад, автор зазначає, що Житомирська округа під назвою («Б», «4444») входила до Північно-східного краю [231, с.54] розкриває причини самочинного проголошення восени 1945 р. автономної організаційної структури – краю «Одеса» на чолі з С.Янишевським, куди увійшла Житомирщина [231, с.180]; називає усі псевдо відомого на Житомирщині провідника Миколи Мельника («Павло», «Головко», «Дмитро», «Онищенко», «Федя») [231, с. 247].

Для порівняльного аналізу у визначенні місця і ролі української національно-визвольної боротьби мають значення також праці сучасних вчених, присвячені діяльності радянських партизанських загонів і підпільних організацій та антифашистському рухові опору в цілому. Зокрема це ряд статей В.Короля та І.Патриляка [231, 250, 252], монографії В.Боярського (російського дослідника) та А.Чайковського [188, 276], монографії В.Абакумова та О.Озимчука [173, 184]. Серед зазначених праць, автори яких дають різну оцінку діяльності радянських партизанів, на особливу увагу в контексті нашого предмета дослідження заслуговує стаття І.Патриляка [250], де подано порівняльну характеристику за віком, освітою, соціальним походженням і національністю між радянськими партизанами і українськими повстанцями. Висновки І.Патриляка та результати роботи В.Сергійчука «Радянські партизани проти ОУН-УПА» [164] підтверджуються нашим дослідженням, що визначило відображений у монографії концептуальний погляд на означену проблему.

Останніми роками з'явилися дослідження, зокрема статті [332-338] та дисертаційні роботи [173, 186], які прямо чи опосередковано висвітлюють діяльність ОУН в східних областях України, що свідчить про географічне розширення вивчення даної проблеми. Історія Житомирщини досліджуваного нами періоду представлена лише окремими розвідками про окупаційний режим – Ю.Ніколаєць і Г.Махорін [238, 246], репресії комуністичної влади у повоєнні роки – В.Шмарчук [282], життя і діяльність О.Ольжича – М.Кострица і Р.Кондратюк [234]. Безпосередньо тематика ОУН і УПА місцевими краєзнавцями фактично не розробляється.

До науково-публіцистичної літератури, де міститься певний обсяг інформації про націоналістичний рух на Житомирщині, ми відносимо працю В.Плотницького «Останні постріли повстанців» [261]. Ця художньо-документальна повість, написана на основі вже оприлюд-

нених документів, спогадів, листів, розповідає про героїзм і трагічну долю окремих останніх учасників національно-визвольної боротьби в краї. Проте основний масив фактологічних даних зазначеної праці, що має наукову цінність, попередньо висвітлений у ряді авторських статей [212-220].

Єдина наукова стаття Р.Кутового [235], присвячена безпосередньо національно-визвольному рухові на Житомирщині, також написана на основі відомої і опрацьованої різними науковцями джерельної бази: матеріали «Літопису УПА», праці В.Косика, В.Сергійчука та ін.

Оскільки в наукових дослідженнях (статтях, монографіях) фактологічного матеріалу по Житомирщині дуже мало, у вирішенні дисертаційної проблеми визначальну роль відіграли інші за характером джерела. Насамперед, це опубліковані архівні документи та матеріали [141-172]. Значний внесок у підготовку таких видань зробив В.Сергійчук. Його п'ятитомна праця «Український здвиг» розкриває історію націоналістичного руху в територіальних межах всієї України, що у контексті порівняльного аналізу дає можливість окреслити масштаби національно-визвольної боротьби на Житомирщині. Із видання «Український здвиг» цінність для нашого дослідження мають книги «Волинь» та «Наддніпрянщина» [165, 166]. Зокрема у книзі «Наддніпрянщина» подано ряд документів, які висвітлюють діяльність похідних груп ОУН 1941 р. та націоналістичного підпілля 1942-1943 рр. у Вчорайшенському, Попільнянському, Андрушівському районах Житомирської області. У передмові В.Сергійчук вказує на історичні коріння прихильного ставлення населення Вчорайшенського району до відбудови української державності. Села цього району дали велику кількість вояків в армію Петлюри в 1918-1920 рр. (Вчорайше – 120, Верхівня – 70, Бистріївка – 60) [166, с. 9]. Такі екскурси в минуле значно поглиблюють аналіз причин

появи феномена українського національно-визвольного руху середини XX ст.

Для з'ясування окремих аспектів проблеми дослідження певне значення відіграли також документи, де міститься інформація про заходи 1944 р. щодо активізації збройної боротьби в ряді районів Житомирської і Київської областей. Так, в одному із захоплених енкаведистами документів, що належав окружному провіднику «Богуну», вказувалися такі бази та їхні керівники, зокрема на Житомирщині: а) Брусилів і Корнин; б) Андрушівка, Бердичів, Троянів, «Задорожній» («Артем»), «Юра», «Нонка»; г) Бараші, Володарськ, Червоноармійськ, Черняхів, «Прохор» («Богун»), «Клен» («Максим»), «Марія» [166, с. 361]. Дисертаційним дослідженням доведено, що ці групи діяли аж до 1952-1953 рр.

Вивчити настрої населення за часів нацистської окупації допомогла довідка-характеристика начальника Радомишльського райвідділу НКВС, лейтенанта держбезпеки Виноградова про ситуацію в районі на 25 березня 1945 р. У довідці зазначається, що за часів окупації населення кожної сільської ради в основному «симпатизувало і допомагало бандерівцям», а до радянського партизанського руху відносилось негативно, місцевих селян в їхніх загонах не було, тільки в Радомишлі існувала підпільна організація. У місті діяв осередок ОУН під керівництвом «західника» («Степ»), ліквідований нацистами [166, с. 471-503].

Найважливіше значення із поданих у книзі «Наддніпрянщина» документів має витяг із оглядової довідки майора держбезпеки Воронянського про діяльність оунівського підпілля на території південно-східних районів Житомирської області від 25 листопада 1955 р. У цій оглядовій довідці показано діяльність оунівців у роки нацистської окупації та у повоєнні роки, зокрема названо прізвища і псевдо провідників та активних членів ОУН, подано їхні біографічні відомості, кількісний склад оунівських осередків та заарештованих і страчених членів

боївок, версію розколу націоналістичного підпілля на Житомирщині наприкінці 1940-х років тощо [166, с. 774-801].

Книга «Волинь» (2005 р.) [165] також містить багато цінної інформації, що стосується безпосередньо теми нашого дослідження. Так, у передмові до збірки документів 1941–1943 рр. В.Сергійчук оприлюднив ряд справ фонду Р-1151 ДАЖО, які вказують на активну діяльність похідних груп ОУН у розбудові відновленої української державності, висвітлюють ідейні засади та напрямки роботи Житомирської обласної управи, показують масові арешти активістів і членів ОУН на початку 1942 р. [165, с. 51-55]. Наскільки усвідомлено і професійно підходили українські місцеві органи влади до завдань державного будівництва видно із постанови відділу пропаганди Житомирської обласної управи у зв'язку з ліквідацією більшовицької влади (липень 1941), де визначено напрямки ідеологічної роботи на терені Житомирської області, серед яких: критика безглуздь комуністичної ідеї і більшовицького руху, відкриття двотижневих або одномісячних курсів пропагандистів, мобілізація наукових і письменницьких сил, видання українських книжок, розвиток мистецтва, організація молодіжних гуртків тощо [165, с. 103-107].

У книзі «Волинь» подано також ряд витягів і виписок із розвідзведень штабу партизанських загонів, які містять інформацію про націоналістичне підпілля на Житомирщині, рейди УПА із Волині на окремі райони Житомирської області. Зокрема у розвідувальному зведенні Українського штабу партизанського руху про діяльність українських націоналістів від 29 липня 1943 р. зазначається, що в лісах північно-західного напрямку від Новограда-Волинського розташовано 5 загонів українських націоналістів по 100-150 бійців у кожному, які проводять агітаційну роботу серед місцевого населення [165, с. 171].

Проте найбільшу цінність для нашого дослідження складають документи і матеріали, що висвітлюють діяльність похідних груп УПА та націоналістичного підпілля у повоєнні

роки. Головним чином, це постанови бюро Житомирського обкому КП(б)У про боротьбу з націоналістичним підпіллям у Городницькому, Овруцькому, Ємільчинському районах протягом 1945-1952 рр. Зауважимо, що цей масив документальних даних опрацьовано нами також у ДАЖО і широко використано у висвітленні відповідного дослідницького питання.

У збірнику документів В.Сергійчука «ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали» (1996 р. [163] вміщено ряд розвідувальних зведень Українського штабу партизанського руху, повідомлення гітлерівської служби безпеки, деякі матеріали ОУН і УПА, які вказують на поширення українського націоналістичного руху на Житомирщину у 1942-1944 рр. У цій книзі оприлюднено відповідні документи і матеріали ЦДАГО України та ЦДАВОВ України.

Не можна залишити поза увагою видання «Реабілітовані історією. Житомирська область» [161]. На жаль, конкретні дані про репресії проти сотень представників націоналістичного підпілля у книзі відсутні, а про діяльність ОУН і УПА лише побічно згадується кількома рядками. Проте книга містить багато документів про масові репресії 1930-х років і розкриває механізм каральної системи комуністичного тоталітарного режиму. Про репресії 30-х рр. XX ст. на Житомирщині, смертні вироки яких складали майже 70 %, висвітлено також у збірнику документів С.І.Жилюка «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині)» [171].

Хоча подані у цих книжках документи хронологічно не стосуються нашого дослідження, але значною мірою дають відповідь на предмет лояльного ставлення населення до окупаційної влади, особливо у перші місяці окупації, ворожості до комуністів-підпільників, підтримки українського національно-визвольного руху.

Крім наукового доробку В.Сергійчука, певну інформаційну цінність для нас мають також інші збірники

документів. Наприклад, багато документів і матеріалів компартійної влади оприлюднив І.Білас, який до того ж сфокусував увагу на репресивно-каральній системі в Україні й здійснив її суспільно-політичний та правовий аналіз [147]. Цікаві документи і матеріали, які висвітлюють діяльність Служби Безпеки ОУН(Б), зібрали й упорядкували О.Лисенко та І.Патриляк [152]. Зіткнення двох ідеологічних систем – національної і комуністичної – відображено у збірнику документів О.Веселової [159]. Аналогічні за походженням і характеристикою документи, оприлюднені В.Сергійчуком, І.Біласом, О.Веселовою, що розкривають боротьбу ЦК КП(б)У проти УПА і націоналістичного підпілля, зібрано в окремих томах нової серії «Літопису УПА» [156-158]. Важливе значення у з'ясуванні ідейних засад, тактичних і стратегічних цілей ОУН і УПА відіграли упорядковані О.Панченком документи Української Головної Визвольної Ради [168].

У написаній монографії широко використовувались періодичні видання 1941-1942 рр. Матеріали газет «Волинь», «Українське слово», «Перемога» [297-315] допомогли з'ясувати особливості національно-культурного відродження, вивчити настрої населення та діяльність місцевих органів влади у перші місяці німецько-фашистської окупації.

Чимало надзвичайно важливої інформації про діяльність ОУН і УПА на Житомирщині містять спогади безпосередніх учасників українського національного руху, зокрема Ю.Варгоцького, М.Климишина, М.-М.Скорупського, М.Савчин та ін. [285-287, 291-295]. На основі спогадів письменником і краєзнавцем Б.Остапенком у кількох публікаціях газети «Перемога» (Попільня) фактично відтворено діяльність оунівського підпілля села Кілівки (тепер Миролюбівка) Попільнянського району Житомирської області [290]. Достовірність спогадів про діяльність ОУН у Попільнянському районі повністю підтверджується рядом опрацьованих нами архівно-слідчих справ [8, 11, 59].

У спогадах М.-М.Скорупського міститься використана нами інформація про діяльність і загибель на Житомирщині відомого оунівця «Негуса», курінь Кватиренка, рейд Гордієнка, напад упівців на німецьку залогу в містечку Бараші [295, с. 171-181].

Роман Петренко («Юрко», «Омелько») у своїх спогадах подає інформацію про розвідувально-пропагандистський рейд сотні «Верещаки» 1942 р. та зіткнення його з радянськими партизанами [291, с. 86-88].

У з'ясуванні деяких питань дисертаційного дослідження посприяла нам довідкова література [317-327]. Наприклад, використання книги «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року» [327], де подано нове і старе найменування районів, міських і селищних рад, округів і областей, дало можливість вивірити неточні чи помилкові назви окремих населених пунктів, які зустрічаються у різних джерелах.

У кількох довідках Управління Служби безпеки України у Житомирській області стисло подано інформацію про кількість збройних акцій, здійснених оунівськими боївками у повоєнні роки. В одній із зазначених довідок йдеться, зокрема, про ліквідацію боївки ОУН 1951 р. у селі Яроповичі Андрушівського району [320].

Використані під час написання книги «Военный энциклопедический словарь» [319] та матеріали журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» [324] допомогли розібратися в абревіатурі військових підрозділів НКВС, з'ясувати їх кількісний склад, специфіку агентурної роботи енкаведистів, тактику проведення оперативно-військових операцій з ліквідації боївок ОУН і УПА.

Загалом наукові дослідження української діаспори і сучасних вітчизняних вчених, а також різнопланові джерела іншого порядку (матеріали «Літопису УПА», опубліковані документи центральних державних архівів України, спогади тощо), не дають можливості цілісно і ґрунтовно відтворити

картину діяльності ОУН і УПА на Житомирщині. Інформація про український націоналістичний рух у краї, яка міститься у вищезазначених працях, має виключно фрагментарний характер і неодноразово повторюється. Таким чином, вирішення наукової дисертаційної проблеми вимагає залучення широкого кола нових архівних документів і матеріалів.

1.2. Архівні документи та матеріали

Головну документальну базу даного дослідження склали архівно-слідчі справи архіву Управління Служби безпеки України у Житомирській області. Опрацьовані нами справи цього архіву належать до основного фонду [25 справ] та фонду припинених справ [39 справ]. Зауважимо, що для широкого загалу дослідників архівно-слідчі справи АУСБУ, особливо основного фонду, залишаються практично недоступними. За характеристикою зазначені архівно-слідчі справи доволі однотипні: містять анкетні дані заарештованих, протоколи допитів, звинувачувальні вироки, окремі – довідки про реабілітацію. Як правило, до фонду припинених справ віднесено слідчі справи тих осіб, котрі якоюсь мірою сприяли чи симпатизували національному рухові. До основного фонду віднесено слідчі справи безпосередніх учасників ОУН і УПА або містять секретні матеріали, наприклад «оперативні дані».

Проте всі архівно-слідчі справи як основного фонду, так і фонду припинених справ, зберігають однаково цінну інформацію про діяльність ОУН і УПА на Житомирщині.

За змістом протоколів допитів їх можна поділити на кілька груп. До найбільшої групи належать справи, які розкривають збройну боротьбу ОУН і УПА в різних районах області: діяльність боївок «Сокола», «Буйного», «Степового» в Червоноармійському районі [3, 17, 48], оунівського підпілля в Попільнянському [8, 11, 59], загонів «Жука» і «Орлюка» в Бердичівському [19, 40, 55], місцевих боївок в Андрушівському [42]. Архівно-слідчі справи цієї групи дають

можливість простежити також рух загонів «Деркача», «Романа», «Бутька» територією Коростенського, Чоповицького, Малинського районів [44, 45] та групи «Ярославенка» в Ємільчинському, Лугінському та інших північних районах Житомирської області у повоєнні роки [14, 32, 43, 57, 63].

Іншу велику групу складають справи, які висвітлюють питання розбудови організаційної мережі ОУН та національно-пропагандистської діяльності оунівських осередків [14, 32, 43, 57, 63].

Ряд архівно-слідчих справ, зокрема справи за звинуваченням А.Коринчевського (агентурно-слідча справа «Осколки») [41], С.Вовченка [27], М.Панкевича [51], містять багату інформацію про церковне життя в роки німецько-фашистської окупації.

Окремі архівно-слідчі справи розкривають процес українського державотворення у перші місяці німецько-радянської війни, зокрема діяльність Житомирської обласної управи у напрямку розвитку народної освіти, театрального мистецтва та ін. [6, 25, 28, 35, 46].

Значна частина фонду припинених справ дала можливість вивчити питання підтримки націоналістичного руху мирним населенням краю: надання бійцям ОУН і УПА притулку, медичних послуг, продуктів харчування, одягу тощо. Цікавою, на нашу думку, є справа за звинуваченням кількох місцевих поляків, які надавали боївці «Деркача» у 1946-1947 рр. різносторонню допомогу [44].

Варто зазначити, що запропонований нами поділ архівно-слідчих справ на групи є досить умовним. Адже для багатьох справ характерним є те, що свідчення підсудних одних справ збігаються із свідченнями інших. Таким чином, зіставлення змісту протоколів допитів, інколи кількох десятків, забезпечило правдиве відтворення подій.

Певну допомогу в розкритті теми надали документи Державного архіву Житомирської області про діяльність радянського партизанського руху та підпілля (Ф.Р-1376). Цей

комплекс документів складається із звітів окремих осіб, підпільних груп, підпільних районних комітетів та організацій, різних матеріалів щодо діяльності партизанських загонів тощо. Зокрема в індивідуальному звіті про підпільну діяльність у місті Житомирі Н.В.Тинного [94] та звіті про діяльність Черняхівської підпільної організації [109] міститься багато цінної інформації про антирадянські настрої серед молоді, про підтримку націоналістичного руху інтелігенцією, роботу українських культурно-освітніх гуртків у перші місяці німецько-фашистської окупації. Окремі факти про діяльність ОУН і УПА подано в багатьох інших звітах. Деякі звіти висвітлюють діяльність радянських оперативних загонів і підпільних груп дуже негативно: вказують на випадки пияцтва, пограбування населення, деморалізації [92, 95, 106, 111]. У звіті командира партизанського загону Єгорушкіна з'єднання Шитова подано важливі для порівняння дані про національний склад бійців: із 149 осіб українців було 68, росіян – 60, решта – представники інших національностей [108].

Об'єктивному висвітленню проблеми суттєву допомогу надали документи місцевих органів окупаційної адміністрації (Ф.Р-1151), що містять інформацію про діяльність похідних груп ОУН. Дані матеріалів листування командира поліції безпеки і СД округу Житомир, протоколів допитів звинувачених в участі організаційної роботи ОУН(Б) [66, 69, 71, 74], а також із звітів районних і окружних провідників про організаційну роботу на місцях [67, 70] дають підстави стверджувати, що на Житомирщині працювала велика група діячів ОУН: оунівці мали тісний зв'язок з місцевим населенням, розповсюджували літературу націоналістичного змісту, займалися вербуванням нових членів ОУН і розбудовували власну організаційну мережу. Щоправда, звітні матеріали про організаційну роботу на місцях не дають можливості простежити формування всієї структури ОУН,

оскільки частина закодованих назв населених пунктів залишилася нерозшифрованою.

У монографії використано також частину документів фонду Р-1153 «Житомирська обласна управа», який складається із двох описів загальною кількістю 129 справ. В описі 1 (1941-1943 рр.) зібрано 38 справ, що розповідають головним чином про господарське життя області в період окупації. Очевидно, більш цінна інформацію для нас зосереджена в іншій частині фонду, де подано відомості про персональний склад українських місцевих органів влади та їхню діяльність у перші місяці окупації, тобто періоду відбудови української державності. Однак через «режим секретності» ці архівні матеріали були для нас недоступними і залишилися неопрацьованими. Натомість, багато розпоряджень обласної управи 1941 р. друкувалося в тодішній житомирській пресі, що, як уже зазначалося, широко використано у вирішенні даного питання дисертаційної роботи.

Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період відображають постанови бюро Житомирського обкому КП(б)У, укомплектовані в «Особливу папку» (Ф. П-76). Зміст цих постанов засвідчує наявність українського націоналістичного руху протягом 1945-1952 рр. у Городницькому, Ємільчинському та Овруцькому районах Житомирської області; показує заходи компартійної влади у боротьбі проти «бандпроявів» та розкриває політику радянізації населення, форми і методи ідеологічної роботи [85-91]. У цьому фонді зберігається також одна агентурна справа під кодовою назвою «Осколки» (зведення міських і районних комітетів партії, НКДБ і НКВС про діяльність церковників на території області, настрої населення, поширення «банд» націоналістів...). Зіставлення даних цієї справи із матеріалами багатьох архівно-слідчих справ допомогло нам уточнити окремі факти і з'ясувати ряд важливих аспектів проблеми.

У фонді Р-5013 Державного архіву Житомирської області зберігається частина архівно-слідчих справ репресованих, засуджених несудовими органами НКВС, що були передані із архіву УСБУ у Житомирській області відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. Нами опрацьовано кілька справ цього фонду [81-84], які висвітлюють діяльність Житомирського театру, активну участь керівництва, акторів та інших працівників театру у процесі національно-культурного відродження Житомирщини протягом перших місяців німецько-фашистської окупації.

Зокрема у справі 29603-П за звинуваченням Борисовського Петра Пантелеймоновича зазначається, що він, як активний учасник ОУН, підтримував тісний зв'язок із одним із керівників обласного проводу ОУН «Маслієм», брав безпосередньо участь в організації українського клубу «Січ», у жовтні 1941 р. опублікував у газеті «Перемога» статтю «Завдання українського театру», написав п'єсу антирадянського змісту «Варвари». За таку діяльність П.Борисовського було засуджено на 10 років ув'язнення «без конфіскації майна за відсутністю такого [83, арк. 94-95]».

Оскільки український національний рух Житомирщини мав зв'язок із Рівненщиною, звідки йшли рейдуючі частини УПА, неможливо було обійтися без опрацювання фондів Державного архіву Рівненської області. Насамперед, це документи фонду Р-30, які сьогодні вже достатньо вивчені попередніми дослідниками. Між тим, окремі важливі для нас факти, які не мали для їхнього предмета дослідження особливого значення, залишилися не висвітленими. Так, у ряді справ міститься інформація про відомих діячів ОУН і УПА «Верещаку», «Романа», «Негуса», «Бистрого» та ін., які боролись на протинімецькому і протибільшовицькому фронтах на Житомирщині [122-128]. Деякі справи фонду допомогли встановити біографічні дані упівців, які діяли на Житомирщині. Наприклад, «Вісник української інформа-

ційної служби» 1943 р. подає повідомлення про розстріл гітлерівцями в Олевську (північна частина Житомирщини) члена окружного проводу Івана Дашнюка (псевдо «Дуб»). До колекції цього фонду входять всеукраїнські часописи «Ідея і чин», «До зброї» та ін., інформаційні повідомлення з різних регіонів України обсягом декілька сторінок, які також були використані у написанні монографії.

Частину інформації, що стосується біографічних даних та зв'язків націоналістичного руху Рівненщини і Житомирщини, взято нами із кримінальних справ фонду Р-2771 «Управління комітету держбезпеки України у Рівненській області» [129-146]. Зазначимо, що багато цих справ оприлюднено у виданні «Реабілітовані історією. Рівненська область» [162].

Отже, наведений вище комплекс документів містить багато цінної за характером інформації про діяльність ОУН і УПА на Житомирщині, що дозволяє окреслити територію поширення та розкрити форми і методи національно-визвольної боротьби впродовж визначених хронологічних рамок нашого дисертаційного дослідження. Дані архівні документи дають можливість також визначити ідейний зміст та з'ясувати масштаби цього руху. Таким чином, можна констатувати, що наявність і зміст документальних даних, у тому числі й опублікованих, у цілому забезпечують необхідний обсяг джерельної бази для вирішення наукової проблеми.

* * *

Історіографічний аналіз досліджень української діаспори та сучасних вітчизняних вчених дає підстави стверджувати, що проблема діяльності ОУН і УПА активно розробляється. Впродовж останнього півтора десятиліття з'явилося багато наукових праць, які висвітлюють різноманітні аспекти українського національно-визвольного

руху. Неослабний інтерес істориків до даної проблематики засвідчує постійне виконання та захист дисертаційних робіт.

Відбулась своєрідна реабілітація цієї теми. Проте в історії УПА і націоналістичного підпілля як складових феномена української національно-визвольної боротьби середини XX ст. проти нацистських і більшовицьких окупантів залишається чимало, з одного боку, не висвітлених проблем, з другого – заідеологізованих позицій, слушність чи помилковість яких слід визначати шляхом реалізації подальших копітких наукових досліджень. Зокрема, у площині невирішених проблем залишається людський фактор, морально-психологічні переживання і мотивація поведінки пересічної людини, яка через обставини перебувала в епіцентрі подій, науковцями майже не розглядається. Очевидно, для вивчення цього аспекту проблеми необхідні дослідження на стику різних наук – історії, психології і соціології.

Незважаючи на те, що останніми роками з'являється помітний інтерес науковців до вивчення особливостей національно-визвольного руху в центральних та південно-східних областях України, найвагоміша складова історіографічного масиву висвітлює все ж таки історію ОУН і УПА переважно в західноукраїнському регіоні. Крім того, помітно простежується проблемно-тематичний характер наукових досліджень.

Щодо діяльності ОУН і УПА на території Житомирської області, то ця проблема певною мірою висвітлена переважно у ряді авторських статей, опублікованих у наукових фахових та інших періодичних виданнях. Інші краєзнавчі роботи, що прямо чи опосередковано стосуються предмета нашого дослідження, представлені головним чином розвідками окремих питань.

Відсутність ґрунтовних наукових краєзнавчих праць, попри розробленість тематики, значною мірою утруднює

визначення ролі і місця націоналістичного руху у всеукраїнському контексті.

Аналіз опублікованих та архівних документів і матеріалів у зіставленні з іншими джерелами дає можливість з'ясувати особливості українського національно-визвольного руху на Житомирщині впродовж 1941-1955 рр. Для цього фонди центральних і обласних архівів, збірники документів, мемуаристична література містять достатньо інформації. Наявність джерельної бази дозволяє визначити ідейний зміст націоналістичного руху, показати формування його організаційної структури, розкрити форми і методи пропагандистської та збройної боротьби ОУН і УПА на протинімецькому і протибільшовицькому фронтах у територіальних межах усіх районів Житомирської області. Вивчення та органічне поєднання теоретичного і фактологічного матеріалу забезпечує можливість концептуально осмислити і вирішити дисертаційну проблему.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ОУН У РОЗБУДОВІ ВІДНОВЛЕНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (липень-вересень 1941 р.)

2.1. Організаційна робота похідних груп ОУН

Досліджуючи націоналістичний рух у роки війни, Джон Армстронг у монографії «Ukrainian Nationalism» окремо зупиняється на ситуації, що склалася в Житомирі у перші місяці окупації. Події в Житомирі – першому великому місті від колишнього радянсько-польського кордону – є, на його думку, значущими, оскільки допомагають розкрити роль усього націоналістичного руху у Східній Україні на початковому етапі його діяльності [283, с. 91]. У спогадах як бандерівці, так і мельниківці виділяють Житомир, називають його головним центром, штаб-квартирою, основною базою на шляху до Києва. Тут до захоплення німецькими військами Києва зосередилась велика кількість керівного складу ОУН обох течій, зокрема О.Ольжич, О.Сеник, М.Сціборський, Б.Коник, М.Климишин, Д.Мирон-Орлик та ряд інших. За даними одного протоколу допиту, з Житомира в ще зайнятий Червоною Армією Київ переправлялися оунівські кадри для налагодження там підпільної роботи [9, арк. 18].

На початку війни похідні групи діяли майже легально, а іноді німецька влада зверталася до них за допомогою в організації і налагодженні життя на звільнених від більшовиків територіях. Так, у липні 1941 р. ортскомендант с.Городище видав 11 бандерівцям перепустки та зброю і надав їм повноваження створювати в селах районну міліцію та вибирати старост [67, арк. 56 зв.].

Мельниківцям вдалося влаштувати своїх людей на ключових посадах у цивільному самоврядуванні великих міст Центральної та Східної України. Про те, що в Житомирі впливи ОУН(М) у перші місяці війни були домінуючими, пише у своєму дослідженні Джон Армстронг [283, с. 93]. Дійсно, після арешту Луцюка головою обласної управи став місцевий житель, батько керівника обласної екзекутиви ОУН(М) юрист О.М.Яценюк, який примкнув до руху Мельника в серпні 1941 р. [25, арк. 34]. У вересні 1941 р. вступив до ОУН(М) і секретар управи М.Т.Ясинський [64, арк. 119] Значна кількість членів похідних груп і працювала у відділі пропаганди обласної управи. За різними джерелами, очолювали цей відділ «західник» Маслій та місцевий журналіст Антон Баранівський, які належали до мельниківської течії ОУН.

Обласна поліція також знаходилась під впливом мельниківців, хоча, за твердженням М.Климишина, організаційну роботу зі створення не тільки обласної, а й міської та районної поліції провів один із керівників обласного проводу ОУН(Б) Шевчук, який був заарештований німцями у липні-серпні 1941 р., коли вже обіймав посаду коменданта поліції Житомирщини [287, с. 362-363]. В архівних матеріалах є дані про Федора Дмитровича Шевчука, що мешкав у Житомирі на вул.Хлібній, 5, мав фальшивий паспорт, і зазнав арешту як член ОУН [74, арк. 34]. Однак, чи йдеться про одну й ту ж особу, залишається нез'ясованим.

Твердження М.Климишина про те, що Шевчук очолював обласну поліцію, є малоймовірним, оскільки в різних документах і спогадах як керівник обласної поліції згадується член ОУН(М) Захвалинський, що походив зі Східної України, брав участь у національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр., в еміграції проживав у Франції [283, с. 93]. Загалом до розформування німецькою цивільною владою обласної поліції в її рядах служило багато діячів ОУН і членів похідних груп. Так, заступником Захвалинського

призначено уродженця Буковини Василя Ширея, кримінальним відділом керував оунівець Керша. Через переслідування фашистів змушені були повернутися на Західну Україну начальник політичного відділу Микола Кузьменко та працівники цього відділу Семен Сниш і Василь Гомон [18, арк. 158 зв.].

Подібною була ситуація у Бердичеві. Близько місяця проживав там націоналіст Коваль, що прибув у місто із Західної України. Він розповсюджував націоналістичну літературу, виступав з антирадянськими промовами у театрі, закликав населення об'єднатися у боротьбі за незалежну Україну [57, арк. 44]. Очевидно, це той самий Микола Коваль, про якого пише у спогадах М.Климишин. М.Коваля призначили до Воронежа, але, доки фронт був затриманий, працював у Бердичеві, де очолював окружний провід ОУН(Б). На цьому посту його заарештували. Помер він від тифу влітку 1942 р. у концтаборі Аушвіц [286, с. 348].

Згодом у Бердичеві з'явився член похідної групи ОУН(М) «Козачок», який почав зав'язувати знайомства серед керівників української адміністрації і поліції. Таким чином, значна кількість службовців та працівників різних установ приєдналися до руху Мельника. Окружний провід ОУН(М) очолив голова районної управи М.М.Савчук. Редактор газети «Нова Доба» В.Т.Семенюк був залучений до роботи у пропагандистському відділі окружного проводу. Військовою референтурою керував шеф міської поліції Бердичева [57, арк. 46]. За даними доповідної записки «Про результати роботи по виявленню та ліквідації формувань та банд ОУН на території Житомирської області», у Бердичеві, крім ОУН(М), існувала також націоналістична організація бандерівської течії, причому бандерівці вербували нових членів із числа колишніх прихильників Мельника [19, т.2, арк. 54]. Навіть окружний провідник ОУН(М) М.М.Савчук надалі буде працювати у бандерівському підпіллі.

На відміну від мельниківців, діяльність яких зосереджувалась головним чином у міських структурах, бандерівці поширили свій вплив у сільській місцевості. Йдеться про переважаючий вплив, що не виключає роботи обох течій ОУН як серед міського, так і сільського населення.

Розкол в ОУН негативно позначився на діяльності похідних груп і всього націоналістичного руху, хоча з різних джерел знаємо багато прикладів співпраці на місцях між діячами ОУН обох напрямків. Як згадує член ОУН(Б) Ю.Варгоцький, мельниківці, що працювали у Житомирській поліції, попередили бандерівців про наміри фашистів провести арешти на одній із конспіративних квартир ОУН(Б) у Житомирі [285]. Серед працівників відділу пропаганди обласної управи були члени обох течій ОУН [67, арк. 25]. Навколо бердичівської газети «Нова Доба» утворилась група національно свідомої інтелігенції. Як уже зазначалося, редактора часопису В.Т.Семенюка призначено референтом пропагандистського відділу окружного проводу ОУН(М), у той же час інший співробітник редакції Є.М.Ярмолюк прилучився до руху Бандери [57, арк. 25 зв; 29, арк. 38 зв]. За свідченнями Ярмолюка, на початку окупації до редакції часто заходив міський провідник ОУН(Б) Бердичева В.Яцюк, який мав тісні контакти з Семенюком [63, арк. 39].

В цьому контексті привертає увагу історія виникнення низових оунівських ланок у селах Почуйки та Жовтневе Попільнянського району. Вчителі П.К.Каленюк, Л.О.Бондар та директор школи С.Л.Стрилько села Почуйки під впливом націоналістичних листівок у липні 1941 р. самостійно організували в своєму селі осередок ОУН. З власної ініціативи вони виготовляли антирадянські націоналістичні гасла, вели серед односельчан агітацію за створення незалежної України. Приєдналися вони до руху Мельника лише тому, що при спробі офіційно оформити приналежність до ОУН у Попільні першим зустріли керівника мельниківського районного проводу Романа Сала [219, с. 29].

У серпні 1941 р. Каленюк переїжджає вчителювати в с. Жовтневе, де очолює осередок ОУН(М). Між тим, у селі вже діяли бандерівські структури. Каленюк проживав на квартирі члена ОУН(Б) Борознюка, разом з яким написав статтю про голодомор 1933 р. Організовані Каленюком гуртки відвідувало багато молоді, яка поповнила згодом лави ОУН і УПА [37, арк. 32 зв.; 59, арк. 101-111 зв.]

Важливим фактором діяльності похідних груп була наявність в їхніх рядах вихідців зі Східної та Центральної України. Так, після окупації гітлерівцями території Баранівського району повернувся в рідне село Рогачів улітку 1941 р. Антон Ахманін. Він та двоє інших оунівців-«західників» скликали сільські збори, де виголосили промови, обрали місцеву владу [74, арк. 25-26 зв.]. Оунівка Галина Чуйко народилася і проживала з батьком у м.Золотоноша Полтавської області, а в 1938-1939 рр. – у Житомирі. До ОУН вона вступила у 1940 р. під час навчання у Львівському університеті, але зв'язок з організацією мала через свого батька ще з 1937 р. У Львові Чуйко познайомилася з майбутнім обласним провідником Житомирщини «Хомою» [32, арк. 14]. За даними Золотоноського РВ НКДБ, батько Г.Чуйко, Петро Васильович Чуйко, уродженець с. Жубринці Бердичівського району Житомирської області, в роки окупації спочатку очолював Золотоноський окружний провід ОУН(Б), а з 1942 р. працював у бандерівському підпіллі на Бердичівщині [50, арк. 115].

Діючи в складних умовах окупації, похідні групи провели значну пропагандистську та організаційну роботу. В Житомирі постали обласна і міська управи, в районах області – районні та сільські українські органи влади. Вже на 1 серпня 1941 р. працювало 7 районних управлінь: Коростишівське, Андрушівське, Попільнянське, Троянівське, Чуднівське, Мархлевське, Житомирське [310].

Активно діяла бандерівська похідна група в Потіївському районі. Так, керівник цієї групи звітував:

«Добровольський працює перекладачем у райуправі. Петринга займається громадською роботою серед молоді. Калач задіяний у міліції. Ніхто з нашої групи не пішов ні на схід, ні на захід. Пивовар та Малиновський – в с. Горбулівка, в с.Нераж – Войнарович [67, арк. 55-55 зв.]».

Члени похідних груп не ставили собі за мету зайняти керівні адміністративні посади, але намагалися підібрати на ці посади національно свідомі місцеві кадри. Керівник Ємільчинського районного проводу ОУН(Б) у звіті за серпень 1941 р. писав: «Населення мало розвинуто. Захищатися не може. Із німців всюди призначають старост, комірників колгоспів, міліцію та директорів шкіл. Наші залишаються позаду. Я їх вчу як можу і говорю, щоб вони з-поміж себе вибирали кандидатів, інакше будуть залежні від когось... Якщо вони собі не допоможуть, то будуть поневолені... [67, арк. 35 зв.]».

У більшості випадків діячі похідних груп безпосередньо брали участь у формуванні місцевих органів влади, для чого в райони області було відряджено значну кількість оунівців. Вибори керівництва відбувалися у демократичний спосіб. Так, у липні 1941 р. у Чуднові бандерівець Федорчук скликав збори, на яких обрали районне управління. Для організації виборів сільських старост із числа місцевих жителів утворилась ініціативна група. Федорчук забезпечив членів групи націоналістичною літературою, дав відповідні настанови. За словами одного із представників цієї групи, завідувача райвно Н.Є.Хоменка, він особисто за розпорядженням Федорчука провів таку роботу в селах Турчинівка, Тютюнники, Карпівці, Судачівка [61, арк. 12-15]. Склад Янушпільської районної управи обрали в серпні 1941 р. на зібранні старост сіл району. Кандидатури на керівні посади управи обговорювались на вузькій нараді, де був присутнім також член похідної групи руху Бандери І.Л.Боднар. Він разом з іншим бандерівцем Я.Порохняком з'явився у Янушполі ще на початку окупації в липні 1941 р. Тоді ж з їх ініціативи

пройшли збори, де обрали місцевого старосту, розпочалась робота з організації виборів старост у селах Янушпільського району [20, арк. 23-24]. Близько 100 чоловік з'їхались 25 липня 1941 р. до Андрушівки на з'їзд уповноважених по виборах районного управління. Головували на з'їзді два націоналісти із Західної України. Керівництво управи обиралось відкритим голосуванням простою більшістю [12, арк. 11-11 зв.]. У Коростишеві організаційно-пропагандистською роботою займалися бандерівці Білоцеркович і Новаківський. 25 липня 1941 р. вони провели вибори районного та міського адміністративно-господарчого апарату. Згодом на нараді Коростишівської районної управи було вирішено відрядити в села району 40 чоловік із завданням організувати там вибори старост сільських управ і колективних господарств, поліції [13, арк. 14-15].

Іноді населення саме зверталося до діячів ОУН за допомогою у налагодженні громадського життя. Наприклад, у липні 1941 р. три жителі с.Серби Ємільчинського району їздили до Новоград-Волинського з проханням надіслати в село людей, які б змогли організувати там владу. Два націоналісти, що прибули невдовзі у Серби, скликали схід села, який обрав сільського старосту та старшину волості [34, арк. 18].

Діяльність похідних груп не обмежувалась виборами місцевих органів влади. Вони проводили також пропагандистську роботу з метою утвердження в свідомості людей необхідності власне українського державного будівництва. Так, у селі Вчорайше 26 липня 1941 р. на зборах селян за участі членів похідної групи на чолі з Гонтою, де обиралося керівництво районної управи, одночасно проголошувалась і самостійність України [166, с. 9]. Відомий діяч ОУН(М) Коник на одному із вересневих оунівських зібрань у Житомирі наголошував, що управи повинні тільки удавати перед німцями послух, а фактично проводити свою лінію. Він піддавав гострій критиці тих службовців, які беззастережно

виконують німецькі розпорядження й тим самим відштовхують від себе населення [64, арк. 34-35].

Похідні групи обох оунівських течій намагалися залучити обраних керівників до членства в ОУН, що видно на прикладі Мархлевська (Довбиша). В цьому містечку дійсним членом ОУН був агроном М.Назаркевич, серед кандидатів і симпатиків – інспектор районної поліції І.Печерський, завідувач їдальнею П.Поліщук, директор лікарні Литвиненко, голова райуправи А.Люшненко, інспектор шкіл Бобов, голова райкооперації Жуков та ін. Всього в районі налічувалось 3 члени ОУН, 24 кандидати і 33 симпатики [67, арк. 53 зв.]. Нерідко українські органи влади ставали центрами націоналістичного руху на місцях. У вересні 1941 р. на нараді Янушпільської райуправи було прийнято рішення створити бандерівську організацію, до активу якої увійшло 8 чоловік. Серед них голова райуправи Є.І.Шевчук, вчитель за фахом, до війни завідувач методкабінетом; керівник фінансового відділу районної управи Ф.І.Чирко, колишній старший бухгалтер фінвідділу; секретар райуправи Ф.А.Манюта, у передвоєнні часи – старший бухгалтер ощадкаси. Є.І.Шевчук та Ф.І.Чирко у минулому були вояками армії УНР і ще до війни отримували націоналістичну літературу, зокрема брошури «Україна під чоботом Москви» та «Як позбавитися від ярма Москви». Всього Янушпільська організація налічувала 30 чоловік [20, арк. 32].

Зі свого боку радянські підпільники теж намагалися поставити своїх людей на керівні посади в органах місцевої влади. В звіті про роботу партійно-комсомольської організації та її комітету в с.Тютюнниках Чуднівського району міститься така інформація: радянське підпілля погрожувало старості села фізичною розправою над його сім'єю в разі арешту будь-кого із членів підпілля, після чого староста відмовився від своєї посади, і під час перевиборів новим старостою став секретар Тютюнницького підпільного комітету С.К.Українець [113, арк. 39]. Але в перші місяці окупації

такі випадки були поодинокими. Пасивність і бездіяльність комуністичного підпілля відображені як в оунівських, так і багатьох радянських документах. Місцеве населення вороже ставилося до більшовиків, навіть видавало їх гітлерівцям. «Жах настільки охопив усіх (комуністів – В.Ж), – пише радянський підпільник Н.В.Тинний, – що в 1941 р. і першій половині 1942 р. важко було знайти людину, з якою можна було б говорити позитивно про радянську владу та більшовицьку партію... Комуністи, які не зареєструвалися в поліції, приховуючи свою належність до партії, намагалися пристосуватися або сидіти тихо і не показуватись... Вони боялися один одного більше, ніж безпартійних [94, арк. 47]».

Антибільшовицькі настрої були характерними для широких верств та різних категорій населення. Не сприймали більшовицьку владу не лише ті, хто зазнав від неї репресій та переслідувань, але й частина комуністів і комсомольців та «особливо шановані до війни так звані безпартійні більшовики [94, арк. 45]». Про становище інтелігенції в Радянській Україні дізнаємося, зокрема, з протоколу допиту викладача К.І.Галактіонова, який на питання слідчого, як узгоджувалась його викладацька діяльність у радянських закладах з націоналістичними переконаннями, відповів: «У мене сталося ніби роздвоєння мого єства. З одного боку, викладання в радянських школах за радянськими програмами вимагало від мене суворої витримки та дотримання правильної політичної лінії, що я намагався робити, а з іншого боку, я мав націоналістичні погляди та прагнення, які мені завжди вдавалося не виявляти [28, арк. 16]». Радянський підпільник «Олексій» зізнавався, що його переконання про те, що сільська вчительська інтелігенція є «авангардом патріотів Батьківщини», виявилися помилковими. «Олексій» згадує, як один із директорів шкіл Мархлевського (Довбишського) району відмовився допомагати йому, заявивши, «що необхідно вже скоріше покінчити з більшовизмом [97, арк. 7 зв.]».

Саме інтелігенція найактивніше співпрацювала з похідними групами. В сорокатисячному Житомирі налічувалось близько 500 чоловік національно свідомої інтелігенції [284, с. 2]. Джон Армстронг звертає увагу, що ті житомиряни, які ще недавно вітали бандерівців, надалі співпрацювали із мельникінцями, що заступили їх, мало розуміючи, або не переймаючись тактичними розбіжностями між двома фракціями ОУН. Похідні групи, стверджує дослідник, «виступали стимулюючою силою, значно більша робота по створенню нової адміністрації була проведена місцевими жителями, яких перш за все приваблювала ідея державного будівництва [283, с. 91]».

Часто місцеві освітяни керували створеними з ініціативи оунівців молодіжними гуртками. Робота з молоддю – один із важливих аспектів діяльності похідних груп. За короткий час на Житомирщині була утворена мережа товариства «Січ». В Житомирі на одному із мельниківських зібрань, де головував член похідної групи, керівник пропагандистської референтури обласного проводу ОУН(М) Маслій, прийняли рішення про організацію в місті та області Українського клубу «Січ». В газеті «Українське слово» за 18 вересня 1941 р., повідомлялось, що при спортивному товаристві «Січ» уже діють футбольний, волейбольний, гімнастичний та інші гуртки, а до Українського Просвітянського товариства імені Симона Петлюри входять хоровий, драматичний, духовий, струнний, шахово-шашковий гуртки, ансамбль пісні і танцю, а також гурток з вивчення рідної історії. Мета цих організацій – виховання молоді в дусі національної свідомості [12]. Молодіжні гуртки створювали і бандерівці. Так, на жовтень 1941 р. «Січ» Миропільського району об`єднувала 228 чоловік молоді (див.табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Кількість членів молодіжної організації «Січ» в окремих селах Миропільського району на жовтень 1941 р.

№ п/п	Назва села	Кількість дівчат	Кількість хлопців	Всього
1.	Новомиропіль	45	17	62
2.	Булдичів	35	17	52
3.	Велика Козарка	37	7	44
4.	Мала Козарка	30	15	45
5.	Кам'янка	10	15	25

Дані взято: ДАЖО.– Ф.Р-1151.– Оп.1.– Од.зб.2.– Арк.30.

Водночас з освітньо-просвітницькою роботою похідні групи займалися військовим вишколом молоді. У вересні-жовтні 1941 р. у с. Пилипо-Кошари Дзержинського району двоє бандерівців, один із них на ім'я Славко, організували Курінь української молоді, який налічував близько 60 хлопців і дівчат. Курінь поділявся на 5 роїв по 12-13 чоловік у кожному. Заняття особисто проводили вищезгадувані діячі [219, с. 33].

Поряд з інтелігенцією селяни мали свої причини ненавидіти більшовицьку владу, їм ще боліло від спогадів про страшні роки насильницької колективізації, голодомору, масових репресій. Про антибільшовицькі настрої селянства йдеться в багатьох документах. У повідомленні про роботу похідних груп ОУН(Б) у районі «Троянів» подано висловлювання селян: «Нехай керує чорт, аби не більшовики». І далі: «Єдине, що цікавить їх – втримати землю і працювати на ній [67, арк. 45]». В іншому бандерівському звіті по Ємільчинському районі зазначалося, що робота в колгоспах уже всім остогидла [67, арк. 37 зв.]. Велика частина селянства симпа-

тизувала приходу німецької армії, часто селяни зустрічали вояків вермахту хлібом-сіллю, квітами. Таку інформацію подає, зокрема, керівник радянської підпільної групи Житомира Ю.С.Севенко [104, арк. 14].

Якщо адміністративні посади займали переважно місцеві жителі, то керівниками поліції обласного та районних рівнів нерідко ставали члени похідних груп. Після переїзду Захвалинського у вересні 1941 р. до Києва Житомирську обласну поліцію до її розформування наприкінці 1941 р. очолював уродженець Західної України Кулицький [18, арк. 158 зв.]. Начальником Попільнянської районної поліції був мельниківець Р.К.Сало, у Коростишеві посади начальника поліції та його заступника обіймали відповідно Новаківський та Білоцеркович, – члени бандерівської похідної групи. У Володар-Волинському районі в структурах поліції працював районний провідник ОУН(б) «Вовк» [219, с. 34].

Оунівці розглядали поліцію як частину майбутніх українських збройних формувань. Обласний провідник ОУН(М) О.О.Яценюк наказував залучати до поліції українську молодь, яка б у потрібний момент могла виступити на боці ОУН [57, арк. 45]. З метою національно-патріотичного виховання для поліцейських були організовані в Житомирі спеціальні курси, де серед інших дисциплін читалися лекції з історії України [28, арк. 13].

Своєю діяльністю похідні групи охопили, головним чином, центральні та південні райони області. Саме в цих районах їм вдалося розбудувати мережу організацій. Вже в перші місяці війни були утворені обласні проводи обох течій ОУН. Щодо бандерівських структур, то архівні матеріали містять відомості про округу під кодовою назвою «Морква», до складу якої входило сім районів: «Морква» (Довбишський р-н), «Повне» (Червоноармійський р-н), «Довбня» (Дзержинський р-н), «Нове» (Миропільський р-н), «Дивак» (Чуднівський р-н), «Комісар» (ймовірно, Любарський р-н) та «Іван» (ймовірно, Баранівський р-н). Дані кодові назви

можуть бути неточними, оскільки мають подвійний переклад: з української мови на німецьку (переклад здійснено німецькою окупаційною владою), з німецької – на російську. За повідомленням окружного провідника «Назарія» за 19 жовтня 1941 р., в окрузі налічувалось 23 члени ОУН, 126 кандидатів та 86 симпатиків. У цьому ж повідомленні згадується округа «Лиса» з центром, очевидно, в Малині [67, арк. 66 зв.-68]. У Коростишеві, Янушполі, Бердичеві були створені міські проводи. Крім того, звіти бандерівських похідних груп надходили з Потіївського, Троянівського, Городницького, Ємільчинського, Вчорайшенського та Черняхівського районів.

Мельниківські районні проводи були створені на Бердичівщині та Попільнянщині. У Бердичеві знаходився окружний провід ОУН(М), який складався із військового, шкільного, жіночого та пропагандистського відділів і охоплював Бердичівський, Андрушівський, Янушпільський райони [57, арк. 26].

Отже, похідні групи ОУН обох течій з липня по вересень 1941 р. проводили активну роботу як у розбудові власних організаційних структур, так і у формуванні українських місцевих органів влади. Вони мали тісні контакти з місцевим населенням, від якого отримували допомогу у своїй діяльності. Ідея української державності, яку пропагували оунівці, знаходила широку підтримку серед молоді та інтелігенції. Протягом зазначеного періоду ОУН вдалося поширити свій вплив у центральних і південних районах області. Важливо відзначити, що у сільській місцевості владу контролювали бандерівці, а в міській – мельниківці. Радянські підпільники через антирадянські настрої населення та з ряду інших причин себе не проявляли.

2.2. Утворення місцевих українських органів влади

На керівні посади в українські органи влади підбиралися загалом національно свідомі місцеві жителі з урахуванням їхньої професійної відповідності. Очолити обласну управу спочатку запропонували Ю.Ф.Джулаю, який мав зв'язки із Львівською націоналістичною організацією ще до приєднання Західної України до Радянського Союзу, але він відмовився, оскільки не мав досвіду адміністративної роботи. Працюючи у політичному відділі обласної поліції, Джулай роз'їжджав по районах області та займався формуванням оунівських осередків [28, арк. 29 зв.-30].

Після арешту наприкінці липня 1941 р. першого голови обласної управи бандерівця-«західника» Луцюка його місце заступив житомирянин О.М.Яценюк. Він закінчив юридичний факультет Петроградського університету, до обрання головою управи завідував земельним відділом, що займався поверненням селянам відібраних більшовиками земельних наділів і садиб [25, арк. 12-13; 64, арк. 140]. Разом з О.М.Яценюком у земельному відділі працював майбутній секретар управи М.Т.Ясинський, за фахом – вчитель української мови і літератури [64, арк. 6]. Вищу педагогічну освіту мав завідувач відділу народної освіти О.С.Мережинський. У 1929 р. він закінчив фізико-математичний факультет Київського університету, до війни викладав фізику у Житомирському сільськогосподарському інституті та був методистом в інституті вдосконалення вчителів. У 1938 р. Мережинський перебував під слідством за звинуваченням в антирадянській діяльності. Його дружина, український філолог Ю.Я.Мережинська, очолювала жіночий відділ при міській управі. У довоєнний час вона працювала у Житомирському педінституті, середній школі № 15 та керувала секцією мовників [46, арк. 8-9, 17 зв., 96; 32, арк. 14]. Зазнав переслідувань від радянської влади (протягом 1937-1938 рр. знаходився під слідством) і завідувач відділів

культів Г.Т.Мєфьодов, росіянин за національністю, який здобув богословську освіту у Московській духовній академії [41, арк. 8].

Щодо національного складу місцевих органів влади, то, крім росіянина Мєфьодова, відомо й інші факти, коли неукраїнці займали відповідальні посади. За свідченням Джона Армстронга, економічний відділ міської управи очолював росіянин, а головою однієї із районних управ був поляк [283, арк. 92]. Таким чином, оунівці у кадровій політиці не відкидали можливості залучення до розбудови української держави представників інших національностей, але володіння українською мовою було обов'язковою умовою роботи в структурах влади. Оскільки ця вимога іноді порушувалася, то 30 вересня 1941 р. О.М.Яценюк видав черговий наказ, де наголошувалося: «Ще раз нагадую всім урядовцям і урядовим особам області про те, що українська мова – є мова державна, тому вживання неукраїнської мови в державних установах України неприпустиме... Вживання російської мови в установах рішуче забороняю [312]». У зверненні до всіх установ, підприємств та громадян Житомирської області голова облуправи наказував прикрашати будівлі жовто-блакитними прапорами [165, с. 51].

Відділом пропаганди до переїзду у вересні 1941 р. до Києва завідував місцевий житель Антон Баранівський, який мав тісні контакти з ОУН ще до початку німецько-радянської війни. У той час він працював у редакції газети «Сталинское пламя» [81, арк. 25-25 зв.]. Загинув А.Баранівський у лютому 1943 р. у с.Межирічі Рівненської області [244, с. 320]. У вересні 1941 р. керівником відділу пропаганди став член похідної групи ОУН(М) Маслій.

Випускник 1918 р. юридичного факультету Київського університету В.Г.Крижанівський очолював фінансовий відділ; торгівельно-кооперативний відділ був під орудою бухгалтера О.В.Козуба [25, арк. 87; 39, арк. 10-11].

За декілька місяців свого існування обласна управа провела значну роботу з налагодження нормального життя в Житомирі та області, що потребувало напруженої праці та великих коштів. Збором коштів займався фінансовий відділ, який розробив систему податків: промисловий, прибутковий з робітників та службовців, податок з нерухомого майна, земельний збір, причому від останнього в сільській місцевості звільнялися господарства вчителів, медичних та ветеринарних працівників, агрономів, робітників залізничного, шосейного і ґрунтового транспорту. Крім того, кошти надходили від реалізації майна населення, що евакуювалось або було страчено фашистами. Загалом фінансовий відділ зібрав близько 4,5 млн. карбованців [25, арк. 92 зв.-93, 159].

Як тимчасовий захід до видання закону про пенсії постановою обласної управи від 17 жовтня 1941 р. утворювався у кожному районі спеціальний фонд для надання одноразової допомоги пенсіонерам, інвалідам та особам, що мали невідкладну потребу в матеріальній допомозі. Фонд складався із щомісячних внесків від службовців та робітників усіх без винятку установ, організацій і підприємств обласного, районного та сільського значення, а також внесків, що сплачувалися власниками торгівельно-промислових підприємств та особами, які займалися власним промислом. Розмір щомісячних внесків від службовців і робітників встановлювався у процентному відношенні до розміру їхньої зарплати: від осіб із зарплатою до 600 крб. – 1%, від 600 до 1500 крб. – 1,5 %, понад 1500 крб. – 2 % [25, арк. 108].

Прихід німецьких військ на Житомирщину співпав зі збиранням урожаю. У багатьох районах області селяни почали зібраний урожай ділити між собою. Часто передові німецькі частини роздавали людям колгоспний інвентар, худобу, будівлі, проте надалі нацисти наказали відновити колективні господарства та повернути колгоспне майно [67, арк. 55]. Забезпечувати посів та збирання урожаю мав земельний відділ обласної управи, який видав розпорядження

про розподіл зерна снопами у розрахунку 4 кг за трудодень [13, арк. 32-32 зв.].

Селяни були обурені збереженням колгоспної системи, про що, зокрема, йдеться у звітах членів бандерівських похідних груп. «Ми говоримо їм, – пише у звіті за 6 жовтня 1941 р. провідник Ємільчинського району, – що весною 1942 р. ми візьмемо владу у свої руки і розділимо між ними землю... Це буде лише тоді, коли наші солдати зі зброєю в руках охоронятимуть кордони України... [67, арк. 37 зв.]». Націоналісти закликали приховувати від фашистів збіжжя та продукти харчування для потреб майбутньої української армії.

За перші два місяці окупації на Житомирщині було утворено сільськогосподарський банк з одинадцятьма відділеннями та кооперативне товариство, яке мало 140 філій [284, с. 21]. Торгово-кооперативний відділ налагодив роботу Житомирського і Бердичівського міськторгів, організував апарат облспоживспілки [39, арк. 24]. За ремонт доріг відповідав дорожний відділ на чолі з М.Є.Новоселецьким; лісний відділ займався охороною лісів і заготівлею дров, виділяв лісоматеріали для ремонту і будівництва церков та різних установ [64, арк. 79].

Місцеві жителі активно взялися за відбудову зруйнованих підприємств. На початку серпня працювали всі млини області, ремонтувалися чотири цукрових заводи. За розпорядженням Коростишівської районної управи влітку 1941 р. були поновлені міський млин і суконні фабрики, близько 1000 чоловік задіяли на відбудову Баранівського фарфорового заводу, у Новоград-Волинському працювали масло- та пивзаводи, шкірокомбінат, нафтобаза тощо [314; 13, арк. 19; 67, арк. 27; 77, арк. 42].

Першочергове завдання відділу народної освіти полягало у забезпеченні своєчасного початку навчального року у школах області. Вже на початку серпня було взято на облік по всіх тридцяти п'яти районах області вчителів,

призначено тимчасово у кожну школу завідувача, розгорнуто роботу з підготовки шкільних приміщень та потрібного для них устаткування [314]. Відділ розробив нову систему освіти та навчальні плани і програми до неї: обов'язкова чотирирічна школа; народна семирічна школа для підготовки учнів до технікумів; жіночі і чоловічі гімназії, що готували абітурієнтів до вищих навчальних закладів [46, арк. 64 зв]. Наприкінці серпня відділ освіти оголосив прийом учнів до одинадцяти семирічних та п'яти початкових шкіл у Житомирі, навчання в яких було безкоштовним. У Житомирському районі на 1941-1942 н.р. підготували 48 шкіл, з них двадцять семирічних (одна німецька) та двадцять вісім початкових (дві німецькі) шкіл, що охоплювали 6958 дітей. З 1 вересня розпочалося навчання у чоловічій та жіночій гімназіях Бердичева. Гімназії відкрилися також у Житомирі, Малині, Новоград-Волинському, Овручі, Коростишеві, Коростені, Чуднові, Радомишлі, Черняхові та інших містечках області [316].

Крім шкіл та гімназій, відкривалися спеціальні середні та вищі заклади освіти. У приміщенні обласної управи наприкінці літа 1941 р. розпочався прийом заяв вступників до Житомирської жіночої учительської семінарії, що мала готувати класоводів початкової школи. Із заявою необхідно було подати свідоцтво про освіту, метричний випис, характеристику від місцевої влади та паспорт. До семінарії приймалася молодь віком від 15 до 25 років: за конкурсом свідоцтв або перевідних оцінок на перший курс – з освітою 7–8 класів, на другий – 8-9 класів, на третій – 9-10 класів середньої школи. На відповідні курси семінарії зараховувались учні колишніх медшкіл [316]. Директором учительської семінарії призначили К.І.Галактіонова, який до війни викладав українську мову і літературу у Житомирському кооперативному технікумі. Націоналістичні переконання формувалися у нього у двадцятих роках під час навчання у гімназії, де він захоплювався «Історією України-Руси» М.Грушевського. Активну участь у державному будівництві в

роки німецької окупації К.І.Галактіонов пояснював своєю любов'ю до України і всього українського [28, арк. 26-26 зв.]. Викладати літературу у семінарії мала В.Ф.Джулай, господарка однієї із бандерівських конспіративних квартир у Житомирі. Проте, незважаючи на чисельні прохання інтелігенції, нацисти відкрити цей навчальний заклад не дозволили [28; арк. 20 зв.]. Учительські семінарії організовувалися також у Коростишеві (чоловіча) та Бердичеві (жіноча). До 1 вересня 1941 р. приймалися заяви до Житомирської технічної школи, що мала електромеханічний, шляховий, будівельний відділи, а з 1 вересня проводилася реєстрація колишніх студентів механічного та шляхового технікумів Житомира. Зарахування учнів до школи проводилось за конкурсом на підставі даних про успішність закінчення семирічки. Приїжджі забезпечувалися гуртожитком та їдальнею. Керував технічною школою міський провідник ОУН(М) Ю.А.Орищенко. К.І.Галактіонов, який до війни працював з ним у кооперативному технікумі, відзивався про Орищенка як про відкритого, підготовленого викладача, що завжди критично ставився до політики радянської влади [316; 28, арк. 24-24 зв.].

Обласний провідник ОУН(М) О.О.Яценюк, випускник Київського університету, у довоєнний час декан мовно-літературного факультету Житомирського педінституту, член комуністичної партії з 1940 р., до середини серпня 1941 р. очолював відділ народної освіти обласної управи, після чого обійняв посаду директора Житомирського учительського інституту. У 1942-1943 рр. Яценюк брав активну участь в організації повстансько-партизанського руху проти фашистських окупантів на Волині, де загинув восени 1943 р. [46, арк. 18 зв. -19; 244, с. 116].

Учительський інститут оголосив набір студентів до 30 років із закінченою середньою освітою на історико-філологічний, природничо-географічний та фізико-математичний факультети (по 60 чоловік на кожний), також

надавалася можливість продовжити навчання колишнім студентам учительського і педагогічного інститутів. При всіх факультетах відкривався екстернат, на який приймалися вчителі початкових та народних шкіл із закінченою середньою освітою. 25 серпня 1941 р. у приміщенні інституту на вул. Михайлівській відбулися збори викладацького колективу, де серед інших були присутніми Мережинський та Галактіонов [316; 28, арк. 17].

15 вересня 1941 р. мали розпочатися заняття у Житомирському сільськогосподарському інституті та середній сільгоспшколі при ньому [316].

Відділи народної освіти займалися організацією вчительських конференцій і семінарів. Так, восени 1941 р. у Бердичеві відбулася районна конференція, присвячена проблемі навчання та виховання дітей в умовах нової української школи, куди запросили також і священиків. На конференції говорили про голодомор, репресії, гоніння на церкву, критикували радянські принципи освіти та підкреслювали необхідність навчання рідною українською мовою [51, арк. 33 зв.-37 зв.]. Завідувач Володар-Волинського райвно М.І.Зарічний протягом 1941 р. провів дві наради вчителів шкіл району, на яких порушувалося питання про національний зміст виховної роботи [15, арк. 242]. Виступаючи на семінарі вчителів Андрушівського району, член окружного проводу ОУН(М), редактор бердичівської газети «Нова Доба» В.П.Семенюк закликав виховувати молодь у національному дусі, допомагати у розбудові української держави [57, арк. 25 зв.].

Гостро перед освітянами постала проблема українських підручників. Член бандерівської похідної групи «Мельник» наказав М.І.Зарічному вилучити зі шкіл російські підручники, завідувач школи в с.Серби Ємільчинського району дав вказівку вчителям заклеїти в радянських підручниках портрети керівників партії та більшовицького уряду, вилучити тексти, що вихваляли радянський спосіб життя.

Між тим, спеціально створена група із 22 вчителів на наступний навчальний рік уклала «Читанку» для початкової школи, до якої увійшли уривки із творів українських нерадянських письменників. До того ж у жовтні 1942 р. у Чуднівському районі вийшов друком український «Буквар» [15, арк. 235 зв.; 34, арк. 45; 76, арк. 28-33].

Німецько-фашистська окупація внесла істотні зміни в релігійну ситуацію в Україні. Враховуючи релігійне почуття українців, гітлерівці дозволили відкриття церков. Цим вони виставляли себе в кращому світлі, ніж радянська влада, проте не збиралися надавати повної релігійної свободи, яка призвела б до створення загальноукраїнської церкви. В разі цього їм довелося б поступитися часткою ідеологічного впливу на населення [197, с. 85-86].

У серпні начальник штабу німецької військової частини викликав благочинного Житомира Бориса Якубовського та наказав йому не допускати ніяких церковних процесій, крім того заборонив священикам виступати із проповідями на політичні теми. Б.Якубовський народився на Київщині, проживав у довоєнний час у Західній Україні, а до Житомира прибув наприкінці липня 1941 р. як уповноважений архієпископа Олексія Громадського. У 1942 р. він потрапив у немилість до єпископа Леонтія і був призначений на одну із сільських парафій області [41, арк. 55-63].

У справі налагодження церковного життя Б.Якубовський активно співпрацював із місцевими органами влади. По приїзді до Житомира він мав зустріч із О.М.Яценюком та головою міської управи Павловським, які пообіцяли йому всіляку підтримку й допомогу у церковному відродженні та відбудові храмів. До районних та сільських управ О.М.Яценюк розіслав обіжник, що наказував місцевому керівництву сприяти духовенству у відкритті церков та повернути храми, які за радянських часів використовувалися не за призначенням. Для ремонту храмів управи безкоштовно виділяли будівельні матеріали, транспорт, робітників. На

підсобні роботи залучалися військовополонені, нагляд за якими здійснювали німецькі солдати та українська поліція. Предмети культу виготовляли іконостасна та іконописна майстерні [41, арк. 62-63; 317].

Релігійними питаннями займався безпосередньо відділ культів, що приймав делегації віруючих із районів та розглядав їхні клопотання про відкриття церков й призначення на парафії священиків. На вересень 1941 р. до відділу культів надійшло 106 таких клопотань, було взято на облік 82 священики, відкрито 51 церкву, із них – 6 у Житомирі [309]. Відділ опікувався потребами віруючих різних конфесій. Так, у Житомирі, де за переписом населення на 1 жовтня 1941 р. 73,5% жителів сповідували православну віру, 19,2% – католицьку, 3,7% – лютеранську, 3,6% – інші релігії, діяло 2 костьоли, велася робота з відкриття лютеранської кірхи і церкви старообрядців [68, арк. 20-26]. Крім священнослужителів, які за радянської влади змушені були працювати на різних роботах, до відділу культів зверталися також люди з проханням висвятити їх на священиків. У таких випадках відділ оформляв на них документи, які відсилав на затвердження Олексію Громадському.

На території Житомирського Кафедрального собору були поховані видатні діячі ОУН(М) О.Сеник та М.Сціборський. За розпорядженням мельниківця Коника Ю.Я.Мережинська закупила квіти та організувала виготовлення вінків. Дирекція Житомирського театру закликала всіх акторів взяти участь у похованні. У цей день траурна процесія пройшла вулицями міста до собору, де відбувся мітинг, на якому виголосили промови О.М.Яценюк, Павловський, інспектор обласної поліції Захвалинський, настоятель собору А.С.Коринчевський. Серед інших був також присутнім єпископ Леонтій (Филипович). Виступаючі звинувачували у вбивстві О.Сеника та М.Сціборського більшовицьких агентів. Незважаючи на сильний дощ, зібралося багато людей, щоб віддати

останню шану загиблим оунівцям [46, арк. 144; 41, арк. 48; 82, арк. 92].

3 серпня 1941 р. у Житомирі вийшло перше число газети «Українське слово». Всього було видано вісімнадцять номерів цього часопису, останній з яких – 2 жовтня [7, арк. 20]. Склад редакції обрали на одному з липневих засідань відділу пропаганди. Редактором став Антон Баранівський, його заступником – двадцятиоднорічний скрипаль А.М.Карпінчук (закінчив Київську консерваторію – В.Ж.) [81, арк. 27 зв.].

Організацією редакцій газет на звільнених від Червоної Армії територіях займався галичанин, друг Андрія Мельника з часів УНР і ветеран УВО і ОУН, Петро Сагайдачний, який до війни редагував у Польщі український часопис «Промінь». П.Сагайдачний деякий час перебував у Житомирі, потім переїхав до Бердичева, де за його рекомендацією редактором газети «Нова Доба» був призначений В.Т.Семенюк. Наприкінці 1942 р. П.Сагайдачний обіймав посаду відповідального редактора харківської газети «Нова Україна» [57, арк. 23 зв.-25; 81, арк. 27 зв.].

Після переїзду редакції «Українського слова» до Києва 9 жовтня 1941 р. у Житомирі вийшов один номер газети «Перемога», а з 12 жовтня того ж року до кінця окупації видавалася газета «Голос Волині». Крім того, на Житомирщині виходили «Звягельське слово» (Новоград-Волинський), «Коростишівські вісті» (Коростишів), «Олевські вісті» (Олевськ), «Ружинський вісник» (Ружин), «Визволена Україна» (Чуднів) [244, с. 325-328].

Іншим напрямком роботи відділу пропаганди було відродження українського театрального мистецтва. Організацією театру в Житомирі займалися танцюрист І.С.Пустовойтенко, А.П.Семерда (він стане першим директором театру) та А.М.Карпінчук. Останній, зокрема, здійснював реєстрацію працівників мистецтва. Підзвітні вони були відділові пропаганди. Театральний сезон у Житомирі розпочався 1 серпня 1941 р. постановкою п'єси І.Котля-

ревського «Наталка Полтавка» [81, арк. 24 зв.]. Перша вистава у Бердичівському міському театрі відбулася 26 серпня 1941 р. Мистецьким керівником театру призначили Буйка [301].

Відділ пропаганди також проводив різні зібрання, на яких пропагувалися ідеї ОУН, організовував молодіжні гуртки, транспортував через секретаріат обласної управи в райони області націоналістичну літературу. Для налагодження зв'язків із периферією та поширення там мережі ОУН А.Баранівський і Маслій наказували секретарю М.Т.Ясинському направляти до відділу пропаганди всіх представників з районів, які з тих чи інших причин приїжджали до обласної управи. Крім того, до відділу часто відряджалися зв'язкові ОУН [64, арк.57 зв.; 46, арк. 104].

З початком окупації на Житомирщину прибували з таборів та заслання колишні репресовані і зверталися до обласної управи з проханням повернути їм конфіскованe більшовиками майно. Ці клопотання розглядав секретаріат і передавав на затвердження О.М.Яценюку, який у переважній більшості вирішував питання позитивно [64, арк. 29-30].

Постановою О.М.Яценюка від 30 липня 1941 р. на території Житомирської області «для охорони майна та особистості громадян і боротьби зі злочинністю» створювалися структури поліції, визначалися посади інспектора обласної і районної поліції, а в Житомирі і Бердичеві – шефа поліції. По селах встановлювалися вартові (один на десять дворів) на чолі з соцьким. Поліція підпорядковувалась О.М.Яценюку, мала виконувати розпорядження та пропозиції всіх етапів влади, зокрема керівників міських та районних управлінь, погоджуючи з ними всі справи місцевого значення. У поліції запроваджувалася відповідна до військової дисципліна [314].

Про чисельний склад поліції дізнаємось із багатьох звітів бандерівських похідних груп. Так, у Баранівському районі з кількістю населення близько 37 тисяч у поліції

служило 350 чоловік, у Троянівському районі відповідно 23 тисяч населення і 500 поліцейських, у Вчорайшинському районі – 207 поліцейських на 30 тисяч населення [37, арк. 27, 46 зв., 50 зв.; 38, арк. 1-140]. Достеменно відомо, що принаймні до вересня 1941 поліція була повністю або частково озброєна. Проте в одному із звітів за 4 вересня 1941 р. повідомлялося, що до 5 вересня 1941 р. усі відділи поліції мали здати зброю [67, арк. 59]. Подібну інформацію знаходимо і в недатованому звіті з Ємільчинського району [67, арк. 38].

До обласної поліції входили кримінальний і політичний відділи. Перший з них займався слідством над особами, що скоїли кримінальні злочини, і подавав голові обласної управи клопотання про покарання злочинців, як правило, утримання у в'язниці терміном від одного місяця до одного року. Такий механізм проіснував недовго, оскільки надалі О.М.Яценюк дозволив визначати міру покарання на місцях головам районних управ. Політичний відділ проводив реєстрацію та здійснював нагляд за комуністами та комсомольцями, притягував до відповідальності колишніх працівників НКВС [25, арк. 28-29; 18, арк. 260].

За короткий час обласний та міський відділи охорони здоров'я налагодили систему медичного обслуговування населення. Вже в середині серпня 1941 р. було відкрито центральну поліклініку, дитячу поліклініку, налагоджено роботу швидкої допомоги, відкрито відділення для пацієнтів з хронічними хворобами на 183 чол. і будинок престарілих на 23 чол., крім того, діяли будинки немовлят, розумово-відсталих дітей, кістково-туберкульозних хвороб на 60 дітей кожний. Житомирська лікарня мала хірургічний, психіатричний відділи, а також відділ допомоги породіллям. Бактеріологічний відділ новоствореної лабораторії проводив аналізи води та їжі, функціонував спеціальний пункт з боротьби зі сказом. Завдання протиепідемічної санітарної

організації полягало у боротьбі з інфекційними хворобами та контролі санітарного стану буфетів, їдалень тощо [315].

Відділи охорони здоров'я проводили реєстрацію медичних працівників. У часописі «Українське слово» повідомлялося, що в усіх медичних установах Житомира працюватиме 36 лікарів та 109 чоловік середнього медичного персоналу [316].

Для забезпечення відповідних санітарних умов продажу м'яса голова міської управи постановою № 5 заборонив установам, приватним особам проводити забій худоби у непризначених для цього місцях та продавати м'ясо без попереднього ветеринарного огляду в контрольному пункті, що знаходився на Житньому базарі. Нагляд за виконанням цієї постанови покладався на поліцію, міськстанцію та ветогляд [212, с. 116].

З метою впорядкування постачання мешканців Житомира нормованими продуктами харчування місто було поділено на 50 дільниць та відкрито 25 крамниць. Порядок прикріплення до розподільчих крамниць встановлювався такий: кожний мешканець мав подати до крамниці довідки про місце праці та кількість утриманців та отримати посвідчення на право одержання харчових продуктів [212, с. 117].

В цілому результати роботи Житомирської міської управи за перші два місяці окупації викладені в інтерв'ю місцевого голови Павловського, яке він дав газеті «Українське слово». Так, протягом цього періоду було очищено вулиці міста від завалля зруйнованих будинків, упорядковано площі Сінного та інших базарів, взято на облік і розподілено по крамницях різні товари, зокрема фарби, залізну арматуру, замки, канцтовари тощо. Відкрилося декілька магазинів для продажу нових і старих меблів, також запрацювали слюсарна, взуттєва та художня майстерні, чоловічі і жіночі перукарні, пральня, водогінна і електрична станції. Проводилися підготовчі роботи з відновлення руху трамваїв [212, с. 117].

Міський квартвідділ займався забезпеченням житомирян житлом, а паспортний відділ готувався до переоформлення прописки і проведення з 15 вересня 1941 р. другого перепису населення (за попереднім орієнтовним переписом кількість громадян становила 42 тис. чоловік) [65, арк. 120].

За наказом Павловського у серпні 1941 р. Ю.Я.Мережинська очолила новостворений комітет допомоги військовополоненим Червоної Армії. Ініціативна група комітету, до якої входили, зокрема, лікарі Л.В.Бєлєніцина та А.О.Павша, дружина завідувача міськторгвідділу Х.Олександрович, обласний провідник ОУН(М) О.О.Яценюк, для вирішення поточних питань щомісяця збиралася у міській та обласній управах і поліклініці на вул. Бердичівській. Комітет збирав для військовополонених одяг та продукти харчування, переводив із таборів до лікарень важкопоранених і хворих на тиф. У приміщенні поліклініки цей контингент обслуговувала невеличка їдальня. Крім радянських полонених, комітет також надавав деяку допомогу німецьким солдатам, що було необхідною умовою його існування [46, арк. 150-154].

Таким чином, на початку німецько-фашистської окупації місцеві українські органи влади забезпечували функціонування усіх суспільних інституцій. Житомирська обласна управа мала досить розгалужену структуру, яка охоплювала сфери господарського, соціального і культурного життя через промисловий, фінансовий, земельний відділи, а також відділи народної освіти, культів, охорони здоров'я тощо. Важливо підкреслити, що в складних умовах окупаційного режиму і зруйнованих комунікацій українці змогли створити власні органи влади та налагодити матеріальне й духовне життя населення краю. Хоча значну роботу в організації місцевих органів влади провели діячі бандерівських похідних груп, Житомирська обласна управа знаходилася в руках мельниківської течії ОУН.

2.3. Національно-культурне відродження та громадське життя краю

На Житомирщині, як уже зазначалося, на всіх звільнених від більшовиків українських землях у перші місяці війни завдяки співпраці місцевого населення з членами похідних груп виникли різноманітні культурно-громадські організації, відкривалися церкви, школи, театри.

Щодо театру, то йому оунівці відводили значну роль у процесі формування національної свідомості. У часописі «Перемога» актор П.П.Борисовський наголошував: «Завдання українського театру – стати затверджувачем нової доби своєї нації. Гукнути на весь світ, що, ось ми, українці, нас тисячі років гнітили, принижували, фізично винищували, але душі наші не розпорошили. Ми знову сильні й охоче беремось до праці [310]».

Про театр як форму націоналістичної пропаганди йдеться у доповідній записці начальника Українського штабу партизанського руху Т.Строкача до Центрального комітету КП(б)У про діяльність українських націоналістів на окупованій території України у сфері культури, мистецтва, преси від 9.01.1943 р. Торкаючись питання театрального репертуару, Т.Строкач доповідав, що до нього входять як п'єси українських класиків («Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок»), так і твори авторів із числа українських націоналістів, засуджених свого часу радянською владою за контрреволюційну діяльність [147,с. 342-353].

У Житомирі театральний сезон розпочався виставою за п'єсою І.Котляревського «Наталка Полтавка». На думку Мстислава Всегоренка, автора публікації «Українського слова», присвяченій відкриттю житомирського театру, яке відбулося на початку серпня, цим спектаклем та виступом хорової капели під диригуванням І.Чауса із концертною програмою, що складалася з українських народних пісень,

започатковано культ живого українського слова у визволеному Житомирі. До того ж п'єса Котляревського не тільки нагадує про український селянський побут, але й висловлює протест проти засмічення мови русизмами. Мстислав Всегоренко закликав читачів газети: «Житомирські громадяни, пожалійте свою рідну українську мову й не спотворюйте її москализмами. Адже українська мова гарна не тільки в співах та театральних виставах, а й в буденному житті [306]». Відмітимо, що дирекція театру зобов'язувала своїх працівників спілкуватися на роботі виключно українською мовою. Безпосередньо у колективі цю політику проводила «група самостійників», до якої належали актори П.Борисовський, І.І.Ковалевський, Коваленко та І.П.Кліпаченко. Останній з 1942 р. по червень 1943 р. обіймав посаду директора театру (перший директор А.П.Семерда був гітлерівцями страчений; після арешту Кліпаченка його місце заступив І.С.Пустовойтенко) [82, арк. 19, 117-117 зв.].

Крім «Наталки Полтавки», на сцені житомирського театру були також виставлені «Запорожець за Дунаєм» І.Гулака-Артемовського, «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці» М.Старицького, у міському театрі Бердичева – «На перші гулі» С.Васильченка, «Кум мірошник» В.Дмитренка, «Назар Стодоля» Т.Шевченка та інші [83, арк. 22 зв.]. Серед творів місцевих авторів згадаємо п'єсу П.Борисовського «Варвари», де автор змальовує, як сторож одного із київських музеїв ціною власного життя перешкоджає працівнику НКВС під час евакуації вивезти музейні цінності. Прем'єра спектаклю «Варвари» відбулася в жовтні 1941 р. на сцені українського клубу «Січ» у Житомирі [83, арк. 61-63].

У клубі Янушпільського цукрового заводу йшов спектакль «Вибух» за однойменною п'єсою місцевого жителя І.С.Шелюка. Постановку цієї п'єси здійснили члени новоствореного драматичного гуртка [20, арк. 32 зв].

Українську пісню пропагувала хорова капела, організована при житомирському театрі колишнім

керівником самодіяльного хору, архітектором за фахом І.І.Чаусом, яка виконувала, зокрема, гімн «Ще не вмерла Україна», а також пісні «Чом, чом не прийшов» (муз. Лисенка), «Їхав козак за Дунай» (муз. Давидовського), «Сусідка» (муз. Яциневича) тощо. Восени 1941 р. українську хорову капелу за наказом німецької окупаційної влади приєднали до фронтової бригади з обслуговування військових частин. Загальне керівництво бригадою, до якої задіяли ще артистів Київського оперного театру, здійснював гітлерівський офіцер Флегер. Протягом осені – зими 1942-1943 рр. фронтова бригада гастролювала по Лівобережній Україні, виступаючи перед німецькими частинами та місцевим населенням. Найдовше (3-4 місяці) вона пробула у Полтаві і в лютому 1942 р. повернулася до Житомира. У вересні 1943 р. житомирський хор майже у повному складі (дозволялося залишитися тим, хто мав маленьких дітей) виїхав до Німеччини, де обслуговував остербайтерів. У той час репертуар хору зазнав деяких змін. Крім українських пісень, до програми були включені і пісні російською мовою [47, арк. 44-47; 302].

Робота з молоддю проводилась у двох напрямках – культурно-освітньому та спортивному. У сфері просвітницької діяльності чи не найголовніша увага приділялася вивченню історії України, при чому її викладання не обмежувалося переказом оповідань з часів Київської Русі та змалюванням героїки козацької доби, а й проводилось на основі наукового концептуального бачення, підтвердженням чого є цитата зі статті «Українського слова» «Як більшовицька Москва нищила Україну»: «Прикриваючись красномовними слівцями про рівноправність націй та про розвиток національних культур, більшовицька Московщина проводила відчайдушнішу політику колонізації і русифікації всіх поневолених народів і особливо українського. Погляньте підручники з історії України та Росії і ви побачите, що історії України немає, а є лише історія Росії. Початки і пізніші часи

історії України протягом віків найганебнішим чином вкрадені і привласнені жидо-більшовиками [299]». За свідченням дев'ятнадцятирічного житомирянина Є.Р.Лаврентюка, який відвідував організовані бандерівцями молодіжні зібрання, що до вересня 1941 р. проходили у приміщенні міської управи, а потім на конспіративних квартирах, трактування націоналістами тих чи інших історичних подій суттєво відрізнялися від тих, які він вивчав у радянській школі. Вперше Лаврентюк потрапив на таке зібрання, де були присутніми 50 юнаків та дівчат, у серпні 1941 р. Доповідь обласного провідника ОУН «Хоми» з історії України викликала такий інтерес, що молодь по її закінченні залишилась і бурхливо обговорювала почуте [47, арк. 18-18 зв.].

У липні-серпні 1941 р. з ініціативи обласного відділу народної освіти розпочалася робота з створення молодіжної організації – «Українського клубу» із двома відділами: культурно-освітнім та спортивним. У вересні ці відділи отримали відповідно назви Просвітянське товариство імені Симона Петлюри та спортивне товариство «Січ» [46, арк. 17 зв.]. Голова обласного управління товариств Л.М.Пінтов закликав молодь взяти активну участь у діяльності цих товариств: «На звалищах більшовизму для українського народу відкрились нові перспективи. В цей великий час вся українська молодь повинна об'єднатися в Просвітянському товаристві ім. Симона Петлюри й спортивному товаристві «Січ»; мусить працювати спільно, виховуючи самовідданих працівників і організаторів нового життя в новій дійсності [312]».

Кожне із товариств мало ряд гуртків. Так, драматичним гуртком керував досвідчений актор В.М.Каблуков – режисер-постановник п'єси Борисовського «Варвари». Хор із 25 чоловік під керуванням Ляшевича співав українські народні пісні, а духова капела під керуванням Остапчука щонеділі давала концерти, виконувала українські та німецькі гімни, попурі тощо. До Просвітянського товариства також входили

гурток з вивчення рідної історії, ансамбль пісні і танцю, струнний і джазовий оркестри, шахово-шашковий гурток [308].

Спортивне товариство «Січ» об'єднувало молодь у футбольній, баскетбольній, волейбольній, гімнастичній та інших секціях. Організатором і тренером першої футбольної команди «Сокіл» був Бестужев, під керівництвом якого команда технічно зросла, майстерність та культура гри дійшли до належного рівня. Другу команду «Тризуб» очолював Мотренко. За серпень-вересень житомирські футболісти зіграли чотири матчі з німецькими солдатами: перші дві гри програли, третю – звели у нічию, а четверту – виграли [308].

Для поширення мережі товариств у райони області відряджалися досвідчені вчителі-методисти. Крім того, завідувач обласного відділу народної освіти Мережинський видав розпорядження відділам освіти районних управ розгорнути на місцях роботу зі створення різноманітних молодіжних гуртків.

Очолювали гуртки переважно місцеві освітяни. Так, завідувач райвно Володар-Волинського району М.І.Зарічний за наказом члена бандерівської похідної групи «Вовка» організував та здійснював керівництво гуртком з вивчення історії України. У Володар-Волинському діяв також драматичний гурток, який очолював один із вчителів містечка [115, арк. 240-241]. Завідувач Сербинської школи Ємільчинського району І.І.Закревський проводив заняття хорового гуртка (15 чол.) та викладав історію України юнакам та дівчатам, що записалися до «Куреня української молоді» [34, арк. 19]. Аналогічну назву мала молодіжна освітньо-спортивна організація у с.Пилипо-Кошара Дзержинського району, що об'єднувала до 60 чоловік. Військовою підготовкою з молоддю займалися двоє бандерівців, один з яких на ім'я Славко (очевидно, Ярослав Гуренко («Ярослав», «Залізняк») – районний провідник ОУН(Б) [217, с. 44]. Близько 40 чол.

відвідувало у Черняхові семінар з вивчення рідної історії. Деякий час роботою цих семінарів керували члени похідної групи ОУН(Б) Іван Мацьків («Макс») і Чабан, а згодом їх заступили двоє місцевих вчителів [109, арк. 131].

Серед керівників молодіжних гуртків було багато членів ОУН та її симпатиків із числа місцевих жителів. У с.Жовтневе Попільнянського району драматичний (7 чол.) та хоровий (10 чол.) гуртки очолювали відповідно члени мельниківської п'ятірки, вчителі П.К.Каленюк і О.П.Іванченко [37, арк. 25-26, 34-35]. У сусідньому селі Кілівці (тепер Миролюбівка) роботу всіх гуртків координував місцевий житель М.П.Держирук, який у 1942 р. стане підрайонним провідником ОУН(Б) [8, т. 2., арк. 85]. На жовтневому засіданні оунівського осередку іншого села Попільнянського району Андрушки було прийняте рішення створити у селі структури «Просвіти». Запис населення до хорового та драматичного гуртків здійснювали члени ОУН С.П.Буряк і Я.Ф.Чернишук: перший – із числа працівників цукрового заводу, другий – серед решти жителів Андрушок. Заняття хору проходили у приміщенні школи, де, крім учнів середніх класів, були також присутніми дорослі (близько 15 чол.). Очолив «Просвіту» фельдшер цукрового заводу оунівець І.П.Гнатенко [23, арк. 119-120].

З чиєї ініціативи не створювались і яку б назву не мали гуртки, всі вони проводили широку національно-культурну роботу. Так, протягом липня-вересня 1941 р. майже щовечора відбувалися збори молоді у с.Потіївка, на яких обговорювався більшовицький режим та вивчались українські пісні [67, арк. 55 зв.]. Юнаки та дівчата ряду сіл Ємільчинського району разом із членами похідної групи ОУН(Б) встановлювали хрести на місці зруйнованих більшовиками церков. Під час цих акцій молодіжний хор виконував пісню «Боже Великий Єдиний» [217, с. 45]. Гімном «Ще не вмерла Україна» у виконанні місцевого хору закінчилися мітинги (зранку – з участю учнів, увечері – дорослих) у с.Жовтневе Попільнян-

ського району, присвячені двадцятій річниці Базарської трагедії. Проведення цих заходів попередньо обговорювалося у районному відділі освіти на нараді директорів шкіл, серед яких були керівники оунівських п'ятірок: М.П.Радченко із с.Андрушки, А.Д.Дідовець із с.Новоселиця, В.Лобунець із с.Сокальчі. Посаду інспектора шкіл району обіймав член ОУН С.К.Гандзієнко. Він був давнім приятелем Григорія Огійчука, який на початку війни мешкав у с.Паволочі Попільнянського району, а згодом став єпископом Житомирським і Вінницьким автокефальної церкви. Влітку 1942 р. Гандзієнко прийняв чернечий постриг і служив архідияконом при єпископі Григорії [37, арк. 35-35 зв; 23, арк. 70-71].

Для багатьох юнаків та дівчат заняття в гуртках було першим етапом їхньої націоналістичної діяльності. Пройнявшись ідеєю державного будівництва, вони вступали в ОУН, активно працювали в умовах підпілля та брали участь у збройній боротьбі в загонах УПА. Так, восени 1941 р. приєднався до руху Бандери вісімнадцятирічний ройовий «Куреня української молоді» с.Пилипо-Кошари Дзержинського району І.І.Бруцький. Пилипо-Кошаринський осередок очолював староста села А.П.Рябчук, який загинув від рук радянських партизанів [217, с. 45]. Протягом 1941 р. відвідувала всі гуртки у своєму селі Жовтневе на Попільнянщині сімнадцятирічна Н.П.Слюсаренко («Наталка», «Оса», «Дубок»). У 1942 р. вона займалася організацією районної жіночої секції ОУН, а надалі працювала зв'язковою при штабі командира УПА-Схід «Верещаки» [59, арк. 63-65].

У просвітницькій діяльності організаторам та керівникам молодіжних товариств доводилося вирішувати ряд проблем, головна з яких – брак літератури. У вересні 1941 р. оунівець «Степовий» із Вчорайшенського району звітував обласному провідникові, що майже в кожному селі створені театральні гуртки, а в селах Вчорайше, Верхівня, Камінь, Чорнорудка – духові оркестри. Проте розгорнути гурткову роботу належним чином не вдається, оскільки гостро не

вистачає націоналістичної літератури та нот [67, арк. 46 зв.-47]. Просив надіслати ноти для місцевого хору та п'єси для постановки у Червоноармійському театральному гуртку і районний провідник «Секриденко» [67, арк. 43-43 зв]. Подібну інформацію знаходимо і в багатьох інших бандерівських звітах.

Для поширення націоналістичної літератури було налагоджено її централізоване постачання через управи різних рівнів. Між тим, на місцях оунівці та просвітяни шукали різні шляхи вирішення проблеми власними силами. Наприклад, у Баранівці двоє місцевих жителів за наказом націоналістів передруковували нариси з історії України та постанови Другого Великого Збору ОУН [67, арк. 27 зв.]. Співробітник редакції бердичівської газети «Нова Доба» Є.М.Ярмолюк забезпечував бандерівську організацію папером та фарбою для виготовлення націоналістичної літератури. Це завдання він отримав від міського провідника Яцюка [63, арк. 38-39]. У Ємільчинському районі члени похідної групи ОУН(Б) збирали вчителів, з якими записували і вивчали українські патріотичні пісні [63, арк. 35 зв.].

Іноді гуртки розпадалися через відсутність приміщень для проведення засідань. Саме з цієї причини не була завершена робота над постановкою п'єси «Безталанна» у драматичному гуртку с. Жовтневе на Попільнянщині [37, арк. 34 зв.]. Крім того, розгортанню мережі молодіжних товариств намагалися перешкодити радянські підпільники. Розвалити гурток з вивчення рідної історії, що діяв у Черняхові, поставив собі за мету керівник місцевої підпільної організації Д.Л.Слобожан. Він у приватних розмовах переконував інтелігенцію та молодь не відвідувати будь-які націоналістичні зібрання, стверджував, що між українським та російським народами не існує ніякої різниці і тому незалежною Україна бути не може [109, арк. 160].

Так, у вересні 1941 р. у приміщенні міської друкарні мельниківець «Козачок» провів зібрання, на якому обрали

окружний провід ОУН. До референтури пропаганди увійшли редактор «Нової Доби» В.Т.Семенюк та працівник редакції Є.М.Ярмолюк [57, арк. 25 зв.]. В.Т.Семенюк у довоєнний час вчителював в одній із шкіл Бердичева та навчався у Житомирському педінституті. Певний час він був також особистим секретарем депутата Верховної Ради СРСР [37, арк. 21]. В.Т.Ярмолюк, колишній коректор газети «Радянський шлях», восени 1941 р. під впливом міського провідника ОУН(Б) В.Яцюка примкнув до руху Бандери. З вересня по грудень 1941 р. він також працював відповідальним редактором часопису «Відродження», що виходив у м.Тараща Київської області [63, арк. 40 зв., 364]. Заступником В.Т.Семенюка призначили члена ОУН Т.К.Барабанова, який до війни обіймав посаду директора у с.Семенівка на Бердичівщині та писав для газети «Радянський шлях». З березня 1942 р. Т.К.Барабанов редагував чуднівський часопис «Визволена Україна» [217, с. 46]. Співпрацював у «Новій Добі» і член ОУН з жовтня 1941 р. М.М.Гедзь. Від Т.К.Барабанова він отримав завдання різними шляхами пропагувати через газету оунівські ідеї. Однак згодом М.М.Гедзь відійшов від ОУН і у серпні 1943 р. опинився у партизанському загоні ім.Леніна [55, арк. 50, арк. 111]. Наприклад, до «Нової Доби» подав дві статті антирадянського характеру В.М.Рижук, який у квітні 1942 р. у сімнадцятирічному віці вступив до ОУН. Свій вибір він пояснив так: «Коли у 1938 р. органи НКВС заарештували мого батька, я ще навчався у школі. Як член ворога народу я не міг бути членом ВЛКСМ, не міг брати участі у громадському житті... Мені постійно нагадували, що мій батько – ворог народу і погрожували, що зі мною станеться те ж саме. Я страждав від усвідомлення неможливості реалізувати себе за радянської влади. Все це разом з образою за свого батька, якого заарештували безпідставно, викликало у мене ненависть до більшовицької влади... І тому, коли «Максим», командир взводу поліції, запропонував мені вести боротьбу за

самостійну Україну без більшовиків і німців, я погодився [55, арк. 18 зв.-19]». Працювала у бандерівському підпіллі вчителька географії В.Я.Яцюк, авторка статті «Чотири долі», в якій вона описала переживання своє родини протягом 30-х років [62, арк. 65].

Сторінки газет тих часів рясніли викривальними публікаціями про політику радянської влади, авторами яких часто були самі оунівці. Автор однієї із статей «Українського слова» називав більшовизм «системою поневолення народів та знущання над людиною». На його думку, Україна найбільше постраждала за сталінського режиму, оскільки фізичне винищення людей набрало тут нечуваних в історії людства розмірів [299]. Як продовження даної теми під рубрикою «З недавнього минулого» вміщено статтю А.Білошицького «В застінках Житомирського НКВД», де описуються жахливі події 1937 р.: за десять з половиною місяців, стверджує автор, у Житомирі органами НКВС було страчено 12 тис. чол. [298].

Критикуючи більшовизм, автори публікацій застосовували також гумор та сатиру. «Їх гумор і лють переплітаються в єдину сильну вірьовку», – такий епіграф було вміщено у газеті «Гайдамака» перед фейлетоном «Лист діда Гаврила до Сталіна», в якому герой бажає «вождю народів» собачу смерть під плотом за його «камунію і соцілізму» [307]. В «Українському слові» друкувався цикл гумористичних оповідань Юрка Киянина про Грицька «Як Грицько Мотуз влаштувався», «Грицько у большевиків» та інші.

Значне місце посідали матеріали з української історії, культури. «Хто ми такі?» – запитує себе та читачів «Гайдамаки» невідомий автор та закликає пізнати себе через пізнання своєї світлої історії, щоб знав він (український народ. – В.Ж.), з якого він роду, за що змагались і що створили його великі предки». До того ж знання рідної історії

– «це одна з найсильніших зброй, за допомогою якої нарід могтиме успішно змагатися за своє світле майбутнє [307]».

В «Українському слові» нарисом про гетьмана Мазепу було започатковано серію статей з минулого України. Подібні рубрики були і в інших газетах. Серед публікацій «Українського слова» варто назвати також статтю Андрія Лугового «Корифей українського національного театру», написану до першої річниці з дня смерті П.К.Саксаганського, некролог з приводу трагічної загибелі Омеляна Сеника та Миколи Сціборського, уривок з роману М.Хвильового «Вальдшнепи» [217, с. 47].

На сторінках газет публікувалися і кореспонденції про життя краю: економічні новини, культурно-мистецькі та спортивні події, інтерв'ю з керівниками українських органів влади, накази і розпорядження обласної, міських та районних управ. Зрозуміло, що в тогочасній ситуації доводилося вміщувати розпорядження, перестороги німецької влади та повідомлення з фронтів.

Вже за перші дні окупації завдяки своїй активній роботі працівникам житомирського радіовузла вдалося радіофікувати центр міста, а до кінця 1941 року радіомережею був охоплений весь Житомир. Крім того, цими відновлюваними роботами займалася спеціальна німецька бригада, яка просувалася за лінією фронту та пробула в обласному центрі до взяття військами вермахту Києва. Як перекладачі, при бригаді знаходилися два українські націоналісти на прізвища Голейко й Стефаник [119, арк. 16 зв.; 30, арк. 14]. За свідченнями З.П.Гребцової, диктора радіо з кінця липня по вересень 1941 р., вона протягом цього періоду два рази на день передавала українською мовою повідомлення з фронтів (німецькою мовою це робив керівник бригади), а перед повідомленнями в ефірі лунали українські пісні [30, арк. 14 зв.].

На зміну радянській символіці та атрибутиці прийшла українська: установи та будівлі у звільнених від Червоної

Армії містах і селах прикрашалися жовто-блакитними прапорами, на документації української адміністрації ставився герб-тризуб. Більше того, інтелігенція почала носити на грудях або значки із зображенням тризуба, або жовто-блакитні стрічки. У Житомирі були зняті пам`ятники більшовицьким вождям, залишили лише скульптури міфологічного змісту та на теми побутового життя. У цьому питанні між західними українцями та місцевою інтелігенцією існували деякі розбіжності. Так, член похідної групи ОУН(Б) «Вовк» обурювався тим, що житомирська інтелігенція клопотала перед німецькою військовою владою про відбудову пам'ятника О.С.Пушкіну. Цей російський поет, на думку «Вовка», не заслуговує збоку українців на таку шану, оскільки в своїх творах неправильно змалював образ гетьмана Івана Мазепи [104, арк. 25,63; 83, арк. 64; 32, арк. 20].

Незважаючи на двадцять років безбожницької агітації в СРСР, український народ, як зазначав Л.Шанковський, в своїй основній масі залишився вірний релігійно-національним ідеалам [279, с. 7], що в загальній атмосфері національного відродження зумовило процес активізації церковного життя. У Житомирі до обласного відділу культів зверталося багато людей і делегацій з районів області з проханням відкрити храми та призначити парафіяльних священиків. За розпорядженням відділу культів та з ініціативи місцевого населення збиралися пожертви для відбудови церков і забезпечення їх усім необхідним [41, арк. 17-17 зв.]. Серйозною проблемою внутрішньоцерковного характеру слід вважати брак професійного духовенства, яке зазнало втрат внаслідок репресій 30-х років. Лише за попередніми підрахунками відкритих матеріалів СБУ (справи фондів Р-5013 і ЗР1820 ДАЖО), на Житомирщині було репресовано понад 400 священнослужителів, 70% із них засуджено до смертної кари. Тому в роки окупації священики старого висвячення могли забезпечити обслуговування тільки 30% парафій, а решту займали щойно рукопокладені пастирі

із колишніх вчителів, лікарів, службовців, військовополонених і т.ін. Для висвячення від кандидатів спеціальної духовної освіти не вимагалося, потрібно було сплатити певну суму грошей – від 1 до 2 тис. крб. з кожного [85, арк. 71].

Процес українського церковного відродження супроводжувався також проявами міжетнічного протистояння. Так, у с.Хутір-Мокляки Ємільчинського району за доносом фольксдойчів німецькі солдати відібрали 120 кг меду, який парафіяни зібрали для продажу, щоб на отримані гроші придбати богослужбову літературу. В іншому селі Ємільчинського району на місці, запланованому оунівцями для встановлення хреста-фігури, поляки поставили свій хрест [67, арк. 36-36 зв.].

У Житомирі перше богослужіння відбулося надзвичайно урочисто. Як згадує М.Климишин, зранку того дня в церкві та біля неї зібралося безліч людей – і священик у проповіді говорив про проголошення відновлення самостійної Української держави, прочитав послання єпископа Луцького Полікарпа, згадав про пастирський лист митрополита Андрея Шептицького та закликав народ до праці над відбудовою власної держави. Потім відбулося віче, а ввечері – концерт українських народних пісень. «Блакитно-жовті прапори, що замаїли місто, загальна радість і потім невгаваючі співи вночі – це враження, яке зберіг на все життя із Житомира», – читаємо у його спогадах [287, с. 339].

Частина священиків усвідомлювала роль церкви як національного чинника. Так, протоієрей Михайлівської церкви у Житомирі в одній приватній розмові восени 1941 р. наголошував, що «тепер німці не дадуть свободи Україні й духовенству залишається єдиний шлях – це підтримка національного руху серед української молоді. Цей священик одним із перших в області перейшов на українську мову богослужіння [217, с. 49].

У цілому в роки окупації на Житомирщині діяло 335 храмів та молитовних будинків автономної церкви (із них 6 –

у Житомирі) і 35-40 автокефальних парафій. Крім того, було відкрито 2 чоловічих монастирі – Богоявленський у Житомирі (5 монахів) та Тригірський, а також 3 жіночих – Подільський у Житомирі, Любарський (12-15 черниць) та Овруцький (понад 30 черниць) [85, с. 70-71].

Вершиною національного піднесення і фактично останньою політичною акцією стало відзначення двадцятої річниці Базарської трагедії. У заходах з нагоди цієї річниці взяло участь близько 40 тис. чоловік.

Центральне керівництво ОУН(М) на нараді 1 листопада 1941 р. визначило такі основні ідейні засади акції: річниця має бути гідним відзначенням історичної дати, а також засобом для подальшого зміцнення українських національних настроїв на Житомирщині та розвіяння залишків промосковських та пробільшовицьких симпатій. Щодо німецької влади, то мав зберігатись певний нейтралітет, оскільки ОУН на той час не була готовою до відкритої боротьби з нею.

Розробити комплекс заходів доручили обласному провідникові ОУН(М) на Житомирщині О.Яценюку («Волинець») [244, с. 116]. Вже 8 листопада населення під Базаром почало насипати велику могилу розстріляним учасникам Другого зимового походу, а 20 листопада спеціальна естафета ОУН понесла урну із землею з цієї могили до Києва, де її після панахиди вмуровано в храм святої Софії [217, с. 50].

За два дні до маніфестації до Базару почали з'їжджатися групами та поодинці люди з Житомирщини, північної Київщини і Наддніпрянщини. Урочистості розпочалися 21 листопада об 11 год. промовою О.Яценюка. Навколо могили, над якою майоріли жовто-блакитні прапори, понад 50 священиків відправили молебень [204, с. 17].

Через декілька днів гітлерівці, роздратовані широким розмахом акції, провели масові арешти її організаторів та учасників. У селі Ходаки, в Базарі, Коростені, Радомишлі,

Житомирі та інших місцях за тогочасними підрахунками було заарештовано 721 чол., серед яких як послідовники руху А.Мельника (обласний провідник О.Яценюк, провідник Житомира О.Орищенко, провідник Сурмач із Радомишля), так і члени бандерівського руху [244, с. 117].

Отже, у перші місяці німецько-фашистської окупації національно-культурне відродження краю проходило надзвичайно бурхливо. Важливу роль у пропагуванні української національної ідеї відігравав театр. Робота з молоддю здійснювалася у двох напрямках: культурно-просвітницькому й спортивному, але у молодіжних організаціях і гуртках кожного оунівці однаковою мірою проводили національно-патріотичне виховання. Не залишалися поза увагою діячів ОУН й такі чинники впливу, як поширення націоналістичної літератури, української символіки, відзначення історичних дат, відновлення української церкви. У відродженні національно-культурного й церковного життя краю активно працювали оунівці обох течій.

* * *

У діяльності похідних груп ОУН протягом липня-вересня 1941 р. можна виділити принаймні чотири головних напрямки роботи: формування організаційних структур, розбудова українських місцевих органів влади, розгортання процесу національно-культурного відродження та створення культурно-просвітницьких й спортивних молодіжних організацій та гуртків.

До масових арештів ОУН(Б) у вересні і ОУН(М) у листопаді всі оунівці діяли майже легально. Вони працювали перекладачами, в поліції, викладачами, окремі із них займали певні адміністративні посади чи керували молодіжними організаціями, що забезпечувало їх тісний контакт з місцевим населенням. Беззаперечним є факт мирного співіснування обох течій ОУН на Житомирщині. Оскільки мельниківці

утверджували свій вплив переважно в містах, особливо в Житомирі, а бандерівці в сільській місцевості, це значною мірою вплинуло на характер їхньої діяльності. Зауважимо, що поділи за напрямками роботи чи сферами впливу є дещо умовними. Хоча треба визнати, що ОУН(Б) вдалося більше досягти у формуванні власних організаційних структур, тоді як ОУН(М) зосереджувалась на розбудові української цивільної адміністрації.

На особливу увагу заслуговує питання створення і налагодження роботи Житомирської обласної управи та інших органів місцевого самоврядування. Звичайно, оунівці брали активну участь у створенні українських місцевих органів влади усіх рівнів, але треба віддати належне і місцевим жителям, які підтримували ідею української державності, охоче бралися до справи і професійно виконували свої обов`язки. Можна погодитися із висновками окремих дослідників, що у налагодженні роботи місцевої адміністрації ОУН виступала переважно як стимулююча сила. Визнаючи результати роботи обласної управи у сферах господарювання, народної освіти чи культурного будівництва в цілому, варто підкреслити і соціальну спрямованість, що у той складний для людей час мало неабияке значення.

Багатогранною виявилась діяльність похідних груп у процесі національно-культурного відродження краю. Поширення націоналістичної літератури, видання газет, висвітлення сторінок історичного минулого, пропагування національної символіки, відновлення церковного життя, національно-патріотичний зміст виховання молоді, до чого були причетні діячі ОУН, разом з роботою місцевих органів, визначало фактор українського державотворення.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ ОПОРУ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)

3.1. Політика німецької окупаційної адміністрації

Цивільна німецька адміністрація перебрала в Житомирі владу в листопаді 1941 р. На території області було утворено 11 гебітскомісаріатів: Житомир, до складу якого увійшли м.Житомир, Житомирський, Троянівський, Черняхівський райони; Ємільчино – Ємільчинський, Баранівський, Городницький райони; Звягель (Новоград-Волинський) – Звягельський, Довбишський, Пулинський (Червоноармійський), Яруньський райони; Коростень – м.Коростень, Коростенський, Горошківський, Володар-Волинський, Лугинський райони; Бердичів – м.Бердичів, Бердичівський, Андрушівський, Янушпільський райони; Радомисль – Радомисльський, Малинський, Потіївський райони; Чуднів – Чуднівський, Любарський, Миропільський, Романівський райони; Коростишів – м.Коростишів, Коростишівський, Брусилівський, Корнинський райони. За даними перепису населення на 1.10.41 р., на Житомирщині проживало 1364932 чол., переважно українці [65, арк. 120].

Структура генералкомісаріату і гебітскомісаріату (третьої і четвертої нижчих ланок основного німецького апарату управління) мала однойменні з центральним апаратом управління відділи і підвідділи. «Практична діяльність цих органів, спрямована на поневолення населення окупованих територій, – зазначає П.Рекотов, – показала, наскільки невипадковою і зловісною була наявність у їх структурі єврейського підвідділу, розподіл відділів юнацького та жіночого на підвідділи німецький і

фольксдойче, наявність підвідділів поселенської політики, сільськогосподарських поселень, монополій, господарського вербування, трудової повинності, примусової праці... мали на меті організацію проведення матеріального і морального пригнічення населення на території Рейхскомісаріату Україна, встановлення «порядку», який відповідав би поставленим агресором цілям [264, с. 94]».

Встановлення німецької цивільної адміністрації внесло істотні зміни в ситуацію на Житомирщині. Перш за все зазнали реорганізації створені оунівцями органи місцевої влади і поліція. Керування областю перебрав на себе генералкомісаріат, і після ліквідації обласної управи та арешту її голови О.М.Яценюка на базі обласного правління було утворено Українське бюро, яке не мало, на відміну від управи, ніяких законодавчих прав, і його діяльність обмежувалась дорадчими функціями. Відділи бюро підпорядковувались відповідним відділам генералкомісаріату і виконували його розпорядження [213, с. 109].

У зв'язку з поширенням репресій проти оунівців за співпрацю з ними було усунуто з посад багато працівників українських установ. Так, у с.Серби Ємільчинського району наприкінці 1941 р. нацисти звільнили старосту сільської управи Лисовського [34, арк. 29]. Тоді ж значні кадрові зміни були впроваджені в управах і поліції Володар-Волинського району, оскільки націоналісти створили їх у небажаному для німців дусі. Від того часу до штату місцевої адміністрації і поліції увійшли представники різних національностей – місцеві німці, поляки, українці [15, арк.14 зв.].

Як зазначалося, в рядах поліції, і обласної зокрема, в перші місяці окупації служила велика кількість учасників похідних груп, членів і симпатиків ОУН. Однак з переформуванням і підпорядкуванням поліції генералкомісаріату їхня питома вага різко зменшилася. За свідченнями одного із житомирських поліцейських на допиті в НКВС, через переслідування фашистами членів ОУН змушені були

повернутися на Західну Україну начальник політичного відділу обласної поліції Микола Кузьменко, а також працівники цього відділу Семен Сниш та Василь Гомон [18, арк. 169-171]. З протоколу допиту іншого поліцейського дізнаємося, що в листопаді 1941 р. був заарештований начальник обласної поліції, уродженець Західної України Кулицький і після звільнення отримав наказ протягом 24 годин залишити Житомир. Крім того, залишили свої посади заступник Кулицького, член ОУН Василь Ширей та керівник кримінального відділу Керша. В результаті реорганізації обласної поліції із її структури, як окрема одиниця, виділилась кримінальна поліція, яка з березня 1942 р. переходить під контроль СД як один із її відділів і виконує безпосередні завдання гестапо [18, арк.150-158]. Про обмеження повноважень поліції читаємо в протоколі допиту поліцейського с.Колодязне Дзержинського району Ларіона Ковалюка, заарештованого нацистами за підозрою в належності до ОУН. Ковалюк зокрема зазначає, що після реорганізації поліції він ніс службу вже без зброї [213, с. 110].

Політика переслідування і усунення з місцевих органів влади і поліції національно свідомого українства і діячів ОУН німецькою владою співпала з інтересами радянського керівництва, яке було добре проінформоване через своїх агентів про діяльність ОУН і розмах національно-культурного життя в перші місяці окупації. В звіті про агентурно-оперативну роботу Четвертого управління НКДБ УРСР серед інших відзначався агент «Якор», який з 5 серпня 1941 р. по 10 жовтня 1942 р. побував у Житомирській, Київській, Дніпропетровській, Запорізькій областях і дістав цінні відомості про політико-економічне становище України та діяльність українських націоналістів. Ще в період відступу частин Червоної Армії на схід НКДБ УРСР залишив у тилу нацистів 12726 агентів [324, с. 21].

Проте їхня діяльність залишалася непомітною. Загалом документи німецьких окупаційних органів, що розміщу-

валися на території сучасної Житомирської області, свідчать про те, що протягом 1941-1942 рр. гітлерівці контролювали ситуацію у краї.

Окупанти відзначали, що населення Житомирщини дуже занепокоєне питанням реформування сільського господарства. Згідно з німецьким Новим порядком землекористування колгоспна система скасовувалася назавжди, а всі закони і розпорядження радянського уряду оголошувалися недійсними. Метою Нового порядку землекористування було забезпечення існування одноосібного господарства та одноосібного користування землею. Досягнути цієї мети планувалося з допомогою землеробських товариств або самостійних селянських одноосібних господарств. Однак наголошувалося, що шлях до одноосібного господарства потрібно прокласти спільними зусиллями, оскільки у спільній праці повинні бути подолані наслідки «згубного колгоспного ладу». Різкий перехід до Нового порядку, на думку німців, залишив би селянина без необхідних засобів для обробки землі [213, с. 110].

З огляду на подібні розпорядження, населення Житомирщини змушене було повернути до колишніх колгоспів майно та худобу, яку вдалося привласнити під час відступу частин Червоної Армії. Такий стан речей був не до вподоби мешканцям Житомирщини. Представники 197-ї польової комендатури констатували той факт, що українці все більше схиляються до думки про необхідність негайного розподілу колгоспного майна. Поширенню подібних настроїв на Житомирщині сприяли й окремі розпорядження командування 6-ї німецької армії. Звернення її командування до місцевого населення починалося з підкреслення того факту, що в Німеччині не існує ніяких колективних господарств, а тому на території України їх також не повинно бути [246, с. 174].

Люди восени 1941 р. працювали на землі з надією, що наступного року вони вже будуть обробляти власну ділянку.

Можливо тому, наприклад, у Житомирській області врожай зернових культур та картоплі був зібраний майже без втрат, хоча цукровий буряк, капусту, моркву та інші овочі вдалося зібрати лише частково [246, с. 174].

Поступово товарний голод та злигодні в селі посилювалися. Частина населення Житомирської області вважала норму обов'язкового постачання занадто великою. За свідченням кількох бургомістрів, під час виконання цих норм в окремих населених пунктах не залишиться необхідної кількості посівного зерна, не говорячи вже про зерно, необхідне для харчування населення. Норм розподілу пайків у містах не завжди дотримувалися, оскільки не вистачало необхідних запасів продовольства. Незважаючи на відносно невеликі норми пайків, на думку нацистських урядовців, безпосереднього початку голоду не очікувалось, оскільки цивільне населення ще мало запаси продовольства. У містах майже кожен житель мав на перший час картоплю та зерно. Але дії окупантів значно зменшили запаси продовольства та промислових товарів мешканців України [213, с. 111].

Дуже складно було вести боротьбу проти шаленого зростання цін. У своєму звіті від 7 вересня 1941 р. начальник фронтового оперативного відділу «Південь» відзначав, що співвідношення між цінами і заробітною платою обумовлене недосконалістю радянської економіки. Він вказував, що існує велика різниця в цінах на продукцію сільського господарства і промисловості та між державними і спекулятивними цінами ринку. Окупаційній владі так і не вдалося вирішити проблему врівноваженого ціноутворення. Зростання рівня інфляції призводило до поширення натурального обміну, перешкодити якому нацисти не могли [246, с. 175].

Разом з тим, існували вказівки про те, що заробітна плата головам «громадських господарств», агрономам, зоотехнікам, ветеринарам, механікам мала залишатися на рівні довоєнного часу [254, с. 102]. О.Потильчак зазначає, що особливістю соціальної політики нацистів щодо українського

селянства було те, що разом із трудовим примусом, конфіскаціями, податковим тиском окупаційна влада застосовувала засоби матеріального стимулювання праці [254, с. 102].

В окремих районах нова влада повертала селянам відібране колективізацією майно. Так, за даними місцевої райуправи, лише в одному Житомирському районі на середину лютого 1942 р. селянам було повернуто 389 хат [254, с. 102]. Крім того, окупанти намагались створити на селі враження певної соціальної допомоги немічним, інвалідам, сиротам, вдовам та іншим соціально незахищеним категоріям громадян. Для цього в окремих районах Житомирщини створювались «товариства взаємодопомоги» за типом ліквідованого «Червоного Хреста», які утворювались на добровільних засадах та мали затверджені гебітскомісарами статути [254, с. 102]. Втім, вищезазначені факти не мали визначального характеру.

Політика окупантів у Рейхскомісаріаті Україна залишалась винятково жорстокою. Про це говорили, а іноді піддавали критиці методи правління в окупованих східних територіях деякі нацистські керівники. Так, у повідомленні про стан справ в Україні (вересень 1942 р.) йдеться про те, що «адміністративні та господарські заходи, здійснені німецькою цивільною адміністрацією, створили винятково важкі умови існування для українців, що проживають на звільнених від більшовиків територіях. Усі надії, які населення пов'язувало з приходом німців, усі розрахунки і плани розвіялися». І далі: «Все залежить від окружних комісарів і окружних землевласників, котрі діють диктаторськими методами, користуючись вседозволеністю: для сьогоднішньої України поняття права в його західноєвропейському розумінні не існує... [232, с. 573]».

Україна використовувалась не лише як головний постачальник продуктів, а й як джерело робочої сили для промисловості і сільського господарства Німеччини.

Спочатку українці добровільно їхали працювати до Третього Рейху, рятуючись від скрутних умов життя на батьківщині, проте там вони переважно зустрічалися з таким же нелюдським ставленням до себе та виснажливою працею за мізерний заробіток. Тому населення почало всіма можливими засобами уникати відправки на роботи до Німеччини. Молодь вдавалася навіть до самопокалічення. Житомирський генерал-комісар розпорядженням від 23 листопада наказував усім гебітс- та штадткомісарам встановити жорсткий контроль за українськими лікарями, оскільки вони підходять з дуже суворим критерієм при встановленні придатності робочої сили для вербування до рейху. В цьому ж документі повідомлялось, що був затриманий український лікар, який домігся тимчасової непрацездатності місцевого населення перед відправкою до Німеччини шляхом ін'єкцій, що викликали неймовірно великі пухлини кінцівок, які не зникали протягом трьох місяців [149, с. 62-63]. В іншому розпорядженні генерал-комісара від 17 вересня 1943 р. зазначалось, що українська молодь, яка прибуває у штаби для відправки в рейх, випиває перед цим настойку з махорки, щоб викликати сильне серцебиття і запаморочення голови [149, с. 128].

Для забезпечення необхідної кількості остарбайтерів окупаційні власті розсилали в кожну управу тверду рознарядку на робочу силу. Коли виконання рознарядок зривалося, починалось полювання на людей. Їх під конвоєм відправляли на залізничні станції і вантажили в товарні вагони. Коли ж полювання не вдавалось, проводились карні експедиції проти цілих сіл. Згідно з даними обласної Комісії по встановленню та розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників на Житомирщині було забрано 75535 чол. [224, с. 90-91].

У серпні 1942 р. під час нарад у головному штабі та міністерстві окупованих територій Сходу було вироблено заходи колонізації. Передовсім у північну частину району, де містився головний штаб Гітлера і який одержав назву Гегевальд, мали переселити 45 тисяч німецьких колоністів,

що жили розкидано по 486 селах України. Після жнив цих колоністів треба було зібрати в ста селах району Гегевальд [232, с. 247-248].

Район Гегевальд поширено на південну частину Житомирської області. Наказом генерал-комісара Лейзера від 16 листопада 1942 р. територія на південь від Житомира та північна частина Бердичівського гебіту виділялись із Житомирського генерал-комісаріату і утворювали самостійну округу Гегевальд. Планувалось заселити цю округу виключно переселенцями з фольксдойчів. Загалом гітлерівці планували переселити близько 300 тис. селян із Житомирської області в листопаді 1942 р., щоб звільнити місце для німецьких колоністів. У ній не передбачалось створення районних підрозділів. Ця німецька округа мала управлятися і гебітскомісаром і бургомістром із фольксдойчів [149, с. 77]. Пізніше місцеве населення виселялось з інших районів області, зокрема в Черняхівському – з 11 сіл (Головине, Горбаші, Іванків, Стирти, Троковичі, Осники та інших), у Володар-Волинському – з Березівки, Рудні, Фасова, Солдирів [7,с.87]. У березні 1943 р. з с.Івановичі Червоноармійського району було переселено ряд сімей до с.Великі Яблонці Барашівського району [224, арк. 33]. Депортовані змушені були залишати, крім власних осель, господарство і майно [213, с. 13].

Великих утисків і обмежень зазнали українці в освітній та культурній сферах. У Рейхскомісаріаті Україна була заборонена будь-яка політична діяльність, не дозволялось проводити публічні збори та демонстрації. Крім того, нацисти забороняли створювати нові товариства, а за існуючими товариствами встановлювався нагляд окупаційної влади або їх розпускали. Ця політика проявилася після відзначення українцями 20-ої річниці страти російськими більшовиками 359 вояків армії УНР, що сталося 21 листопада 1921 р. під Базаром на Житомирщині.

В наказі Е.Коха від 9 березня 1942 р. під грифом «Секретно» стосовно організації «Січ» пояснювалося, що ця організація є молодіжним українським націоналістичним рухом, яка має на меті сприяти фізичному розвиткові юнацтва засобами утворення спортивних товариств та військового вишколу. Проте в організації проводиться політичне навчання і члени руху вже втратили довіру до Німеччини. В кінці наказу наголошувалось: «Націоналістичний український рух «Січ» є небезпечним і недопустимим у площині політичної безпеки. Подібні союзи – нелегальні, тому про них необхідно доповідати підвідомчим SS і фюрерам поліції» [69, арк. 14]. Фашисти не дозволяли використовувати українську національну символіку, навіть було заборонено вживати слово «Січ» у назві створеного мельниківцями театрального гуртка, що розміщався в Житомирі на вул. Михайлівській у приміщенні колишнього будинку піонерів. Від 1942 р. він називався просто українським клубом, а на початку 1943 за розпорядженням окупаційної влади клуб припинив свою діяльність [67, арк.14; 83, арк. 61].

Аналогічно гітлерівцям і радянське керівництво боялось утвердження у свідомості людей будь-якої думки про можливість існування незалежної Української держави. Так, організатора радомишльської нелегальної комсомольської друкарні О.В.Лагутенка було звинувачено в націоналістичних поглядах за використання в листівках гасла «Хай живе вільна Радянська Україна». Йому наказали надалі писати це гасло без вживання терміна «вільна» [100, арк.45, 85].

На межі 1941-1942 рр. німецька влада припинила роботу багатьох середніх і вищих навчальних закладів. Були ліквідовані не лише 5-7 класи, як наприклад у с.Серби Ємільчинського району, й початкові школи [28, арк. 17].

Лише чотири місяці, з жовтня 1941 по січень 1942 р., функціонувала гімназія в Попільні, після чого за наказом фашистів припинила свою діяльність. Не було дозволено

відкрити вчительську семінарію в Житомирі, незважаючи на численні прохання української інтелігенції [28, арк. 17зв.].

Проте місцевим освітянам вдалось отримати в 1942 р. дозвіл окупаційної влади на роботу деяких фахових навчальних закладів. У с.Іванківці Бердичівського району працювала сільськогосподарська школа з двома відділами – рільництва і городництва. У Житомирі зі згоди генерал-комісара Клема відкрито вищу сільськогосподарську школу, якою керував професор Кавалерідзе. Школа мала власне учбово-допоміжне господарство: 1200 га посівної площі, молочну, свинарську і птахівничу ферми, парники, декілька оранжерей, три пасіки і пункт з переробки городини. Викладачами були українці і фольксдойчі [213, с. 114].

Медиків у Житомирі готували фармацевтична і стоматологічна школи. Робітничі спеціальності токаря, слюсаря, столяра, електромонтера можна було здобути в Бердичівській ремісничій школі з дворічним терміном навчання. В Бердичеві окупанти дозволили відкрити художню школу, що мала 3 відділи: різьбярства, кераміки і живопису.

Зусиллям учителів Житомирщини влітку 1942 р. за розпорядженням міського та обласного відділів освіти для українських початкових шкіл було написано «Читанку» [28, арк. 12]. У радянських партійних документах згадується також про видання в Чуднові букваря націоналістичного змісту, за що в жовтні 1942 р. було заарештовано завідувача райвідділу наросвіти та деяких директорів шкіл [71, арк. 6]. (Можливо, йдеться про одну й ту саму книжку). Крім підручної літератури, відділ пропаганди Житомирської управи видав у 1942 р. у Довбиші брошури О.Штуля «Віки говорять» та Кардаша «Український націоналізм», у бердичівському видавництві імені Богдана Хмельницького накладом 10 тис. примірників вийшли друком «Ранкові та вечірні молитви», «Календар християнських свят», а також «Християнський катехізис» [213, с. 115].

Наприкінці 1942 – початку 1943р. у зв'язку з тим, що німецька адміністрація припинила фінансування дитячих будинків і будинків інвалідів, поновив діяльність комітет «Допомога». З закликом про організацію цього комітету до житомирської інтелігенції звернувся голова міськуправи Павловський. У своєму кабінеті він зібрав близько 40 чоловік, яким запропонував взяти участь у роботі комітету, на що всі присутні дали згоду. До правління комітету увійшли головуючий А.С.Мережинський, лікар Балабуха та завідувач відділу міського господарства Скуратов. Члени комітету відкрили їдальню, взяли на забезпечення дитячі будинки та будинки інвалідів, а також надавали допомогу біженцям. Кошти надходили від продажу лотерейних білетів, концертів, пожертв, членських внесків тощо [303].

Інтереси місцевого населення представляв також створений весною 1942 р. Український дорадчий комітет, членами якого були Павловський, інженер Бернард з Вінниці, голова Коростишівської районної управи Дмитренко, керівник одного з відділів районної управи з Мозира Міко та обласний лікар із Звягеля Неведовський [213, с. 115].

Посилення окупаційного режиму позначилось і в релігійній сфері. На Житомирщині церковну діяльність контролював політичний відділ Генералкомісаріату через уповноваженого з релігійних питань німця Ленгофа. Від його рішення залежало відкриття тієї чи іншої церкви, придбання будівельних матеріалів, виділення робочої сили, транспорту тощо. З вересня 1942 р. єпископ Леонтій (також інші ієрархи) одержував від окупаційної влади тези, які мали складати основу звернень до парафіян. Фактично тези відозв складали секретар духовного правління Мефьодов та член духовного правління, настоятель Михайлівської церкви отець Андрій Коринчевський, але безпосередньо перед опублікуванням представник німецької влади в редакції газети власноручно робив необхідні поправки [220, с. 88]. Таким чином церква позбавлялася можливості проводити власну політику, й

духовенство змушене було видати кілька закликів: проти руху опору, за від'їзд до Німеччини та про необхідність збору врожаю.

З посиленням тиску окупантів на церкву стали проявлятися ознаки зміни ставлення до них духовенства. Невдоволення поведінкою окупантів висловлювали єпископ Лубенський Сильвестр (Гаєвський), єпископ Переяславський Мстислав (Скрипник) та ін. Найбільш гостро критикував «новий порядок» Житомирський єпископ Григорій (Огійчук), за що був заарештований і майже півроку перебував в ув'язненні. Настрої частини рядового духовенства, яке безпосередньо контактувало з віруючими або мало тісний зв'язок з оунівцями, були значно радикальнішими [213, с. 116].

Протягом окупаційного періоду нацисти страчували не тільки комуністів і радянських підпільників, про що багато написано в радянській літературі, й членів ОУН та їх прихильників. У секретній інструкції стосовно України за листопад 1942 р. бандерівці відзначалися як потенційно найнебезпечніші і за всяку ціну підлягали знищенню [232, с. 587]. На Житомирщині останні зазнали переслідувань ще з початку окупації. Наприкінці липня нацисти в Житомирі заарештували голову обласного правління оунівця Луцюка. За свідченнями М.Климишина, Луцюк також очолював обласний провід організації на Житомирщині [287, с. 362]. Луцюк доклав багато зусиль у формуванні місцевих органів влади. Вже 11 липня 1941 р., через два дні після захоплення міста військами вермахту, під його головуванням відбулися збори інтелігенції, на яких було обрано керівників різних відділів української адміністрації. Виступаючи на зборах жіноцтва, Луцюк разом із членом похідних груп Уляною Самчук закликав населення взяти управління містом у свої руки [46, арк. 103]. Подальша доля Луцюка невідома, але збереглася інформація про те, що влітку 1943 р. він вчителював в одній із шкіл на Рівненщині [46, арк. 63].

Тоді ж змушені були покинути Житомир і інші члени ОУН(Б), серед яких, зокрема, вищезгадувана У.Самчук. Вона встигла при міській управі організувати жіночу секцію, що мала опікуватися дітьми та бідними, допомагати жінкам у працевлаштуванні. Крім того, за її розпорядженням та під її керівництвом виготовлялась націоналістична символіка для адміністративних установ міста [46, арк. 115 зв.; 32, арк. 14].

Проте ці переслідування були лише прелюдією до розгортання в Україні та за її межами масових репресій проти українського націоналістичного руху, що з вересня 1941 р. стали систематичними. Нацисти розглядали національні політичні ідеї, що пропагували прихильники ОУН Бандери, як такі, «що становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому» [232, с. 529]. Відповідно було вжито рішучих заходів як до бандерівців, так згодом і до мельниківців. «В Житомирі у вересні 1941 р., – пише у своєму звіті радянський підпільник Н.В.Тинний, – німецька влада та гестапо відкривають активне полювання на націоналістів, і це відволікає на певний час їхню увагу від комуністів [94, арк. 47]». У вересні гітлерівці заборонили послідовникам ОУН(Б) проводити зібрання, які до того відбувалися у приміщенні колишньої міської ради Житомира. Ще наприкінці серпня перейшла у підпорядкування до обласної поліції їдальня, що знаходилася у будівлі міськради і яка обслуговувала переважно членів похідних груп ОУН(Б) [23, арк. 10 зв., 9, арк. 14 зв.]. Надалі західних українців не дозволялося пропускати навіть до театру. Голова Миропільської районної управи забороняв місцевому населенню спілкуватися з ними, а староста одного із сіл Червоноармійського району погрожував, що «бандерівці будуть розстріляні разом з євреями [82, арк. 77; 74, арк. 2; 67, арк. 43]».

У листопаді 1941 р. разом із вісьмома іншими членами ОУН(Б) був затриманий обласний провідник ОУН(Б) на Житомирщині, член похідної групи Василь Щербак (псевдо «Хома»). Всі вони зізналися в належності до ОУН, але,

незважаючи на допити, не дали жодних відомостей про організацію і були страчені [69, арк. 11]. Зі встановленням наприкінці 1941 р. цивільної німецької адміністрації в області розпочалась нова хвиля репресій проти націоналістів, у результаті чого значна кількість членів похідних груп повернулася на Західну Україну, хоча багатьом із них не вдалося уникнути арешту. Так, у грудні 1941 р. у Потіївці фашисти затримали бандерівців Добровольського та Петренка, тоді ж члени похідних груп були заарештовані в Баранівському, Дзержинському, Червоноармійському районах. За свідченням поліцейського с.Серби Ємільчинського району, він з іншими поліцейськими за наказом нацистів заарештував бандерівця, якого потім передав жандармському посту в Ємільчино [74, арк. 30 зв.].

У вересні 1941 р. керівництво ОУН(Б) зібралося на першу конференцію, присвячену аналізу ситуації. На цій конференції були прийняті основні напрямки роботи організації: перекинути в Центральну і Східну Україну якнайбільше провідних членів ОУН, ширити антифашистську й антирадянську пропаганду, настроїти населення на приховування від німців продовольства, провадити роз'яснювальну підготовку до активної боротьби з німецькими окупантами. Усвідомлюючи неминучість збройної боротьби з фашистською Німеччиною, було також вирішено накопичувати зброю та проводити військовий вишкіл молоді [232, с. 189].

На Житомирщині ОУН(Б) перейшла у підпілля у вересні 1941 р. Член бандерівської похідної групи Федорчук на зборах інтелігенції в Чуднівській райуправі, які відбулись наприкінці серпня – початку вересня, пояснював завдання націоналістичного руху і говорив, що організація переходить у підпілля [219, с. 29]. Хоча в окремих населених пунктах ОУН діяла більш-менш легально ще тривалий час.

В обласному центрі бандерівці використовували ряд конспіративних квартир. У будинку за адресою вул. Путятинська, 4 проживав «Хома». Там ночами друкувала

націоналістичну літературу Галина Чуйко, яка прибула до Житомира в складі похідних груп. Сама Чуйко проживала на вул. Монастирській 29-б, де часто проходили нелегальні зібрання членів ОУН(Б). Ще в серпні 1941 р. на одному із таких зібрань обговорювалися правила поведінки в умовах конспірації, на іншому – читали і вивчали «Історію України» Аркаса [32, арк. 16-17].

Ряд діячів мельниківської течії ОУН, як і бандерівці, ще задовго до листопадових подій у Базарі прямо говорили про необхідність збройної боротьби проти фашистів. Зокрема, влітку 1941 р. О.Яценюк розповідав секретарю обласної управи М.Т.Ясинському, що в боротьбі за самостійну Україну німців треба буде виганяти, тому що в окремих районах області оунівцям вдалося вже зібрати певну кількість зброї [64, арк. 32 зв.].

На Житомирщині бандерівська організація зазнала значного удару під час проведення окупантами широкої кампанії проти націоналістичного руху, початок якій поклали арешти в Житомирі 3-4 лютого 1942 р. обласного провідника Романа Марчака «Моргуна» та членів ОУН Петра Петринги і Юрія Варгоцького. Тоді ж серед інших оунівських документів і матеріалів були виявлені звіти членів похідних груп із районів області та списки членів організації Житомирщини, Києва, Харкова, Полтави [69, 11-11 зв.]. У Житомирській в'язниці, крім П.Петринги та Ю.Варгоцького (Роман Марчак під час затримання при спробі втекти був смертельно поранений), опинилися також член ОУН з Чоповичів Шевченко, розстріляний згодом на околиці міста, Чабан та Іван Мацків («Макс»), що прийшли в складі похідних груп і працювали у Черняхівському районі, та багато інших [285]. На початку 1942 р. гітлерівці заарештували активних діячів і організаторів націоналістичного підпілля в Попільнянському районі, зокрема в селі Кіловка, інспектора районного відділу освіти Ганзенка, агронома-садівника земельного відділу Прищепу та агронома насіннєвої станції Хомута [166, с. 15-16].

Нацисти усвідомили, що бандерівська організація охопила широкі верстви населення, і відповідно було вжито заходів із її знищення. У квітні 1942 р. командир поліції безпеки і СД у Житомирі доповідав своєму керівництву у Києві, що слідство над рухом Бандери у його районі закінчено, і одинадцятьом жандармським постам наказано заарештувати 356 активістів. Далі він зазначав, що необхідно затримати ще 2000 чол., але це число не остаточне, оскільки в процесі дізнання можуть бути виявлені нові члени ОУН. В'язниці області були не в змозі утримувати довгий час таку кількість людей, тому командир поліції безпеки і СД просив дозволу переправити заарештованих до Києва [69, арк. 15 зв.].

Отже, весною 1942 р. по області прокотилася хвиля арештів, причому репресії торкнулися як західних українців, так і місцевих жителів. Так, у квітні 1942 р. гітлерівці заарештували коменданта Коростишівської районної поліції Новаківського та його заступника Максима Білоцерковича, обидва члени похідних груп. За грати було також кинуто жителів Коростишева міського провідника ОУН(Б) І.В.Сладкевича та члена проводу І.Я.Мирончука [13, арк. 35-42]. Згідно з довідкою коростишівського РВ НКВД, під час окупації фашисти стратили заступника І.В.Сладкевича, Ф.Ф.Волошина [13, арк. 110]. У Троянові за націоналістичну діяльність розстріляли активіста Войнаровича та місцевого жителя, референта райуправи по школах Бугайчука [74, арк. 10 зв.].

Радянські підпільники і партизани, із свого боку, також робили все можливе, щоб побороти націоналістичний рух. Так, у звіті про роботу турчинівської групи Чуднівського району за період з 1 травня 1942 р. по листопад 1943 р. знаходимо таку інформацію: «Підпільна група боролася проти бандерівщини... селяни Кривоцюк Петро, Развод Йосиф, Задоєнко Олександр були бандерівцями та розповсюджували у селі листівки, які їм щосуботи привозив із Бердичева велосипедист. Підпільна група вирішила раз і назавжди ліквідувати бандерівські листівки та залякати

батьків Кривоцюка та Задоєнка. Після цього в селі були лише більшовицькі листівки [113, арк. 121-122]». У боротьбі з оунівцями радянські підпільники часто використовували своїх прихильників серед працівників української адміністрації. Підпільникам вербівського куща Андрушівського району вдалося загітувати старосту с.Війтівці, він попереджав комуністів та видавав гітлерівцям націоналістів [117, арк. 34 зв.]. Один із напрямків роботи диверсійно-підривної групи, що оперувала в Андрушівському і Вчорайшенському районах, полягав у фізичному винищенні причетних до ОУН людей, доказом чого був перелік прізвищ, поданих у звіті цієї групи під заголовками «Операції по знищенню гадів» та «Неповний список негідників, розстріляних групою», серед яких націоналісти Г.Кебал із с.Халаїмгородок (тепер Городківка Ружинського району), агроном Рибачківський із с.Чорнорудка того ж району, лісничий Якубовський та інші [117, арк. 52-57]. У 1943 р. радянські партизани стратили оунівку О.О.Власенко із с.Івановичі Червоноармійського району [3, т.1, арк. 77]. За націоналістичну діяльність були позбавлені життя подружжя Юрченків із с.Верхівня Вчорайшенського району: наприкінці 1943 р. партизани розстріляли чоловіка Олександра, а в 1944 р. його дружину Олену Військовим Трибуналом військ НКВС Житомирської області було засуджено до смертної кари [22, арк. 65 зв., 80].

Репресії проти оунівців дали зворотний ефект і значно посилили український націоналістичний рух. На початку 1942 р. німецька 197-а польова комендатура зазначала, що прибічники бандерівського руху все більше і більше намагаються поширити свою діяльність на території Житомирщини. У листівках, які вони розповсюджували, містилися заклики до відкритого повстання і проголошення незалежної Української держави. Окупанти також вказували на пасивність інтелігенції Житомирщини стосовно пропозицій щодо співробітництва в управлінні за умов нового порядку [246, с. 175].

Отже, аналіз політики німецької окупаційної адміністрації на Житомирщині підтверджує загальний висновок вчених, що в цілому окупаційний режим, встановлений в Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою організацій і заходів, спрямованих на колонізацію і анексування окупованих областей, масову депортацію, терор і геноцид місцевого населення та економічне пограбування. Тому цілком закономірно, що на перші прояви такої політики оунівці відреагували підготовкою до підпільної збройної боротьби проти нацистів.

3.2. Діяльність оунівського підпілля

На східноукраїнських землях весною 1942 р. ОУН(Б) розпочинає новий етап своєї діяльності, названий в одному аналітичному бандерівському звіті підпільно-революційним. «В цьому етапі, – зазначається в документі, – місцевий елемент дає нам людей бойових, в силі віку і молодь (бувші комсомольці), це люди, що виросли в радянській дійсності, тверді і відважні. Крім мужчин, в підпільній роботі беруть участь і жінки [163, с. 305]».

Працюючи у надзвичайно складних умовах окупаційного режиму, оунівцям вдалося розбудувати на Житомирщині розгалужену мережу ОУН. Весною 1942 р., коли після масових арештів членів ОУН та її симпатиків частина оунівських осередків припинила своє існування, зусилля організації були перш за все спрямовані на відновлення по можливості старих і створення нових структур ОУН та налагодження їхньої підпільної діяльності. Наприкінці літа 1943 р. на території Північно-Західних українських земель ОУН СД (таку назву ОУН під проводом Степана Бандери прийняла на III Конференції головного проводу ОУН у лютому 1943 р., на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН у серпні 1943 р. було повернуто стару назву. – В.Ж.) переходить на воєнний стан,

який поділявся на фронт і запілля. До новоствореної на ПЗУЗ генеральної округи увійшло чотири оперативно-територіальні угруповання – військові округи, одна з яких – «Тютюнник» охоплювала Житомирську область та західні райони Київської області. Керівництво цією військовою округою належало командирові «Верещаці» (Федір Воробець). Йому підпорядковувався штаб групи УПА на чолі з начальником та адміністрація запілля на чолі з комендантом. Останній керував усією організаційною роботою оунівського запілля, що було створено на основі раніше діючої мережі ОУН [155, с. X-XII]. Прослідкуємо процес становлення цієї мережі на території Житомирської області.

За спогадами Ю.Варгоцького, першим обласним провідником на початку окупаційного періоду був Микола Климишин, хоча сам Климишин у книзі «В поході до волі» називає обласним провідником Л.Луцюка, що перебував на Житомирщині ще з 1939 р. [285; 287, с. 327, 362]. Протягом двох тижнів Луцюк очолював обласну управу і в липні 1941 р., рятуючись від арешту, змушений був покинути місто [46, арк. 57 зв.]. Відтоді проводом керував член похідної групи Василь Щербак («Хома»). Він народився у 1916 р. на Сокальщині Львівської області, навчався у Львові в університеті, за націоналістичну діяльність відбув п'ятирічний термін покарання у польській в'язниці. У листопаді 1941 р. «Хому» було страчено, і його місце заступив тридцятирічний «Роман Марчак», який до того займався організаційною роботою у Коростенському районі [69, арк. 11; 19, т. 1, арк.21; 67, арк. 20 зв.]. Як уже зазначалося, у лютому 1942 р. «Роман Марчак» був застрелений при спробі втекти. До літа 1942 провід очолював "Отченаш" на ім'я Сергій, а після нього – до листопада 1943 р. – «Бульба». У довідці Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Житомирській області від 29 листопада 1959 р. на запит помічника Військового прокурора Прикарпатського ВО повідомлялося, що справжнє ім'я «Бульби» – Микола Васильович, походив він із Галичини,

було йому близько 45 років. З кінця 1943 до початку 1944 р. «Бульба» знаходився при «Верещаці». З того часу його місцезнаходження невідоме [6, арк. 202]. Напевно, саме «Бульбу» мав на увазі Ю.Варгоцький, говорячи про одного з обласних провідників, що обіймав цю посаду до глибокої осені 1943 року, а потім повернувся на Західну Україну і став крайовим провідником юнацтва [285]. «Бульба» та його наступник «Орлюк», страчений органами НКВС у січні 1944 р., які фігурують у матеріалах СБУ як обласні провідники, очевидно, і були за тогочасною оунівською термінологією комендантами запілля військової округи «Тютюнник» [219, с. 28].

За постачання та розповсюдження націоналістичної літератури в окрузі відповідав уродженець с.Старосілля Андрушівського району Житомирської області Є.М.Мовчан («Охрім», «Орел», «Море»), який з літа 1942 проживав в обласному центрі на одній із конспіративних квартир за адресою: вул. Госпітальна, 11 [6, арк. 200]. Військовою референтурою, що займалася комплектуванням загонів УПА та їх озброєнням, керував член похідної групи Микола Микулин («Зенон»). Перед призначенням до цієї ділянки роботи він очолював Попільнянський окружний провід. У листопаді 1943 р. «Зенон» був поранений німецькою поліцією і, щоб не потрапити до рук фашистів, застрелився. Похований він у с.Кілівка Попільнянського району [6, арк. 24-25; 23, арк. 74 зв.; 8, т.1, арк. 54]. 2 липня 1943 р. біля Ружина загинув у перестрілці з німецькою поліцією Степан Костів («Омелько»). Як член похідних груп, він був направлений до Вчорайшенського району, де до 1942 р. працював районним провідником, а протягом 1942-1943 рр. – господарчим референтом області [125, арк. 16; 8, т.2, арк. 194]. Роботу зв'язкових координував «західняк» Євген Костюк («Женя»), який працював у Житомирській слюсарній майстерні і мешкав за адресою: вул. Крошенська, 37 у господарки квартири на ім'я Єлизавета, а референтуру СБ очолював «Марко» [6, арк. 202; 40, арк. 31 зв.-32].

Влітку 1942 р. «Отченаш» відрядив із Мархлевського (Довбишського) району на Бердичівщину членів похідної групи М.М.Мусія («Муха») та І.С.Мусія із завданням створити там на основі вже діючої районної організації під проводом місцевого жителя Вадима Яцюка окружну ОУН, що охопила б Бердичівський, Янушпільський та Чуднівський райони [19, т.2, арк. 54]. Цією роботою «Муха» займався до призначення його у вересні 1943 р. провідником Житомирської округи, до якої входили м.Житомир та Житомирський район [63, арк. 243-244]. За той час він залучив до організації понад 50 чол., серед яких були і колишні члени та прихильники руху А.Мельника: провідник окружного проводу ОУН(М) М.Савчук, В.К.Седлецький та інші [62, арк. 39; 19, т.2, арк. 79].

У 1942 р. «Муха» зв'язався із жителем с.Никонівка Бердичівського району Василем Безсмертним (розстріляний нацистами за націоналістичну діяльність. – В.Ж.) і доручив йому підбирати кандидатів до членства в ОУН. Невдовзі никонівська станиця налічувала до 15 чол. Весною-влітку 1943 р. оунівські станиці оформились також у селах Терехове, Половецьке. Очевидно, націоналістична підпільна організація існувала і в с.Журбинці, де утримував конспіративну квартиру уродженець цього села П.В.Чуйко [1, арк. 187-193; 19, т.2, арк. 55; 62, арк. 39, 115]. У Бердичеві за адресою: вул. Іванівська, 5 на квартирі росіянки Є.Ф.Деркачової мешкала зв'язкова обласного проводу Олена Павличенко («Катруся»). Походила вона зі Львівщини, її батьки та два брати у 1939 р. були заарештовані органами НКВС, а сестра в роки війни працювала у націоналістичному підпіллі Харкова [63, арк. 242].

У Чуднівському районі організаційною роботою займався І.С.Мусій. Хоча структури ОУН району залишаються не з'ясованими, можна з певністю стверджувати про їх наявність там у роки окупації. Так, у партійних документах міститься інформація про те, що у травні 1942 р. нацисти

розстріляли бандерівців, які працювали у редакції газети «Визвольний шлях», а через шість місяців зазнали арешту завідувач районного відділу освіти та деякі директори шкіл, причетні до випуску букваря націоналістичного змісту [85, арк. 3-6]. Крім того, з весни 1942 р. у Чуднові підпільну роботу проводив колишній заступник редактора бердичівської газети «Нова Доба», оунівець Т.К.Барабанов. За спогадами місцевих жителів, у вересні 1943 р. фашисти стратили 80 членів оунівського підпілля, в тому числі і Барабанова [55, арк. 36 зв.]. Незважаючи на арешти, націоналістичний рух продовжував активно розвиватись на Попільнянщині. Провідник ОУН у південно-східних регіонах області Степан Кузьмин, який нині живе в Канаді, особливо виділяє діяльність референта з жіночих справ Ніни Слюсаренко, господарчого референта Івана Медвідя, військового – «Зеленого», підпільників Бориса і Катрусю Гребінських, Івана Березка, Ольгу Табунську. За його свідченнями, на кінець 1942 р. оунівські лави в цьому регіоні налічували понад 600 членів і симпатиків [166, с. 16].

Щодо Янушпільського району, то фактів діяльності протягом 1942-1943 рр. міського проводу ОУН(Б) та його низових структур, створених на початку окупаційного періоду, не виявлено.

Організаційною роботою було також охоплено Комсомольський район Вінницької області, куди за наказом «Мухи» їздив розбудовувати структури ОУН міський провідник Бердичева Т.С.Швед, який зумів створити станицю ОУН на своїй батьківщині у с.Поличенці [19, т.2, арк. 86].

В оунівському виданні «По Україні» за вересень 1943 р. повідомлялося, що чотири райони – Попільнянський, Андрушівський, Вчорайшенський та Ружинський складали окрему округу, але, за матеріалами архіву УСБУ, до цієї округи входив ще й Корнинський район, де оунівським підпіллям керував В.І.Гринченко [125, арк. 15 зв.]. Окружним

провідником після «Зенона» став уродженець Західної України «Лебедин»[219, с. 29].

Якщо у 1941 р. – першій половині 1942 р. керівні посади в ОУН займали, головним чином, члени похідних груп, то надалі їх поступово заміщали місцеві оунівці. Для підготовки кадрів до підпільної діяльності та з метою їх ідеологічного вишколу на території Рівненської області було організовано різноманітні оунівські курси, на які іноді відряджалися члени націоналістичного підпілля Житомирщини. Так, працівників пропагандистської референтури ОУН випускала спеціальна школа, що нелегально діяла на хуторі Волошки Степанського району Рівненської області. Заняття у школі проходили з дев'яти ранку до шостої вечора з двогодинною перервою на обід та відпочинок. Харчування забезпечувалося силами районної ОУН [137, арк. 24-27]. Близько 30 чоловік зібралося у вересні 1943 р. на оунівському вишколі у с.Мала Клецька Межиріцького району [137, арк. 18, 24]. Подібні вишколи були і в інших районах Рівненської області.

У квітні 1942 р. десятиденний вишкіл у с.Даничів Межиріцького району пройшли М.П.Держирук («Сокіл»), І.Т.Огнівчук («Ворон»), Ю.М.Колісниченко («Оксана») із Попільнянського району та Б.В.Гуменний («Палій») із Вчорайшенського району [11, арк. 11]. Всі вони в той чи інший час займали відповідальні посади в ОУН. Так, Ю.М.Колісниченко, повернувшись із вишколу, спочатку очолювала жіночу секцію ОУН Вчорайшенського району, а згодом уже виконувала функції зв'язкової Попільнянського окружного проводу. Через старосту с.Кілівка, оунівця Ф.М.Гринченка («Діброва») Колісниченко влаштувалася працювати санітаркою в кілівську лікарню і там зустрічалася із зв'язковими з районів округу. З Житомира, де вона від зими 1943 р. за наказом «Зенона» займалася господарчими питаннями, Колісниченко у жовтні того ж року перейшла працювати санітаркою в УПА [11, арк. 11-16].

Інший учасник вишколу Б.В.Гуменний після С.Костіва очолив Вчорайшенську районну організацію, структури якої існували у с.с. Верхівня, Крилівка, Бистрівка, Мусіївка, Макарівка. Найбільшою за кількістю членів, близько 30 чоловік, була крилівська група ОУН. Від 10 до 15 підпільників налічували оунівські станиці у с.с. Бистрівка та Мусіївка. У с. Верхівня знаходився, можливо, центр районної організації, оскільки туди на загальні зібрання з'їжджалися члени ОУН з різних сіл. До того ж у Верхівні певний час мешкав С.Костів, який викладав українську мову і літературу у верхівенській гімназії. Оунівським підпіллям (10 чол.) у цьому селі керував С.П.Гетьман, страчений згодом радянськими партизанами [22, арк. 18 зв., 20-23, 44-45; 8, т.1, арк. 54].

І.Т.Огнівчука після проходження вишколу було призначено підрайонним провідником на Попільнянщині, в той же час він очолював станицю ОУН у с.Кілівка. Крім Кілівки, до підрайону також входили такі села: Сокільча, Котлярка, Великі Лісівці, Маркова, Волиця та Лозовики. Підрайонним проводом керував і М.П.Держирук. Цей підрайон охоплював, очевидно, с.с. Попільня, Кам'янка (станичний Іван Гончарук), Жовтневе та Єрчики [8, т.1, арк. 127; 37, арк. 37-47]. Протягом всього окупаційного періоду діяла створена восени 1941 р. оунівська п'ятірка на чолі із вчителем М.П.Радченком у с.Андрушки [23, арк. 118-121]. Районним провідником працював місцевий житель М.І.Іщенко («Сергій»).

На Попельнянщині, як і на Бердичівщині, поруч із бандерівськими структурами у 1941 р. були організовані і мельниківські, а іноді вони співіснували в одному селі. Так, на початку окупації осередки ОУН(М) знаходилися у с.с. Почуйки, Жовтневе, Новоселиця, Ставище, Мала Чернявка, проте фактів їхньої діяльності після від'їзду наприкінці 1941 р. із Попельні керівників мельниківського районного проводу членів похідних груп Р.Сала та К.Голяна

не виявлено, хоча відомо, що серед місцевих прихильників руху А.Мельника бандерівці згодом проводили роботу з залучення до своєї організації [37, арк. 35, 28].

Архівні матеріали містять відомості про існування жіночої секції ОУН Попільнянського району, створенням якої займалася, як уже згадувалося, вісімнадцятирічна оунівка із с.Жовтневе Н.П.Слюсаренко («Оса», «Наталка»). Це завдання вона отримала після повернення влітку 1942 р. з оунівського вишколу, що проходив у Корецькому районі Рівненської області. На вишкіл разом із односельчанкою Галиною Федоренко вона їздила за наказом одного із оунівських провідників на псевдо «Дядько», який невдовзі відбув до Чернігівської області. Мешкаючи у першій половині 1942 р. у Києві, дівчата співпрацювали там по лінії ОУН з уродженкою с.Клевань Рівненського району Ольгою Куцевич («Галина»), розстріляною фашистами в Рівненській в'язниці в липні 1943 р. Від рук гестапо загинули і рідні Ольги: батько Матвій Куцевич та сестра Ніна, зв'язкова УПА. У Київському медінституті Н.Слюсаренко навчалася з жителькою Попільні Марією Ткачук, з якою буде зв'язана по роботі в жіночій секції ОУН Попільнянського району [219, с. 30].

Жіночі структури ОУН діяли також у с.с.Андрушки та Кілівка, хоча не виключається можливість їх існування і в інших населених пунктах району. Крім Н.П.Слюсаренко, формували жіночі структури ОУН на Попільнянщині вищезгадувана Ю.М.Колісниченко та дружина підрайонного провідника М.П.Держирука Ольга Шотік [59, арк. 48-49, 92-94].

У с.Ходорів Попільнянського району у травні 1943 р. загинула крайовий референт жіноцтва (за даними Ю.Варгоцького – обласний референт Житомирщини), член ОУН з 1929 р. Ольга Базильків («Шуминка»). Обставини загибелі цієї видатної діячки ОУН так подає у своїх спогадах Ю.Варгоцький: «Поліцаї її затримали. Мабуть, в торбі, в наплічнику була література чи якісь інші доказові речі, бо

чого ж вона мала тоді тікати. Поліцай вистрілив. Отак загинула Оля – наречена Лопатинського [285]».

Оунівськими структурами Андрушівського району керував житель с.Малі Мошківці Євген Чеп'юк («Петро Сковорода»), який загинув у лавах УПА. Його батько, директор школи П.М.Чеп'юк, розділяв та підтримував націоналістичні погляди сина [40, арк. 48]. Сестра Євгена, Ангеліна Фарносова, у листі до Всеукраїнського братства вояків УПА згадує: «Мій брат Чеп'юк Євген Павлович був районним провідником ОУН-УПА в роки війни і воював з німецькими окупантами на Житомирщині. Наша сім'я .... влітку 1943 р. була заарештована за брата німецькою жандармерією. Все майно і господарство було розграбоване, конфісковане. Через деякий час мене випустили з в'язниці на поруки селян с.Малі Мешківці Андрушівського району... [325]». У довідці Державного архіву Житомирської області, виданій А.Фарсоновій, зазначається, що в липні 1943 р. подружжя Чеп'юків заарештували і до 13 грудня 1943 р. утримували у Бердичівській в'язниці, після чого насильно вивезли на роботи до Німеччини [318]. Подібних прикладів переслідування оунівців та членів їх сімей німецькою окупаційною владою (як згодом і радянською) можна навести безліч.

Євген Чеп'юк не дожив до двадцяти років. Він та інші юнаки і дівчата, які ще вчора сиділи за шкільними партами, вступали в ОУН і УПА та, ризикуючи своїм життям, боролися за незалежну українську державу. Між тим, їм були притаманні всі почуття та прагнення молодості. Так, Євген писав коханій дівчині: «Хоч пройдуть роки, хоч минуться літа юнацького запалу і натхнення, та кристально-світлу пам'ять про твою скромність і дівоче чисте серце я не забуду ніколи [219, с. 31]».

Прикметною ознакою участі місцевого населення у національно-визвольному русі було те, що до ОУН, як правило, вступали члени цілої родини або більшість осіб тієї

чи іншої сім'ї. Прикладом може бути родина Дзьобас із с.Андрушівка – батько Степан Федосійович та його доньки Олена та Ганни. Остання, зокрема, у квітні 1942 р. разом із О.Зборовською («Ніла») за наказом одного із керівників обласного проводу «Павука» їздила у с.Даничів Межиріцького району на оунівський вишкіл. В ОУН Ганна була зв'язковою і у листопаді 1943 р. опинилася у повстанчому загоні «Жука». Оунівською станицею в Андрушівці керував Кондратюк [40, арк. 9 зв., 30-30 зв.]. У сусідньому селі Котельня мешкала націоналістична родина Петриківських. Голову цієї родини І.С.Петриківського влітку 1944 р. за націоналістичну діяльність було засуджено до десятирічного терміну покарання. Його донька Валентина виконувала функції зв'язкової ОУН, а чоловік її сестри – В.І.Галич («Кайдаш») утримував у Житомирі оунівську конспіративну квартиру [6, арк. 158-161; 59, арк. 159]. Серед прихильників руху Бандери в Котельні були Леонід Бобер та його племінниця Зоя. У січні 1942 р. у помешканні Л.Бобра «Павук» провів оунівське зібрання, де були присутніми Г.С.Дзьобас, В.І.Петриківська, В.Бездушний, майбутній референт пропаганди Є.Мовчан та інші [40, арк. 29 зв.-30, 35 зв.]. Оунівські станиці також існували у с.с. Зарубинці (станичний Антон Камзол), Старосілля, Павелки [40, арк. 9 зв.-10; 11, арк. 15 зв.].

Дуже мало відомостей маємо про мережу ОУН на Ружинщині. Вдалося з'ясувати наявність оунівських структур у трьох селах району: Ягнятин, Вербівна та Карабчиїв [22, арк. 20-20 зв., 23-23 зв.].

На відміну від Попільнянської округи, де питома вага українців становила понад 90 відсотків, у Червоноармійській окрузі, яка охоплювала Червоноармійський, Горошківський (тепер Володар-Волинський), Довбишський (тепер входить до Баранівського району), Барашівський (тепер входить до Ємільчинського району) та Черняхівський райони, проживало багато представників інших національностей (див.табл.3.1).

Таблиця 3.1

Національний склад населення районів, що входили до Червоноармійської округи ОУН(Б) на 1.X.1941.

Назва районів	Національний склад населення (%)					
	укр.	пол.	рос.	нім.	чех.	ін.
Червоно-армійський	75,2	8,4	3,4	11,2	0,5	1,3
Горошківський	72,5	11,9	0,3	15,0	0,1	0,2
Довбишський	44,4	50,0	0,6	4,8	0,1	0,1
Барашівський	76,3	13,1	1,4	10,7	-	-
Черняхівський	85,9	2,7	0,6	7,8	2,9	0,1

Укладено за даними перепису населення: ДАЖО.– Ф.Р-1151.– Оп.1.– Од. зб.143. – Арк.1–120.

Але і в цій окрузі оунівські структури були розбудовані належним чином. За даними видання «По Україні», навіть у Довбишському районі поряд із польською підпільною організацією існувало українське націоналістичне підпілля [125, арк. 15 зв.]. Окружний провід очолював член похідної групи Володимир Харко («Сокіл»), а його заступником та зв'язковою була уродженка Білорусі О.А.Зборовська («Ніла») [6, арк. 202].

У жовтні 1942 р. «Сокіл» доручив вчителю із с.Давидівка Горошківського району В.С.Никитенкові поновити роботу ОУН та створити у селі повноцінну п'ятірку, у якій фінансист мав щомісяця збирати внески (5 крб.) з кожного члена ОУН і створювати грошовий фонд організації, господарник – взяти під контроль господарські об'єкти села та налагодити співпрацю з їх керівниками, пропагандист – розповсюджувати націоналістичну літературу, військовий – готувати кадри до збройної боротьби. Давидівська п'ятірка на чолі з І.С.Будником оформилася у лютому 1943 р. [219, с. 32].

Ще до знайомства із «Соколом» В.С.Никитенко підтримував зв'язки із членом похідної групи районовим Горошківщини «Вовком», виступав перед односельчанами з націоналістичними гаслами, а у 1943 р. став наступником «Вовка» на посаді районного провідника. Протягом літа 1943 р. він організував чотири надрайонних проводи у с.с.Давидівка, Грушки, Зубринка та Горошки (Володар-Волинськ). У с.Грушки обласним проводом використовувалися три явочні квартири, господарями яких були Д.М.Крижова, П.П.Галич та Р.Г.Галич [15, арк. 39-42, 83, 87 зв. -88; 6, арк. 200].

Центр Червоноармійської районної ОУН під проводом жителя с.Фрайнвальд (Слобідка) того ж району Степана Сірика знаходився у с.Стрибіж, де оунівську станицю очолював бандерівець на ім'я Василь («Шум», «Осколок»). Одним із членів цієї станиці був священнослужитель, який у себе на квартирі переховував упівців та передавав їм медикаменти, що отримував із м.Новоград-Волинського [11, арк. 16 зв.-17]. Це далеко не єдиний випадок співпраці священнослужителів з ОУН-УПА. Так, за висловом окружного провідника ОУН(М) Савчука, священик автокефальної церкви у Бердичеві М.Й.Панкевич був провідником українського націоналізму серед мирян [51, арк. 80]. У доповідній записці начальника управління НКДБ Житомирської області Марковського секретарю Житомирського обкому КП(б)У Співаку про діяльність церковників на території області в роки німецької окупації йдеться про багатьох священнослужителів, що мали націоналістичні погляди. Один із них – колишній викладач Київської академії наук Ігор Губаржевський на початку 1942р. приїхав до Житомира, де отримав висвячення на священика і був направлений благочинним у селище Чоповичі (Малинський район). Там він очолив місцеві структури ОУН [85, арк. 72].

Крім с.Стрибіж, потужна оунівська станиця існувала у с.Івановичі Червоноармійського району. За спогадами члена

цієї станиці В.Г.Мельника, вона налічувала понад 30 чол. [289]. Це підтверджується і архівними матеріалами. У грудні 1941 р. у помешканні секретаря сільської управи А.І.Черниша («Джміль») у присутності оунівців «Сокола», станичного І.К.Степарука («Степовий», «Буйний»), який працював сільським старостою, тракториста О.Голомахи, шофера С.Кучера та старости колективного господарства В.І.Мельника присягу на вірність організації склали два чоловіки – бригадир І.Є.Бондарчук («Байда») та поліцейський Т.І.Острогляд. Весною 1942 р. І.Бондарчук залучив до ОУН ще трьох односельчан [3, т.1, арк. 69-70]. На допиті завербований в ОУН О.І.Сивченко розповідав, що приєднався до націоналістів наприкінці 1942 р. під впливом І.К.Степарука та А.І.Черниша, які часто заходили до нього додому і розповідали про існування організації, що ставить собі за мету створення Української незалежної держави без «совєтів» і колгоспів, заснованої на засадах приватної власності. На їхню думку, таку державу можна здобути лише шляхом збройної боротьби проти німців та більшовиків. «Коли я став членом ОУН, – говорив О.Сивченко, – вони давали мені читати націоналістичну літературу – «Історію України» та різноманітні антирадянські брошури і листівки [56, арк. 21-22]».

Брат Олександра Сивченка Павло очолював підрайонний провід ОУН у с.Новопіль Черняхівського району. Націоналістичне підпілля діяло також у с.Крученицi, де станичним був завідувач школи, та у с.Мокренщина [11, арк. 16; 56, арк. 58]. За свідченням Ю.Варгоцького, районним проводом керував голова Черняхівської управи Пивовар [285].

У Троянівському районі провід очолював уродженець Радехова Волинської області Павло («Іскра»), один із організаторів першого відділу УПА на Житомирщині, розстріляний гестапо 4 липня 1943 р. у Бердичеві.

За даними публікації Михайла Жайворонка у газеті «Комсомольська зірка» 1989 р., у 1943 р. «Сокіл» призначив провідником Барашівського району оунівця «Богуна» й вони разом проводили активну роботу зі створення націоналістичних організацій у селах району. У с.Киянка стала діяти станиця у кількості 9 чол. під проводом Олексія Нагорнюка. Структури ОУН існували у Симонах, Ганнополі та інших селах й об'єднували понад 70 чол. За цими ж даними, у Ємільчинському районі після війни проживало 128 чол. – учасників ОУН і УПА, що «підтримували постійні зв'язки з озброєними бандерами [210]». Оунівці поширили свій вплив і на Коростенщину. В одному протоколі допиту як активний діяч націоналістичного підпілля згадується інспектор шкільного відділу Коростенської міськуправи, який був заарештований нацистами разом із двадцятьма іншими оунівцями [56, арк. 58]. Крім того, у другій половині 1942 р. «Зенон» відряджав до Коростеня зв'язкову Ганну Дзьобас із завданням зв'язатися там із зубним лікарем Катериною Купневич та за її допомоги влаштуватися у місті на роботу [40, арк. 31 зв.]. Про місцеву підпільну організацію українських націоналістів говориться також у звіті з'єднання партизанських загонів ім.Жукова від 28.01.1943 [163, с. 91].

Михайло Шелюг у праці «Правди не сховаєш!» пише про надрайонний провід ОУН в Олевському районі, яким з травня 1942 р. по 1943 р. керував майбутній командувач групи «Тютюнник» «Верещака» [281, с. 14].

Процес розгортання на Житомирщині націоналістичного підпілля певною мірою відображають офіційні дані про кількість його учасників в ряді районів області. Зокрема, за уточненими поіменними списками, в Андрушівському районі діяло 28 оунівців, Бердичівському – 90, Брусиловському – 67, Вчорайшенському – 134, Корнинському – 28, Ружинському – 19, Попільнянському – 72, Коростишівському – 61, Малинському – 44, Радомишльському – 22 [166, с. 16]. Оскільки це кількісні показники лише тих осіб, діяльність яких

зафіксована, масштаби націоналістичного підпілля, очевидно, були більшими, що підтверджується іншими даними. Наприклад, в Андрушівському районі виявлено 155 членів ОУН і осіб, які підтримували з ними тісні зв'язки (із них за списками облдержархіву 28 чол.). А у Вчорайшенському районі тільки один оунівський осередок села Макарівки під керівництвом Бориса Вікторовича Гуменного налічував 25 чол. [166, с. 783].

За результатами даного дослідження та інформації УСБУ у Житомирській області (довідка №10/51 від 27.07.1992 р.), на території Житомирщини діяло: 1 обласний, 4 окружних: Бердичівський, Житомирський, Червоноармійський, Попільнянський (у згаданій довідці подано 2 окружних проводи. – В.Ж.), 1 надрайонний – Олевський, 24 районних, 18 підрайонних проводів і 24 низові ланки ОУН [323].

Як відомо, рішення про перехід до збройної боротьби було прийнято на III Конференції ОУН у лютому 1943 р., хоча це питання піднімалося ще на II квітневій Конференції у 1942 р. Тоді, враховуючи близьку можливість такої боротьби, але засуджуючи витрачання сил на дрібну партизанську діяльність, керівництво ОУН прийняло ряд постанов щодо поширення ідеї незалежної української держави, перебудови Європи «на засаді вільних національних держав під гаслом «Свобода народам і людині!», боротьби поневолених народів проти окупантів-загарбників і імперіалістів» (тобто проти фашистської Німеччини і московського більшовизму. – В.Ж.), а також спрямувало діяльність організації на розбудову власних революційно-політичних і військових сил [232, с. 560-562]. Тому, крім пропагандистської роботи, українське націоналістичне підпілля й надалі розгортало діяльність із закладання бази своїх збройних формувань.

Весною 1942 р. «Зенон» зобов'язав оунівця із села Єрчики Попільнянського району Я.З.Шевчука («Степовий») підібрати у селі конспіративну квартиру, де можна було б

проводити явки з членами ОУН, розповсюджувати націоналістичну літературу, а також створити із числа молоді низову ланку ОУН та заготовляти продукти харчування і зброю [21, арк. 23 зв.-24]. У грудні того ж року інший окружний провідник «Сокіл» довів до відома підпільників станиці ОУН у с.Івановичі Червоноармійського району, що активно ведеться робота з створення повстанської армії, і в зв'язку з цим наказав посилити самоосвіту та зміцнити дисципліну, залучати до ОУН нових людей та готувати схрони із зерном. Говорячи про необхідність збирання зброї, «Сокіл» зауважив, що в разі залишення фашистами українських земель вона буде використана у боротьбі з більшовицькими окупантами [56, арк. 22 зв.-23].

Великого значення набуває господарча референтура ОУН. Як уже зазначалося, з лютого 1943 р. господарчим референтом у Житомирі працювала Ю.М.Колісниченко. В її обов'язки входили налагодження пошиву одягу для членів ОУН та забезпечення продовольством тих оунівців, що прибували у справах до міста. Продукти харчування завозилися до Житомира підводами із с.с.Старосілля та Котельня Андрушівського району та зберігалися на конспіративних квартирах у В.І.Галич і Г.О.Дубовик. Одяг виготовлявся у с.Никонівка Бердичівського району під керівництвом кравця «Мухи» [11, арк. 15 зв.].

У своїй діяльності націоналісти орієнтувалися на широкі верстви населення, але особливо намагалися залучити до ОУН або співпраці з нею службовців української адміністрації, поліції тощо, які, користуючись своїм службовим становищем, сприяли забезпеченню організації всім необхідним. У 1942 р. староста с.Кілівка Попільнянського району призначив на обмолот зерна членів ОУН, що дало можливість приховати від окупантів 9 ц збіжжя [40, арк. 88]. Колишній голова колгоспу у с.Грабняк Володар-Волинського району П.А.Лайчук, який очолював у роки окупації грабняківську сільську управу, отримав завдання звести до мінімуму

постачання хліба та худоби для потреб німецької армії, а натомість таємно формувати продовольчі склади для ОУН. Він також мав перешкоджати відправці населення на роботи до Німеччини [14, арк. 21 зв.]. Не випадково, господарчим оунівської п'ятірки у с.Давидівка Володар-Волинського району став голова колективного господарства І.Р.Ковальчук, який саботував усі господарчі заходи німецької окупаційної влади й водночас формував секретний фонд хліба, картоплі, м'яса та інших продуктів харчування [15, арк. 180]. Влітку 1943 р. голова никонівського колективного господарства передав ОУН 50 кг хліба та 8 кг цукру [5, арк. 228].

Звичайно, такі акції були досить ризикованими і не завжди проходили безслідно. У червні 1943 р. фашисти заарештували оунівця із с.Івановичі І.Є.Бондарчука. Його звинувачували у розповсюдженні націоналістичної літератури, переховуванні молоді від відправки до Німеччини та крадіжці врожаю, коли він обіймав посаду старости колективного господарства [3, т.1, арк. 62]. Весною 1943 р., рятуючись від арешту, змушений був покинути Бердичів та тікати до Кам'янець-Подільської області завідувач складу німецької установи з розповсюдження продуктів «Централь-Ост» М.М.Гедзь, де він працював за наказом Барабанова та зумів відвантажити зі складу 9 т солі для ОУН [55, арк. 33-33 зв.].

З появою на Житомирщині рейдуючих відділів УПА та організацією місцевих збройних формувань оунівське запілля спрямовує свою роботу на забезпечення їхньої діяльності. Виступаючи влітку 1943 р. на зібранні станиці ОУН у с.Грабняк, провідник В.С.Никитенко наголошував: «Ми як члени підпільної бандерівської організації маємо надавати всіляку допомогу нашим загонам, постачати для бійців продукти харчування. Для цього необхідно під час збирання урожаю створити великі продовольчі запаси та сховати їх у надійному місці, які тримати від німців у секреті [14, арк. 26 зв.]».

Крім продуктів харчування, підпільники переправляли до загонів людей та надавали їм зброю. За свідченням оунівця

із м.Бердичів В.К.Седлецького, «Муха» проводив вербування до УПА серед бійців українського добровільного батальйону, який розміщувався у Бердичеві на вул. Білопільська. Цей батальйон був навчений та озброєний німецькою окупаційною владою, і перед відправкою його до Житомира частина бійців перейшла до УПА [57, арк. 125]. У с.Давидівка Володар-Волинського району була сформована молодіжна група із 33 чол., яка поповнила лави повстанської армії [40, арк. 200]. У вересні-жовтні 1943р. у Черняхівському та Червоноармійському районах оперувала рейдуюча група УПА під командуванням уродженця м.Львова «Гудзика». Близько півмісяця вона квартирувалася у с.с.Стрибіж та Вольвахівка, де до неї приєдналося понад 15 чол. [11, арк. 16-16 зв.].

На території Бердичівського та сусідніх районів діяв місцевий загін «Жука», до якого «Муха» передав 4 гвинтівки та 280 гранат. Гвинтівки таємно доставив уродженець Західної України Микола Зінчук, що служив у німецькому батальйоні по боротьбі з партизанами [19, т.2, арк. 80]. Магазинуванням зброї також займався оунівець із с.Никонівка І.С.Гуц. В обвинувальному вироку читаємо: «За вказівкою «Мухи», І.С.Гуц, використовуючи своє службове становище поліцейського, діставав зброю для інших членів ОУН. У серпні 1943 р. «Муха» та Гуц І.С. поїхали у с.Терехове, звідки привезли 2 ящики гранат і в присутності Басюка О.Д. закопали їх у лісі біля с.Никонівка [1, арк. 191]». Підпільники никонівської станиці ОУН будували для упівців землянки, у жовтні 1943 р. розмістили у селі загін «Дороша», а у листопаді більшість членів станиці гітлерівцями була заарештована [219, с. 33].

У двадцятих числах жовтня 1943 р. до с.Зарубинці Андрушівського району на зустріч з «Верещакою» з'їхалися керівники оунівського запілля Житомирської області, серед яких були «Орлюк», «Зенон», «Муха» та інші. Останній, зокрема, також домовлявся із станичним Антоном Камзолом про постачання продуктів харчування для членів ОУН у

Житомирі. Тоді ж у Зарубинцях перебував із своїм загоном і «Дорош» [34, арк. 160].

У сфері медичного обслуговування заслуговує на увагу факт лікування важкопораненої Ганни Дзьобас. У травні 1943 р. вона разом із членом ОУН «Гонтою» під час арешту їх німецькою поліцією намагалася втекти і була поранена в ногу, після чого поліцейський майже впритул вистрілив їй у груди. Проте місцеві оунівці перенесли її на квартиру Леоніда Бобра, де вона лікувалася понад 2 місяці. По одужанні Дзьобас направили до загону «Жука» [59, арк. 32 зв.-33].

Пропагандистська робота завжди була одним із головних напрямків діяльності оунівського підпілля. Націоналістична література завозилася на Житомирщину із Західної України. Крім того, вона видавалася силами місцевої ОУН. Так, на квартирі священика Никифора Черниша у с.Давидівка Володар-Волинського району пропагандистські матеріали друкувала на машинці О.Зборовська [15, арк. 48 зв.]. Друкарська машинка була розконспірована у квітні 1943 р. на Попільнянщині, що призвело до масових арештів членів ОУН району [37, арк. 37-38]. Очевидно, на Бердичівщині діяла підпільна оунівська друкарня, необхідне устаткування для створення якої передав працівник редакції «Нова Доба» Є.М.Ярмолюк. Протягом усього окупаційного періоду він забезпечував ОУН папером, фарбами тощо, і лише за півроку з весни 1943 р. до арешту його у жовтні організація отримала від Ярмолюка близько тисячі листів газетного паперу [63, арк. 52].

Значимість діяльності оунівського підпілля підтверджується також радянськими партійними документами. Так, у звіті про роботу Житомирського підпільного обкому КП(б)У зазначалося: «Українські націоналісти своєю пропагандою за «Соборну Україну» переступили рамки завдань Гітлера... Німці вели боротьбу з українськими націоналістами (бандерівського напрямку). Останні пішли у підпілля, продовжуючи свою роботу проти радянської держави і проти

німців. Це дуже сильно ускладнювало обстановку для роботи комуністів [101, арк. 9]». У звіті поруч із шістьма районами (Житомирський, Коростишівський, Чуднівський, Ємільчинський, Баранівський, Любарський), підпільні комітети яких «виявляли особливу активність у боротьбі з фашистськими окупантами», називаються райони, де діяльність комуністичного підпілля не набула розмаху – Андрушівський, Попільнянський, Червоноармійський, Ружинський, Корнинський [101, арк. 45-47]. Зазначимо, що за результатами нашого дослідження, саме в цих районах (особливо у перших трьох) активно діяли структури ОУН.

Михайло Шелюг стверджує, що більшість оунівських провідників ніби була агентами німецької розвідки – абвергрупи-37805, яку очолював колишній гітлерівський полковник, офіційний працівник абверу І.О.Голуб («Голіяд») [281, с. 8]. Проте, згідно з довідкою IV відділу Центрального Особливого Держархіву від 25.VI.1959р. на запит помічника військового прокурора Прикарпатського військового округу Баннікова, даних про належність у 1941-1944 рр. до іноземних розвідорганів ні І.О.Голуба, ні ще п'ятьох членів ОУН (серед них референт пропаганди обласного проводу), на яких робився запит, не виявлено [6, арк. 172-172 зв.].

Таким чином, протягом другої половини 1942-1943 років оунівському підпіллю Житомирщини вдалося розбудувати добре організовану структурну мережу. Перехід ОУН на воєнний стан зумовив створення на ПЗУС ВО «Тютюнник», яка охоплювала територію Житомирської і західну частину Київської областей. Оунівці налагодили роботу підпільної друкарні, поширювали націоналістичну літературу, вербували нових членів, формували місцеві збройні загони, закладали бази харчування для рейдуючих частин УПА. Взаємодія оунівського підпілля з командуванням УПА через референтури й роботу запілля забезпечувала базисні умови розгортання національно-визвольного руху. В районах,

де активно працювали оунівці, діяльність радянських підпільників і партизанів особливо не проявлялася.

3.3. Рейди УПА 1943 р.

Головною формою українського повстанського руху на Сході був рейд. Зі спогадів Р.Петренка, перший рейд на Житомирщину силою однієї сотні на чолі з «Верещакою» відбувся наприкінці 1942 – початку 1943 рр. і був організований для ознайомлення з місцевістю, людьми, умовами праці та поширення в області своїх впливів на противагу радянським партизанам. Петренко не уточнює, якою саме частиною Житомирської області рейдував відділ «Верещаки». Ймовірно, це були північні райони, де «Верещака» до призначення його командиром військової округи «Тютюнник» керував надрайонним проводом ОУН [291, с. 86].

Повстанці намагалися не входити в збройний конфлікт з радянськими партизанами, але мали з ними декілька сутичок. Одна з них була викликана невдалою спробою по-зрадницьки ліквідувати «Верещаку» та його охорону під час запропонованих радянськими партизанами перемовин щодо узгодження дій у боротьбі зі спільним ворогом – німецько-фашистськими окупантами. Після повернення з Житомирщини сотня знаходилася на відпочинку на Сарненщині, де поповнилася новими бійцями і знову вирушила у рейд на Схід [291, с. 86-89].

Активне розгортання боротьби УПА починається з другої половини 1943 р. Про поширення націоналістичного руху на Житомирську та Київську області йдеться, зокрема, у розвідувальному зведенні Українського штабу партизанського руху від 20 липня 1943 р. [163, с. 89-90]. Підпільна преса УПА та ОУН регулярно інформувала читачів про військові, пропагандистські акції на Сході.

Загальну картину діяльності УПА влітку 1943 р. на території Житомирської області дають опубліковані звіти

рейдуючих відділів. Рейд першого відділу УПА розпочався 13 травня, коли повстанці вирушили з Рівненщини та в ніч з 29 на 30 травня перейшли колишній польсько-радянський кордон. Відділ закріпився у чоповицьких і малинських лісах, звідки рейдував до сусідніх (Базарського, Коростенського, Потіївського) районів Житомирщини. Завдання упівців полягало у вивченні терену, об'єднанні симпатиків національно-визольного руху, проведенні розвідки проти радянських партизан і ліквідації їхньої сітки зв'язкових та сексотів, а також знищенні господарчих та інших об'єктів німецько-фашистської адміністрації. Об'єднавшись 29 липня з другим відділом, повстанці переправилися через річку Тетерів, а потім окремими рейдами ходили у Коростенський та Андрушівський райони Житомирської області й Фастівський район на Київщині [216, с. 103].

Спочатку вони уникали збройних сутичок з радянськими партизанами і навіть «подекуди пересувалися під їхньою маркою», але надалі, почуваючись більш упевнено у терені своєї діяльності, неодноразово вступали із ними в бій. Так, у нічному бою біля с.Заблоцька (ймовірніше, с.Заболоть Радомишльського району) радянський партизанський загін втратив 5 чол. убитими, а в наступному – загинув відомий підривник лейтенант Гречов. У с. Вишневичі на Радомильщині, біля якого відбувся ще один бій, до лав УПА влилися місцеві добровольці. Повертаючись на захід, повстанці мали низку дрібних сутичок та провели 3 бої біля с.Катеринівка Ємільчинського району і с.Красилівка Ярунського району (в документі – Городницького. – В.Ж.) [155, с. 639-642]. Згадка про красилівський бій міститься також у документах Новоград-Волинського районного підпільного комітету КП(б)У [96, арк.34].

У звіті першого відділу не подано інформації про збройні сутички з нацистами. Проте відділ під командуванням «Гордієнка» (Дмитро Хандій), який у липні оперував у південній частині Житомирської області, постійно мав бої з

гітлерівськими підрозділами. Ще на території Рівненщини у с.Користь Межиріцького району 15 липня цей відділ розбив 3 німецькі машини, а через 2 дні в бою біля с.Жолобне Ярунського району знищив 34 нацисти. Інші бої відбулися 19 липня біля с.В'юнок Мархлевського району, 23 липня – у містечку Котельня на Андрушівщині та 25 липня у передмісті Коростишева. Найбільший бій повстанці провели 28 липня між селами Шевченко та Устинівка Потіївського району з школою жандармерії з Коростеня, внаслідок якого було вбито 83 гітлерівця, 8 чол. взято у полон та здобуто значну кількість зброї [155, с. 642-644].

Обставини бою з деякими розбіжностями подають у своїх спогадах М.Скорупський та безпосередній учасник тієї події Ю.Варгоцький. Перший з них стверджує, що тоді загинуло 20 повстанців, і відділ «Гордієнка» був змушений повернутися до вихідної бази [295, с. 172]. Ю.Варгоцький так описує бій: «У відділі було 117 чол., а фашистів – 120. Німці думали, що легко впораються з нами, навіть наручники з собою захопили. Вони знали, що ми втомлені, погано озброєні. С краю лісу на дубах сиділо 2 лазутчики, яких помітив наш розвідник та знищив їх. Німці думали, що ми знаходимось у глибині лісу. Залишивши машини в селі, вони сміливо йшли до лісу. На узліссі «Верещака» зробив засідку всім відділом і, як тільки вони підійшли, ми відкрили вогонь. Бій тривав 40 хвилин. Знищено 95 жандармів і одного поранено [285]». Далі Ю.Варгоцький розповідає, як «Верещака» з обласним провідником розділили повстанців на декілька груп: одна боївка із 10 чол. пішла на Полтавщину, друга – у супроводі київського обласного провідника – на Київщину, а сам Варгоцький з групою із 13 чол. отримав наказ прибути в Червоноармійський район у розпорядження окружного провідника ОУН «Сокола» [285].

Результати діяльності літнього рейду відділів УПА, що викладені та проаналізовані у звіті від 30 вересня 1943 р., оцінювалися досить оптимістично. Цей рейд, зазначається в

документі, зробив величезний вплив на зріст політичної та державницької думки серед українців на Сході, скріпив у них віру у власні сили та став початком творення там української збройної сили. Він фактично закріпив ту роботу, яку провела ОУН за попередні два роки. Щодо ставлення місцевого населення до УПА, то найбільшої підтримки вона мала серед селянства та старішої за віком української інтелігенції, хоча значно схилила на свій бік і місто, яке раніше загалом негативно ставилося до самостійницького руху. З приходом українських повстанців переставала орієнтуватися на більшовицьку силу і селянська молодь. У підсумку автор звіту прийшов до висновку, що повстанський рух на Сході є єдино правильним засобом боротьби за Українську Соборну державу як за німецької окупації, так і після приходу більшовиків та висловив побажання висилати такі рейди найчастіше і в щонайбільшій кількості, оскільки вони призведуть до створення на Сході могутніх місцевих збройних відділів [155, с. 646-648].

Як уже зазначалося, для походів на Житомирщину і Київщину виділялися певні відділи з інших груп УПА. Так, вище згадуваний відділ «Гордієнка» передали з групи «Богун» (південна частина Рівненської області та Кременеччина), а сотня «Лева», що наприкінці серпня – початку жовтня мала ряд сутичок та боїв з гітлерівцями і радянськими партизанами в Ємільчинському, Радомишльському, Коростенському, Лугинському районах Житомирщини, належала групі «Турів» (Волинська область і південь Берестейської області Білорусі) [155, с. 648-650]. За спогадами М.Скорупського, на початку жовтня із с.Сторожів Корецького району у чотиритижневий рейд приблизно за маршрутом Другого Зимового походу Тютюнника вирушили курінь «Кватиренка» у складі сотень «Лева», «Буревія», «Скирди» групи «Заграва» (північна частина Рівненської області і південні райони Поліської області Білорусі) та сотні групи «Богун» – «Негуса» і «Макса», що творили собою другий курінь.

М.Скорупський характеризує цей рейд як пропагандистсько-демонстративний. Відділи входили в село бойовим порядком і ліквідовували радянські малі загони, що переважно заздалегідь тікали. Інші відділи в колонах з маршовими піснями проходили через село. Командири вітали населення, прикладаючи руку до шапки, політвиховники затримувалися, розмовляли з людьми і залишали їм націоналістичну літературу [295, с.117]. Розповідаючи про постій упівців с.Симони Барашівського району, уродженець цього села В.Цуман згадує, що тоді в Симонах не стихали стрілецькі пісні, сільська молодь танцювала під музику похідного оркестру повстанців [297]. В.Цуман брав участь у нападі куреня «Негуса» на фашистську залогу у містечку Бараші, яка складалася з німців та козаків чисельністю 150 чол. Напередодні нападу підрозділи УПА перекрили до містечка всі дороги і близько першої години ночі одночасно з чотирьох сторін – збоку сіл Симонів, Бастова, Рудні, Неділище, Бобриця – розпочали атаку. Біля приміщення німецької поліції, де знаходився штаб жандармерії, зав'язався запеклий рукопашний бій. Після взяття штурмом цього приміщення повстанці всі свої сили зосередили проти фашистської комендатури, що знаходилась в єдиному у Барашах двоповерховому цегляному будинку, який був обнесений колючим дротом, а в його стінах виднілись амбразури з кулеметами. Зигзагоподібні глибокі траншеї вели до замаскованих легких гармат у дворі комендатури. Попри всі зусилля упівців, захопити комендатуру їм не вдалося [297]. М.Скорупський розглядає бій у Барашах як помилку рейду. Прагнення ще раз задекларувати перед місцевим населенням ворожість УПА до нацистів, міф про співпрацю з якими ширили більшовики, дорого коштувало повстанцям. У тому бою загинув командир «Негус». Його та решту бійців урочисто поховали біля с.Неділище [216, с. 106].

Успішно для УПА закінчився інший бій, коли курінь «Кватиренка» на трасі Зв'ягель – Овруч випадково натрапив

на німецьку колону. Внаслідок бою було здобуто дві вантажні автомашини з різними товарами [295, с.180].

Майже щоденно відбувалися сутички з радянськими партизанами. На початку рейду захоплених у полон партизанів СБ ОУН страчувала, але надалі старшинська рада постановила полонених, незважаючи на національність, лише роззброювати і звільняти. Це рішення не поширювалося на комісарів, партійних командирів і високопоставлених членів партії [295, с.174-175].

Восени 1943 р. Городницьким, Барашівським, Ємільчинським, Володар-Волинським, Коростенським, Потіївським та Малинським районами рейдував підрозділ під командуванням сотника УПА «Романа» (В.П.Кудля). Про повернення зі Сходу сотні «Романа» говориться в «Інформації про Верещаку» шефа контррозвідки «Аскольда» до «Зенона» від 12 листопада 1943 р. «Аскольд» доповідав про наміри «Верещаки» віддати всіх стрільців сотні за невиконання наказу до карного батальйону у ВО «Заграва», але потім, за новим розпорядженням «Верещаки», вони опинилися у надрайоні «2/2» (Корецький та Межиріцький райони Рівненської області. – В.Ж.), де проходили підготовку до чергового рейду на Схід [122, арк. 19].

Про присутність УПА восени 1943 р. на Житомирщині регулярно повідомлялося у розвідувальних зведеннях Українського штабу партизанського руху. Так, у зведенні від 9 листопада зазначалося, що за інформацією Шитова в житомирських лісах концентрується велика кількість націоналістів (до 1200 чол.), які мають на озброєнні 4 кулемети, гвинтівки та гармату [163, с. 113], а в іншому, зведені датованому 17 листопада, знаходимо дані Андрєва щодо розташування в лісних масивах Барашівського, Ємільчинського і Городницького районів бандерівських збройних формувань чисельністю до 500-700 чол. кожний [163, с. 114]. Про сутички загону Сабурова з націоналістами під час його пересування з аеродрому Дубрава у

Городницький район йдеться у розвідзведенні від 10 листопада [163, с. 113-114]. Дев'ятьма днями пізніше Шитов інформував, що напади на партизанські загони здійснюють курені командира «Кватиренка», сотенний «Суворий» і «Верещака», які дислокуються в районах Усьце (100 чол.), Франкополь (200 чол.), Кобиля (300 чол.), Голичувка (100 чол.). Радянській стороні стали відомі плани бандерівців йти до Житомира з подальшим просуванням до пінських боліт, щоб, пропустивши частини Червоної Армії на захід, опинитися в тилу й вести боротьбу з радянською владою [163, с. 115].

Восени 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної Армії на Україну оунівське запілля та УПА розпочинають активну підготовку до приходу нової окупаційної влади та тривалої повстанської боротьби проти неї. 28-29 жовтня у с.Зарубинці відбулася нарада керівництва ВО «Тютюнник», на яку прибули «Верещака», обласний провідник ОУН «Орлюк», його заступник «Зенон», керівник штабу диверсійних дій «Дорош» (Ткаченко М.М.) та інші. Тоді було прийняте рішення залишити в тилу Червоної Армії провідника ОУН Бердичівського і Житомирського районів М.М.Мусія («Муха») для проведення організаційної роботи з підготовки антибільшовицького повстання. Очолювати оунівське запілля області призначили колишнього провідника Червоноармійської округи «Сокола» (В.Харько) [59, арк. 29, 160].

Через два дні після наради «Дорош», який в жовтні зі своїм відділом із 60 бійців прийшов на Бердичівщину, видав наказ №1, згідно з яким він як керівник штабу диверсійних дій з 28 жовтня 1943 р. приймав командування всіма партизанськими з'єднаннями УПА у військовій окрузі «Схід». У наказі він окреслив головні напрямки та форми діяльності упівців: закріпитися на території округи, будувати криївки та готувати в широкому обсязі господарчі і військові бази, здійснювати збройні акції проти НКВС, гестапо та керівників ворожих партій. Збройним формуванням у

степовій зоні було наказано прийняти партизанську тактику дій – нападати на ворога несподівано, не затримуватися в боях, бути рухливими й невловимими [59, арк. 178].

Наступний наказ «Дороша» від 15 листопада 1943 р. стосується діяльності упівських підрозділів з огляду на наближення лінії фронту. У документі йдеться про збирання та магазинування залишеної гітлерівцями зброї та наголошується на необхідності залучення до цієї справи місцевих жителів. Для роз'яснення населенню важливості цієї роботи шеф штабу постановив розповсюдити спеціально виготовлені з цього приводу листівки. Крім зброї, упівці також мали зосередити увагу на друкарському обладнанні та військових матеріалах різного характеру, телефонах, радіоприймачах, кабелях, запчастинах, бензині, нафті тощо. Ліки, медичні інструменти, здобуті у ворожих військових санчастинах, «Дорош» зобов'язував передавати Червоному Хресту УПА. У наказі говориться про можливе поповнення українських повстанців бійцями батальйонів різних національних меншин та української поліції, якщо з відступом військ вермахту вони залишаться й висловлять бажання «приєднатися до визвольної боротьби гноблених народів за вільні національні держави». Таких людей керівник штабу розпорядився направляти до команд УПА, але робити це виважено та обережно, аби уникнути провокацій [59, арк. 178].

15 листопада 1943 р. до всіх евакуйованих жителів зі Східної України звернувся штаб групи «Схід» з відозвою не виїжджати до Німеччини і сім'ями приєднуватися до національно-визвольного руху для боротьби «проти німецького терору і терору більшовицьких банд; а пізніше, коли перейде фронт, проти червоної Москви». Рідним тих, хто зголоситься воювати в УПА, гарантувалася опіка збоку оунівського запілля, яке забезпечить їх харчами та житлом [155, с. 652-653].

До переходу фронту УПА готувалася заздалегідь. У жовтні 1943 р. у лісі Чорна Лоза біля с.Журбинці Бердичівського району зібралися відділи «Жука», «Палія» та «Ярого», переважну більшість яких складали уродженці Житомирської області, загальною чисельністю 160 чол. і вирушили на захід. Відділи «Жука» та «Ярого» прибули до с.Крилів Корецького району Рівненської області, де пробули 3-4 дні. Зв'язавшись зі штабом «Верещаки», вони прибули в с.Топча, де перед рейдом на Житомирщину проходили ідеологічний та військовий вишкіл. У грудні 1943 р. бійці цих відділів брали участь у бою з німецькою поліцією біля с.Морозівка Корецького району [40, арк. 8, 33].

З наближенням лінії фронту мобілізацією до УПА займався провідник Коростенського підрайону, заступник «Верещаки», «Онищенко» («Павло-Микола», «Мудрий»). Восени 1943 р. на чолі рейдуючого підрозділу із 650 чол. він увійшов у с.Яблунець Барашівського району й забрав на Рівненщину всіх чоловіків села, частина з яких після політичного і військового вишколу навесні 1944 р. повернулася на батьківщину у складі формувань УПА [2, арк.128-128 зв.]. З ініціативи провідника ОУН Володар-Волинського району В.С.Никитенка у с.Давидівка була створена молодіжна група ОУН кількістю 33 чол. для поповнення УПА [6, арк. 200].

Як бачимо, в УПА поруч з вихідцями із західних областей України воювали і «східняки». Більше того, в УПА були і бійці родом із інших республік Радянського Союзу, що підтверджується, зокрема, датованим 1944 р. поіменним списком одного з оунівських відділів. Житомирщина представлена у ньому тринадцятьма повстанцями із Житомира, Новоград-Волинського, а також Ємільчинського, Вчорайшенського, Малинського та Баранівського районів, які приєдналися до національно-визвольного руху впродовж березня-листопада 1943 р. Деякі з них – колишні бійці Червоної Армії [163, с. 427-444].

Восени 1943 р. базою штабу УПА ВО «Тютюнник» був Межиріцький район Рівненської області (військовий надрайон «2/2» Коліно ВО «Богун»). Ще у вересні до Житомира приїхав «Верещака», зібрав місцевих членів ОУН й запропонував їм відправитися на захід. У протоколі допиту місцевої оунівки Н.Слюсаренко від 25 лютого 1944 р. читаємо: «З «Верещакою» Житомир я лишила наприкінці вересня 1943 р. Прибули ми у с.Топча на Рівненщині, де я зустріла багатьох оунівців з Житомира... Там був обласний провідник «Бульба». У Топчі та сусідніх селах розташовувалася Повстанська Армія. Всі жили відкрито. Знаю, що загони УПА навчалися військовій справі, іноді нападали на німців та забирали у них зброю [18, арк. 53]». У Топчі велися приготування до рейдів на схід, а наприкінці 1943 р. у приміщенні школи відбувся однотижневий вишкіл командного складу УПА, на який з'їхалося 38 чол., з них – 6 жінок. Цей вишкіл пройшла вище згадувана активна діячка ОУН з Попільнянського району Житомирської області Ю.М. Колісниченко («Оксана»), яку по його закінченні призначили командувати жіночою групою із 30 чол. [97, арк. 22, 25 зв.].

Розпорядок дня учасників вишколу був суворо регламентованим: о 6 год. ранку – підйом, потім фіззарядка та сніданок, з 8.00 до 16.00 – навчання (лекції та практичні заняття) з одногодинною перервою на обід. Надалі, до 22 год. – культурно-масові заходи, вечірня перевірка й вечеря [216, с. 109].

Заняття проводили працівники штабу східної групи УПА. «Верещака» читав лекції з військової розвідки та диверсійно-терористичної справи, а начальник штабу «Очеретенко» займався з учасниками вишколу стройовою підготовкою та керував навчальними стрільбищами. За політичний вишкіл відповідав інструктор пропаганди, уродженець Попільнянського району Є.Мовчан («Орел», «Море»). Він також проводив заняття з вивчення топографічних карт. Польову справу викладав інструктор

військової підготовки російськомовний «Кузьма». З огляду на наближення фронту особлива увага приділялася методам роботи у тилу Червоної Армії [11, арк. 22-26].

Крім вищезгадуваного відділу «Дороша», який перейшов фронт на території Житомирської області й, за твердженням Л.Шанковського, успішно рейдував узимку 1943-1944 рр. Правобережжям, просуваючись до Києва і Дніпра [278, с. 92], лінію фронту на північному сході області перейшов ще один відділ УПА. Прибувши 24 жовтня 1943 р. у призначене місце, цей відділ оперував у надзвичайно важких умовах лісних масивів Чоповицького і Малинського районів, де згодом з'явилися частини Червоної Армії. Повстанці займалися спорудженням зимівок та розповсюджували пропагандистську літературу із закликами уникати мобілізації до Червоної Армії та приєднуватися до УПА [163, с. 650-652].

Таким чином, рейдуючі частини УПА у Житомирській області 1943 р. мали переважно пропагандистсько-демонстративні завдання: вивчити настрої населення та схилити його до участі у національно-визвольному русі. Водночас здійснювалися заходи щодо підготовки боротьби на антибільшовицькому фронті: мобілізація до лав УПА, вишколи з військової та ідеологічної підготовки особового складу, зміни тактичного й організаційного характеру. Все це забезпечувалося спільними зусиллями загонів УПА і націоналістичного підпілля у надзвичайно складних умовах постійних сутичок з гітлерівцями і радянськими партизанами.

* * *

В складних умовах нацистської окупації, незважаючи на масові арешти і репресії збоку гітлерівців, оунівцям протягом 1942-1943 рр. вдалося розгорнути український національно-визвольний рух на Житомирщині. Вони змогли розбудувати добре організовану структурну мережу, відновлюючи старі і

створюючи нові осередки в різних районах області. Варто зазначити, що радянські підпільники, намагаючись протидіяти оунівцям, інколи вдавалися до провокацій або видавали нацистам членів ОУН та їх прихильників. Проте такі акції в цілому успіху не мали. Отримуючи допомогу від місцевих жителів, оунівці перейшли на конспіративні квартири і відкоординували роботу зв'язкових, що давало їм можливість перебувати на нелегальному становищі.

До національно-визвольного руху під проводом ОУН(Б) приєднувалися, як правило, молоді люди або члени цілої родини, котрі вступали безпосередньо до організації. Активну участь у боротьбі проти окупаційного режиму брали дівчата. Прикладом може бути діяльність жіночої секції ОУН на Попільнянщині. В окремих районах області, зокрема в Бердичівському, Андрушівському, Попільнянському та Червоноармійському сформувалися місцеві збройні загони, бійці яких мали тісні, часто родинні зв'язки з односельцями. Такий взаємозв'язок ОУН з місцевим населенням визначав по-справжньому національно-визвольний характер боротьби проти окупаційного режиму. Щоправда, рівень активності ОУН і готовності населення брати участь у національно-визвольних змаганнях у різних районах області виявлявся по-різному. Значною мірою це залежало і від особистих якостей оунівських провідників. Наприклад, активну діяльність вдалося розгорнути «Соколу» у Червоноармійському районі, «Мусі» – у Бердичівському, «Зенону» – у Попільнянському. Наявність джерельної бази не дозволяє відтворити цілісно всю структурну мережу ОУН і назвати кількість націоналістів на Житомирщині. Проте можна стверджувально говорити, що оунівці зберігали вплив у південних і центральних районах області й мали в кожному із цих районів кілька сотень активних прихильників.

Наступ Червоної Армії і необхідність переорієнтації від антинімецького до антибільшовицького фронту боротьби внесли суттєві зміни у структуру й тактику національно-

визвольного руху. Насамперед, у другій половині 1943 р. налагоджується взаємодія оунівського підпілля і командування УПА. У підтримці рейдуючих частин УПА, які йшли на Житомирщину і Київщину з Рівненської і Волинської областей (формувались із ВО «Заграва», «Богун», «Турів»), набуває значення запілля. Звичайно, на Житомирщині воно не знайшло такого розвитку, як на Волині і Галичині, але націоналістичне підпілля і місцеві жителі, які були залучені до роботи запілля, допомагали УПА. Восени 1943 р. ОУН і УПА, закликаючи населення масово приєднуватися до боротьби за незалежність України, активно готувались до тривалої війни з новим, уже комуністичним окупаційним режимом.

РОЗДІЛ 4

АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ОПІР ОУН І УПА НА ЖИТОМИРЩИНІ У ПОВОЄННІ РОКИ

4.1. Особливості національно-визвольного руху у 1944-1945 рр.

Головною формою боротьби ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті у того періоду була агітаційно-пропагандистська кампанія з розкладання особового складу Червоної Армії та залучення широких мас до самостійницького руху, що визначалося, зокрема, інструкцією політичного відділу ОУН від 20 листопада та «Тактичною інструкцією» ГК і ГВШ УПА від 23 грудня 1943 р. [247, с.210; 165, с.263].

Організації агітаційно-пропагандистської роботи серед червоноармійців, її змісту та методам присвячено і ряд інших розпоряджень керівництва ОУН і УПА. Так, в інструктивному листі Проводу ОУН до політичних референтів надрайонів від 8 січня 1944р. наказувалося спрямовувати всю пропаганду проти сталінського режиму і НКВС, роз'яснювати бійцям Червоної Армії імперіалістичну сутність війни, доводячи їм, що вони воюють не за свої інтереси, а за інтереси кліки московських імперіалістів, а також популяризувати ідею боротьби за вільні національні держави під гаслом «Воля народам і людині!», і цим схилити на свій бік не лише українців, а й представників інших національностей. У листі наголошувалося на недопустимості ототожнення більшовицького імперіалізму з російським народом, який має право на власну державу, і проти якого українські націоналісти боротьби не ведуть [163, с.181-183].

Донесення своїх ідей до червоноармійців націоналісти здійснювали шляхом розповсюдження різноманітних листівок та ідеологічної літератури, виписуванням гасел у публічних місцях, проведенням агітації під час постою військових частин в українських селах і містах.

Інструктаж щодо діяльності в радянському тилу проходили наприкінці 1943 р. у с.Топча Межиріцького району Рівненської області слухачі курсів для керівного складу УПА групи «Тютюнник», на яких «Верещака» говорив про необхідність проникнення до лав Червоної Армії та проведення агітації з кожним бійцем окремо, незалежно від його національності. Він наказував упівцям влаштовуватися на роботу до військкоматів для ведення розвідки та отримання необхідних документів для їх подальшого заслання до Червоної Армії . Збирання інформації про місця дислокації ворожих частин, їх чисельний склад та озброєння покладалося на дівчат і жінок через встановлення контактів із представниками командування Армії.

Якщо широкі маси червоноармійців планувалося загітувати до переходу на бік УПА, то верхівку Червоної Армії, працівників НКВС та радянсько-партійний актив «Верещака» зобов'язував знищувати фізично.

Дестабілізувати ситуацію в тилу мали спеціально створені групи бійців у кількості 5 чол. і більше, які направлялися туди для підриву мостів, залізничних колій, військових складів та інших об'єктів військового призначення. Об'єктами дій повстанців були також партійні та адміністративні установи [223, с. 22-26].

Плани керівництва ОУН і УПА невдовзі стали відомі радянській стороні. У доповідній записці політуправління 1-го Українського фронту від 2 лютого 1944 р. до ЦК КП(б)У повідомлялося, що головною метою УПА є боротьба проти червоних партизанів до приходу Червоної Армії і підготовка та проведення збройного повстання проти радянської влади. У документі підкреслювалося, що за даних умов оунівці

переносять центр тяжіння діяльності на організацію роботи з розкладання військ Червоної Армії та підривну роботу у радянському тилу. Водночас зазначалося, що упівське командування запропонувало своїм загонам не вступати у відкриті зіткнення з частинами Червоної Армії, натомість глибше маскуватися і ретельно конспірувати свою діяльність [247, с. 208].

Певне уявлення про ситуацію на щойно звільнених від німецько-фашистських загарбників територіях дає звіт відділу УПА від 27 грудня 1943 р., що перебував на Малинщині Житомирської області з жовтня 1943 р. і займався спорудженням там повстанських криївок. Характеризуючи стан Червоної Армії, автор звіту звертає увагу на її здеморалізованість, недостатнє забезпечення продуктами харчування, а також на наявність у її командному складі переважно представників російської національності, які надзвичайно несправедливо і брутально поводяться з рядовими червоноармійцями [155, с. 651].

Місцеве населення було невдоволене більшовицькою дійсністю та методами ведення мобілізації. Вже на четвертий день після заняття терену по селах мобілізували всіх чоловіків віком від 16 до 55 років, залишаючи лише калік, і після перевірки працівниками НКВС відсилали їх на передову без будь-якої відповідної підготовки. У селян реквізували всю худобу та продовольчі запаси, заготовлені ними на зиму [155, с. 652].

Перебування в селах частин Червоної Армії ускладнювало повстанцям придбання харчів для своїх потреб. Крім того, їх постійно переслідували підрозділи НКВС, які значно активізували свою діяльність після пропагандистських акцій УПА, спрямованих проти мобілізації населення до лав Червоної Армії. Численні облоги в лісах змусили повстанців залишити свої землянки і ночувати просто неба. Все це призвело до появи серед бійців УПА настроїв відчаю і

зневіри, і було прийнято рішення про передислокацію загонів в інші терени [155, с.652].

Усвідомлюючи, що боротьба з радянським режимом буде важкою і вимагатиме багато сил та твердої волі, командир УПА-Північ Д.Клячківський («Панас Мосур») 24 січня 1944 р. з нагоди ознаменування року збройної боротьби звернувся до стрільців, командирів, комендантів і всіх робітників запілля із закликом з'єднати революційно-визвольні кадри і повстанчі загони з українським народом, скріпити і продовжити боротьбу, «поки не виженем останнього наїздника із нашої землі; поки не повернемо українському народові повної волі і не збудуєм Української самостійної держави [155, с.44-46]». Двома днями пізніше він видав наказ щодо діяльності в підрадянській дійсності, в якому звертав увагу командирів груп, комендантів військових округ та їх референтів на необхідність збереження революційно-творчих сил для подальшої боротьби, переходу у глибоке підпілля і прийняття конструктивних форм роботи. Відділи УПА мали розділитися на менші одиниці, перебувати в постійному русі, вести розвідку військового характеру. Ставилося також завдання розгорнути нещадну війну проти сексотів і ворожих агентів і не дати спровокувати себе на боротьбу з Червоною Армією. У даний перехідний період Д.Клячківський забороняв приймати нових людей у військо і запілля, а зосередитись на проведенні військових, політичних, фахових вишколів, вивчати ситуацію, ширити пропаганду та вдосконалювати тактику революційно-визвольної боротьби [155, с. 48-50].

Як засіб протидії більшовицькій агітації особливого значення набуває ідейно-виховна робота серед повстанців і поширення ідей української революції серед українського населення. При військових штабах усіх рівнів діяли політвиховні відділи. Інструктором пропаганди штабу групи «Тютюнник» був колишній керівник пропагандистської референтури Житомирського обласного проводу ОУН

Є.Н.Мовчан («Орел», «Море») [10, арк. 28]. На згадуваних вище курсах для керівного складу ВО «Тютюнник» він відповідав за політичний вишкіл. На заняттях вивчалися постанови III Надзвичайного Великого Збору ОУН, розглядалася міжнародна ситуація, пояснювалися політичні цілі боротьби ОУН і УПА [10, арк. 23-23 зв.].

Обов'язкову підготовку проходили бійці місцевих збройних формувань Житомирщини та мобілізовані до УПА жителі області. Так, політичне і військове навчання було організоване для особового складу відділу «Ярого». Перейшовши лінію фронту на території Рівненської області, цей відділ у березні 1944 р. вирушив у рейд на Житомирщину [9, арк. 8 зв.]. Мобілізовані до лав УПА восени 1943 р. мешканці с.Великі Яблунці Барашівського району Житомирської області військової справи навчалися у с.Клецька Межиріцького району на Рівненщині під керівництвом «Буревія». Його сотня разом із сотнями «Чорноти» та «Устюка» входила тоді до куреня «Кватиренка». Повстанці сотні «Чорноти» наприкінці 1943 р. щоденно проходили десятигодинну військову підготовку, а в січні 1944 р. були розподілені між сотнею «Буревія», що зазнала великих втрат внаслідок боїв із радянськими партизанами, і сотнею «Устюка» [123, арк. 24-28].

З відновленням радянської влади і розширенням агентурної діяльності радянських спецслужб гостро постала проблема внутрішньої безпеки самостійницького руху й виявлення ворожої агентури у його середовищі. Вирішення цих питань було у компетенції Служби Безпеки, чиї методи роботи стали предметом дискусій керівництва ОУН-УПА [193, с. 188-190].

В одній інструкції воєнної доби вказувалося: «Коли ми хочемо боротися з такою сильною і вишколеною поліційною інстанцією, як НКВС, то повинні створювати такий самий сильний апарат зі своєї сторони. Районний референт СБ мусить під фаховим оглядом дорівнювати районному референту НКВС. Тому негайно треба приступати до

зміцнення апарату СБ. Апарат Служби Безпеки мусить бути найчистіший, найбільш ідейний та морально стійкий під кожним оглядом [247, с. 373]». З метою сприяння роботі структурам СБ у вирішенні поставлених перед ними завдань за нової більшовицької дійсності Д.Клячківський наказом від 14 січня 1944 р. розширив їхні повноваження, зобов'язав командирів УПА виконувати всі вказівки референтів СБ, а повстанців – співпрацювати з ними [155, с. 44].

У першій половині 1944 р. по лінії СБ виходить низка інструкцій, обіжників та інших документів, в яких давалися вказівки щодо методів конспірації, нейтралізації агентури противника тощо. Так, в інструкції «Каруспуна» (Д.Клячківського) від 15 січня 1944 р. окреслювалися можливі шляхи проникнення радянських агентів і провокаторів до структур ОУН і УПА. Ворожі агенти могли бути серед тих, хто самочинно хотів перейти на бік повстанців із числа шуцманів, козаків, військовополонених червоноармійців, а особливо серед перебігачів поодинці та малими групами. Під підозру потрапляли всі звільнені після арешту органами НКВС, а також колишні учасники національно-визвольного руху, які пішли працювати в радянські установи і, рятуючись від більшовицьких репресій, знову зголошувалися в УПА. На думку «Каруспуна», зв'язок між агентами і працівниками НКВС міг підтримуватися через спекулянтів, тому вони опинялися у полі уваги СБ. Всі ці категорії людей він наказував передавати до Служби Безпеки для проведення їхньої ретельної перевірки [155, с. 81].

Перевірку СБ мали проходити і учасники самостійницького руху перед дорученням їм відповідальних завдань. «Каруспун» застерігав колишніх упівців також проти праці у радянських установах, чиї спецвідділи разом із більшовицькими органами безпеки «у скорому часі здемаскують їхню діяльність в УПА і строго покарають або завербують до своєї агентурної роботи». В кінці інструкції наголошувалося,

що співпраця з більшовиками, німецькими та іншими розвідувальними центрами каратиметься смертю [155, с.81-82].

Маючи каральні повноваження, СБ здійснювала «чистки» у середовищі самостійницького руху. У вересні 1944 р. на зустрічі в Совнинському лісі Людвипільського району Рівненської області «Клим Савур» передав командиру групи УПА «Тютюнник» «Верещаці» вказівку Центру провести активну «чистку» територіальної мережі ОУН і формувань УПА, згідно з якою політично неблагонадійних з низівки слід ліквідовувати або розпускати, керівництво – знищувати. Найбільш цінних діячів пропонувалося переводити на нелегальне становище, використовуючи надійні документи прикриття. Службі Безпеки було запропоновано вербувати свою агентуру зі складу технічного персоналу органів НКВС-НКДБ і через них виявляти агентів цих служб у структурах ОУН і УПА. СБ також мала вербувати агентуру в радянських і партійних установах [281, с. 13].

Як наслідок, Службою Безпеки були ліквідовані курінні «Стальний» і «Петро», керівник оперативного відділу штабу групи УПА «Тютюнник» «Сірий», референт пропаганди «Архип»; керівник боївки, що діяла у Вчорайшенському, Попільнянському і Андрушівському районах Житомирської області, Б.В.Гуменний («Палій») [281, с. 14].

Атмосфера загальної підозрілості та репресії Служби Безпеки не могли не турбувати керівні кола ОУН, які усвідомлювали, що методи діяльності СБ компрометують національно-визвольний рух.

Опонентами у питанні про доцільність тотальної підозри і перевірки всіх учасників самостійницького руху були референт СБ ВО «Заграва» М.Козак («Смок») та член крайового проводу ОУН на ПЗУЗ С.Янішевський («Далекий»). Різні точки зору щодо методів діяльності СБ стали у повоєнні роки причиною конфлікту та розриву між ними, після чого відбувся фактично поділ збройного підпілля краю на два табори. Врегулювати ситуацію на місці Р.Шухевич

доручив Василю Галасу («Орлан»), призначивши його провідником ОУН Волині й Полісся [294, с. 483].

Оцінюючи роль і місце СБ у національно-визвольному русі воєнної доби, О.Лисенко зазначає, що вона стала продуктом обставин і часу, діяла засобами, якими користувалися всі спецслужби світу. У 1945 р. СБ трансформувалася у цілком самодостатню інстанцію, яка претендувала на місце над Організацією. Між тим, вона не обмежувала свою діяльність виключно каральними функціями, а виявляла й знешкоджувала чимало справжніх агентів противника, готувала та засилала у радянські органи, НКВС, армію своїх інформаторів і агентів. Боївки СБ поряд з повстанськими загонами билися проти ВВ НКВС та винищувальних батальйонів, поділяючи з ними всі труднощі похідного життя. Особливістю функціонування СБ, на думку О.Лисенка, були партизансько-підпільні методи і втрата критерію доцільності заходів та реальності загрози, що спричинило великі й здебільшого невиправдані жертви, дискредитувало і послаблювало самостійницький рух в очах населення й світової громадськості [247, с. 375-376].

Проте слід зазначити, що самі підпільники і повстанці повною мірою розуміли об'єктивні причини шпигуноманії в лавах СБ й були настільки віддані справі, що, навіть зазнавши безпідставних звинувачень і пройшовши через процедуру слідства та допитів СБ, не припиняли боротьби і залишалися вірними ідеї незалежності України до кінця. Так, «Верещака» запідозрив провідника Житомирської округи ОУН «Павла-Миколу» («Онищенко») у співробітництві з НКВС і, усунувши його від активної діяльності, організував за ним стеження. У вересні 1945 р. його було заарештовано комендантом СБ «Дядею Костем». 23 вересня 1945 р. під час чергового допиту на постій СБ напали червоноармійці, і «Павлові-Миколі» вдалося втекти. Він продовжив активну роботу у збройному підпіллі на Житомирщині, увійшовши до складу крайового проводу ОУН «Одеса» [242].

Через тортури СБ пройшов уродженець с.Кілівка Попільнянського району Житомирської області підрайонний провідник ОУН І.Т.Огнівчук («Ворон»). На нелегальному становищі він перебував до 4 січня 1957 р., переховуючись у різних селах Попільнянського району. За спогадами його односельчан, він облаштував таємний хід з помешкання матері до хліва. Прикметно, що мешканці села неодноразово зустрічалися з Огнівчуком у ті роки, проте не повідомляли про його місцезнаходження в органи радянської держбезпеки. Гідно тримався І.Огнівчук на слідстві та суді. Коли слідчий назвав його бандитом, він заперечив це, наголошуючи, що він є не бандитом, а вояком ОУН і УПА [8, т.1, арк.122].

Керівництво самостійницьким рухом доволі оптимістично оцінювало настрої мас і перспективи роботи на Житомирщині. Підсумовуючи у звіті результати весняного рейду 1944 р. північною частиною області, «Онищенко» писав про прихильне ставлення місцевих жителів до повстанців, особливо там, де УПА діяла ще у період німецько-фашистської окупації. Упівцям вдалося завоювати симпатії людей і в місцевостях, які раніше не були охоплені національно-визвольним рухом [8, т. 2, арк. 57-60]. Радянська сторона також визнавала факт підтримки самостійників певною частиною жителів області. Окремі люди приєднувалися до рейдуючих відділів УПА та сприяли їхній діяльності [165, с. 438]. Один із мешканців Коростенського району запевняв керівника боївки ОУН «Деркача» у своїй готовності в разі війни між УПА та СРСР повернути зброю проти сталінського режиму [44, арк. 45]. У той же час «Онищенко» підкреслював, що населення втомилося від війни й хоче спокою і миру, яким би він не був [9, арк. 54].

Згідно з іншим звітом про рейд відділів з'єднання групи УПА «4444» (колишньої групи «Тютюнник») протягом червня-липня 1945 р. населення Городницького, Ємільчинського й Лугинського районів у цілому ставилося до учасників українського руху прихильно, але обережно. В

одних районах «народ уважав повстанців за своїх охоронців і месників, лякаючи ними свавільну адміністрацію, а в інших, як от у Славському (очевидно, Словечанську. – В.Ж.), виявляв нейтральність і національну несвідомість [247, с. 368]».

Порівнюючи марш 1943 р. з рейдами 1945 р., автор звіту вважав, що «населення стало більше знати про УПА, і в Східній Україні більше сприяти, ніж у деяких місцевостях Західної України [247, с. 368]».

Ці висновки перегукуються з характеристикою настроїв населення північних районів Житомирщини у звіті про рейд відділів групи «З.Г.» (колишньої «Тютюнник») від 21 липня до 12 серпня 1945 р., де зазначалося, що у 1943 р. більшість місцевих мешканців була неприхильно налаштована до УПА, оскільки була задіяна у «червоній партизанці», та у 1945 р. УПА здобула великі симпатії населення [247, с. 368].

Місцеві націоналісти часто нічим не поступалися своїм соратникам із західних областей України. Так, у березні 1944 р. війська НКВС затримали уродженця с.Стрибіж Червоноармійського району Житомирщини О.А.Сірика, який з літа 1943 р. перебував в УПА. Під прізвищем Свирдюк він був призваний до лав Радянської Армії, але втік і знову приєднався до повстанців у відділі «Остюка». У квітні 1944 р. Сірик брав участь у боях із військами 188 стрілецького батальйону, а протягом 1944-1947 рр. перебував на нелегальному становищі і намагався встановити зв'язок з оунівським підпіллям. Повернувшись восени 1947 р. додому, він переховувався у матері до березня 1958 р. [17, арк. 80-81].

Такі настрої населення уможливили функціонування самостійницьких структур на Житомирщині в умовах розгортання радянським карально-репресивним апаратом жорстоких заходів з їх знищення.

Восени 1944 р. відбулася зміна структури командування УПА-Північ та управління боївками ОУН. Обласні проводи і військові округи (групи) ліквідовувалися, а замість них створювалися єдині генеральні округи, які на межі 1944-1945 рр.

були трансформовані у краї [247, с. 323]. Територія Житомирської та Київської областей отримала назву край «Північно-Східних українських земель», де оунівський провід за наказом «Верещаки» очолив провідник Коростенського надрайону «Павло-Микола». Йому підпорядковувалися всі місцеві боївки [281, с. 9, 13]. Щодо «Верещаки», то він у 1946 р. пораненим потрапив у полон і через 15 років помер на засланні [281, с. 13].

Як і раніше, основною військово-пропагандистською формою дій УПА на Житомирщині був рейд. Його тактична перевага полягала у використанні найважливішого елементу партизанської війни – постійного руху. Рейдуючі відділи ускладнювали виконання оперативних планів радянської влади і засвідчували присутність самостійницьких сил у багатьох районах не тільки Західної України, а й інших областей республіки і сусідніх країн. До того ж рейд слугував зручним засобом деконцентрації підрозділів УПА під час проведення військово-чекістських операцій проти національно-визвольного руху.

Л.Шанковський наголошує, що протягом 1944-1950 рр. повстанські відділи регулярно рейдували Житомирською областю [278, с. 48]. Це підтверджується й архівними документами та матеріалами.

Факт переходу збройних формувань українських націоналістів до активних бойових дій на комунікаціях Червоної Армії та посилення «терору проти радянсько-партійного активу» на Житомирщині, Рівненщині, у північних районах Тернопільської і Кам'янець-Подільської областей зафіксовано у плані ліквідації оунівських «банд» загонами радянських партизанів, розробленому Т.Строкачем у березні 1944 р. [165, с. 432]. Саме тоді на Житомирщині оперували відділи з'єднання «Хмельницький» групи УПА «Тютюнник».

На 4 січня 1944 р. це з'єднання на чолі з командиром «Кватиренком» і політвиховником «Хмурим» складалося з 10

відділів (командири «Кос», «Грім», «Зоряний», «Остюк», «Лис», «Петрук», «Ворон», «Лисогір», «Хитрий», «Морозенко») [155, с. 674]. Пізніше до з'єднання долучили відділи «Чорноти» і «П'яного», які разом із підвідділом «Остюка» на території Житомирщини були розбиті [247, с. 324]. Згідно з архівними матеріалами УСБУ у Житомирській області весною 1944 р. областю також рейдували відділи «Ярого», «Романа» та «Миколи Онищенка», які діяли там ще за часів німецько-фашистської окупації [40, арк. 9 зв.].

З просуванням лінії фронту на захід штаб та деякі підрозділи групи «Тютюнник» передислокувалися з Межиріцького до Березнівського району Рівненської області за р.Случ, де розпочалася робота з формування та підготовки повстанських відділів до рейду на схід. Першим на початку березня 1944 р. вирушив відділ під керівництвом «Миколи Онищенка». Він отримав завдання закріпитися на Коростенщині, відновити старі організаційні зв'язки, ширити протирежимні настрої і закладати базу для повстання проти більшовицької влади задля здобуття незалежності України. Він також мав силами невеликих боївок проводити диверсії на Коростенському залізничному вузлі та залізниці Київ-Коростень. Ліквідації підлягали працівники радянського карально-репресивного апарату та більшовицький партійний актив [281, с. 10; 40, арк. 33 зв.]. Аналогічні напрямки діяльності були окреслені для відділів «Лисогора» у Фастівському районі на Київщині та «Ярого» на Коростишівщині й Андрушівщині Житомирської області [40, арк. 15 зв.]. На травень 1944 р. запланували приїзд на Житомирщину «Верещаки» зі штабом й визначили місце їхнього базування – лісні масиви Чоповицького і Малинського районів [40, арк. 11].

До складу цих рейдуючих підрозділів увійшли вихідці з центральних та східних регіонів України. Так, в одному з боїв відділу «Миколи Онищенка» з частинами НКВС загинули чотовий «Чуприна» з Сумської області та стрілець «Голуб» родом із Полтавщини. Останній отримав важке поранення у

живіт й застрелився, аби не потрапити у полон [126, арк. 17]. У перших числах квітня «Микола Онищенко» виділив із свого підрозділу та направив у Чоповицький і Малинський райони 10 повстанців на чолі з ройовим «Максимом», серед яких були два мешканці с.Івановичі Червоноармійського району Житомирської області – упівці на псевда «Шпак» та «Чумак». Протягом місяця ця група оперувала на Малинщині у сс.Горонь, Буда (очевидно, Будо-Вороб'ї. – В.Ж.), але після втрати зв'язку з «Миколою Онищенком», зустріч з яким мала відбутися за с.Рубанівка, де упівці безрезультатно чекали на нього декілька ночей, розділилися: «західняки» вирушили на батьківщину, а «Шпак» і «Чумак» повернулися у рідне село та продовжили боротьбу у місцевій підпільній групі [2, арк. 134-134 зв.]. У квітні 1944 р. біля села Мигалки Бородянського району Київської області повстанці були оточені загонами НКВС, в результаті чого потрапили у полон двадцятиоднорічні Б.К.Коничек з відділу «Ярого» та Г.С.Дзьобас з відділу «Лисогора». Хлопець та дівчина походили з Андрушівщини [40, арк. 35 зв.]. «Микола Онищенко», описуючи у звіті цей бій, зазначає, що під час відступу відділів багато повстанців родом із Житомирської області «подалися додому» [126, арк. 18].

Про наявність у складі рейдуючих Житомирщиною формувань УПА мешканців із різних сіл Радомишльщини й суміжних з нею районів Київської області йдеться у бойовому донесенні керівництва 18-ї стрілецької бригади ВВ НКВС начальникові ВВ НКВС українського округу генерал-майору Марченкову від 5 квітня 1944 р. [165, с. 438].

Спочатку кожен із підрозділів просувався за визначеним йому маршрутом, але наприкінці березня на території Радомишльського району відбулося їх з'єднання. Тоді було прийняте рішення надалі діяти спільно і не розділятися, доки не розтане сніг [40, арк. 15 зв.].

Концентрація у лісних масивах на північний схід від Радомишля трьох формувань УПА загальною чисельністю

близько 300 чол. відмічена у згадуваному вище квітневому донесенні. 30 березня 1944 р. частини Червоної Армії на висоті 164 вели бої з одним із цих формувань під керівництвом сотенного «Лисогора». Місце постою повстанців, озброєних крупнокаліберними кулеметами, протитанковими гвинтівками, автоматами і гранатами, виявив капітан Оронський зі взводом автоматників у ході проведення операції з прочісування лісу. Невдовзі на допомогу червоноармійцям прибули курсанти-артилеристи у складі трьох взводів, які півколом охопили висоту і вели рішучий наступ, переходячи неодноразово в атаку протягом семи годин. У зв'язку з тим, що дана висота в інженерному відношенні була добре укріплена та повстанці вели масований вогонь, бій закінчився перемогою УПА. У результаті семигодинного бою вбито 8-10 і поранено до 15 упівців. Підрозділи Червоної Армії втратили 10 чол. убитими та 12 чол. пораненими [165, с. 437-439].

У донесенні також повідомлялося, що у Чоповицькому районі в напрямку Києва пересувався ще один відділ УПА, який 29 березня обстріляв військовий ешелон. Крім того, за повідомленням місцевих жителів, за 8 км на захід від Житомира була помічена група озброєних бандерівців з обозом [165, с. 437].

Рейд проходив у надзвичайно важких умовах. Операцією з знешкодження повстанських відділів керував начальник штабу внутрішніх військ НКВС полковник Брагін, командний пункт якого на початку квітня знаходився у с.Біла Криниця Радомишльського району. Йому підпорядковувалися особовий склад панцирника кількістю 150 чол., 127 курсантів артучилища та підрозділи 18-ї стрілецької бригади ВВ НКВС [165, с. 437-439].

Через застави по селах повстанці не могли придбати у населення продукти харчування. Із трьох груп, направлених наприкінці березня у сс. Білка, Біла Криниця, Кримок для поповнення харчів, лише одній під керівництвом «Ярого»

вдалося виконати завдання. Решта потрапила під обстріл застав і змушена була повернутися ні з чим [126, арк. 19].

Діям повстанців заважали погодні умови. Часто падав сніг із дощем, після чого залишалися сліди, за якими противник вистежував упівські відділи. Через несприятливу погоду швидко псувалися одяг і взуття. Під час проведення затяжних боїв вояки УПА по черзі ходили до вогню грітися й перекусити. Навіть траплялися випадки збожевоління та смерті бійців від голоду, холоду і перевтоми [165, с. 438; 126, арк. 20].

Населення, зтероризоване НКВС, отримало сувору заборону вступати в контакт з рейдуючими частинами та надавати їм будь-яку допомогу. «Микола Онищенко» згадував, як в одному із будинків с.Жубровичі Олевського району, куди повстанці зайшли, щоб взяти провідників, вони знайшли схованого у бочці господаря. Селянин пояснив їм, що боїться НКВС, котре день перед тим било людей у тому населеному пункті [126, арк. 20]. У с.Рудня Вороб'ївська Малинського району відділ «Миколи Онищенка» планував отримати від місцевого лікаря, колишнього партизана, медикаменти, але був обстріляний із сусідньої з лікарською будівлі, де зібрався сільський актив. Повстанці відкрили вогонь у відповідь й поранили голову колгоспу [126, арк. 20]. Між тим, керівництво 18-ї стрілецької бригади ВВ НКВС негативно оцінювало оперативну роботу органів НКВС-НКДБ у селах, оскільки інформація про бандерівців від місцевого населення надходила з великим запізненням, і це позначалося на проведенні спецоперації [165, с. 439].

Підрозділ під командою «Миколи Онищенка» до з'єднання на Радомишльщині рейдував у напрямку сіл Кам'янка, Лопатичі, Кишин, Жубровичі Олевського району та с.Миколаєвичі (можливо, Миколаївка Ємільчинського району), а потім через північну частину Лугинського району увійшов на Коростенщину, де біля с.Ковалі повстанці кіньми переправились через р.Ірша й опинились у шершнівському

лісі. Далі, минаючи с.Устинівка Чоповицького району та с.Рубанка Потіївського району (тепер обидва села входять до складу Малинського району), а також с.с.Ободінка, Горінь, Зібен, Ворсівка на Малинщині та с.с.Меділівка і Вишевичі на Радомишльщині, відділ перетнув на човнах р.Тетерів та увійшов у київські ліси.

За той час упівці провели два бої із загонами НКВС. Перший відбувся 21 березня, коли відділ був затакований на місці свого постою біля с.Мелені Чоповицького району (тепер Коростишівський район). Для цього бою енкаведисти мобілізували 60 селян, видали їм по 20 патронів та погнали в ліс, запевняючи, що воювати вони будуть з німецьким десантом. У наступному бою на Радомишльщині місцеве населення також залучили до акції проти повстанців. Від полонених селян бійці УПА дізналися, що їх заставив взяти участь у цій акції голова сільської ради с.Біла Криниця. Вони змушені були підкоритися, аби уникнути репресій збоку радянської влади. Полоненим повстанці роз'яснили цілі своєї боротьби й відпустили.

Відділи «Лисогора» та «Ярого» мали сутички із винищувальним батальйоном у лісі біля с.Рача Радомишльського району, під час якої бійці УПА захопили в полон 7 чол. [40, 35 зв.].

29 березня, через день після об'єднання рейдуючих частин, відбувся великий бій між повстанцями та загоном НКВС чисельністю близько 500 чол., більшість яких була озброєна снайперськими гвинтівками. «Микола Онищенко» так описує той бій, що тривав з 11 годин ранку до 8 год. вечора: «На червоних не довелося довго чекати. В годин 11 наша застава відкрила вогонь. Показалося, що червоні в силі 20 чол. просувалися розстрільно. Червоні чотири рази йшли в атаку і чотири рази відступали, лишаючи на полі бою вбитих і ранених. Червоні відступили, залишивши на полі бою 20 вбитих і ранених 30 чоловік [126, арк. 17 зв.]».

У березні 1944 р. на Житомирщину вирушило 250 повстанців у складі сотень «Ворона» і «Панька». Вони мали перешкоджати відновленню роботи об'єктів радянського народного господарства та здійснювати акції проти силових структур супротивника і партійно-комсомольського активу. У першій половині травня у район Баранівки для розвідки охорони моста через р. Случ був направлений підрозділ із 12 чол. Під час виконання цього завдання бійці Червоної Армії затримали дев'ятнадцятирічного П.І.Василенка із с.Новосілки Рівненської області, який перебував в УПА з 1942 р. [4, арк.16; 278, с. 78].

У пінських лісах Білорусі пройшли військовий вишкіл 12 вояків сотні «Чорноти», серед яких був уродженець с.Вільха Баранівського району Житомирської області Є.Л.Нечипорук, а решта – вихідці з Рівненщини. Наприкінці квітня сотні «Чорноти» і «Вітра» прибули на територію Житомирщини із завданням захопити владу у Баранівському, Довбишському і Любарському районах, розгромити там відділи міліції і КПЗ, а всіх полонених залучити до своїх формувань. Сотенний «Вітер» за німецько-фашистської окупації працював начальником Баранівської райполіції, і у складі керованого ним загону було близько 20 колишніх поліцейських. Згідно з довідкою начальника Корецького РВ МДБ підполковника Риндіна від 15 грудня 1948 р. справжнє ім'я «Чорноти» залишилося нез'ясованим. Основне місце діяльності його відділу – Корецький і Межиріцький райони Рівненської області. Загинув сотенний у квітні 1945 р. на Торожівських Хуторах Кореччини [126, арк. 54].

Повстанці означеного рейду мали на озброєнні 9 кулеметів, 1 міномет, 15 автоматів, 199 гвинтівок і гранати. 25 квітня 1944 р. на шляху до Баранівки вони зустріли групу червоноармійців, що зі шпиталю поверталися на фронт, і частину цієї групи приєднали до свого формування. У той же день під с.Зелений Гай повстанці були атаковані і розбиті бійцями 88 прикордонного полку [278, с. 76-77; 281, с.10-11].

Весною 1944 р. командування групи УПА «Заграва» дало наказ різним частинам до рейду на схід. З цією метою було створено рейдуючий підрозділ для спільних доручень «Крути» під керівництвом колишнього старшини Червоної Армії, полтавчанина «Чутки-Мамона», який надалі працював у штабі групи «Завихвост» (утворилася восени 1944 р. внаслідок об'єднання груп «Турів» і «Заграва». – В.Ж.) і загинув 4 листопада 1944 р. на Ковельщині у бою з військами НКВС [153, с. 92; 165, с. 496].

До з'єднання «Крути» увійшли сотні з розбитого куреня «Гострого», одна сотня з куреня «Кори» на чолі з «Однорогом» та курені «Яреми» і «Верещаки». Протягом двох місяців з 24 квітня по 30 червня 1944 р. повстанці рейдували північною частиною Правобережної України, доходячи в околицях Києва до Дніпра та до долішньої течії Прип'яті. У Житомирській області їхній шлях лежав через Олевський, Ємільчинський, Баранівський, Коростенський, Чоповицький, Малинський і Радомишльський райони. На Київщині рейдуючі відділи оперували у Бородянському, Іванківському, Димерському, Чорнобильському, Ново-Шепелицькому районах. Переткнувши кордон України з Білоруссю, упівці з Поліської області через Овруцький і Словечанський (тепер Овруцький) райони повернулися на Рівненщину [153, с. 127].

За той час повстанці мали 11 збройних сутичок з ворогом, у тому числі 3 більші бої. 2 травня на залізничному шляху Житомир – Коростень відділ УПА натрапив на засідку, про яку був завчасно проінформований, і розгромив противника. 17 травня у с.Рихти Димерського району знищено двох лейтенантів НКВС, одного старшину взято в полон. 24 травня біля с.Дев'ятки Чорнобильського району повстанці відбили наступ енкаведистів. У бою загинуло 6 вояків УПА і 17 більшовиків, серед яких – начальник Іванківського районного відділу міліції. 6 червня у Димерському районі упівцям вдалося вирватися з ворожого оточення [156, с. 128; 153, с. 92]. Наступного дня на

с.Середня Рудня Словечанського району наскочив підрозділ УПА в кількості до 60 чол. під керівництвом сотенного «Сівача» із куреня «Яреми». Повстанці намагалися захопити голову колгоспу і дільничного уповноваженого НКВС. У бою з оперативною групою держбезпеки і внутрішніх справ, що знаходилася у приміщенні сільради, було поранено «Сівача», тоді у районі села почала діяти маневрова група 157 прикордонного полку. Підрозділ розбили, а самого сотенного знищили [281, с.11].

На початку травня 1944 р. на схід вирушив курінь під командою «Кватиренка». Близько місяця повстанці діяли у Бердичівському районі Житомирської області, а в червні перейшли на Хмельниччину.

З огляду на те, що УПА стала значною збройною силою, яка в своїх лавах об'єднувала не лише членів ОУН, а й представників інших політичних партій та позапартійних, а також враховуючи факт швидкого просування по території України Червоної Армії, командування УПА ініціювало створення єдиного понадпартійного органу для керівництва національно-визвольним рухом та репрезентації його за кордоном. Із цією метою було сформовано ініціативну комісію із 9 чоловік на чолі з Н.Шанковським, яка протягом своєї діяльності з березня по червень 1944 р. займалася підготовкою установчого збору та накресленням його платформи. Новостворений представницький орган отримав назву Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) [278, с. 104].

11 червня 1944 р. на території однієї з повстанських республік у Карпатах біля с.Недільна на Самбірщині під охороною піших і кінних частин УПА розпочав роботу Перший Великий Збір УГВР, на який з'їхалося 20 осіб. Л.Шанковський у праці «Історія Українського війська» перелічує тих учасників Збору, що у п'ятдесятих роках опинилися в еміграції, серед них – професор Петро Чуйко [278, с. 78]. Очевидно, це саме той Петро Чуйко, який брав участь у національно-визвольній боротьбі на Житомирщині за часів

фашистсько-німецької окупації. Він народився у 1897 р. у с.Журбинці Бердичівського району Житомирської області, мав вищу педагогічну освіту, з ОУН підтримував зв'язок ще з 1937 р., мешкаючи у м.Золотоноша на Полтавщині. До січня 1942 р. П.Чуйко працював штатним кореспондентом місцевої газети «Українське слово». Надалі він утримував конспіративну оунівську квартиру у своєму рідному селі. У 1945 р. Петро Чуйко був оголошений у всерадянський розшук, який припинили 13 жовтня 1958 р. [50, арк. 115; 32, арк.14].

Активною діячкою ОУН була і його донька Галина. З 1939 р. вона навчалася в одній із житомирських шкіл, вищу освіту здобувала у Львівському університеті. Тоді вона офіційно оформила свою належність до організації. Перші місяці війни Галина разом з обласним провідником «Хомою» розбудовувала оунівську мережу на Житомирщині [32, арк. 14].

Виконавчим органом УГВР був Генеральний Секретаріат, головою якого Збір обрав Романа Шухевича. На Зборі також відбулися вибори голови та членів Президії УГВР та Генерального Судді. Українська Головна Визвольна Рада видала Універсал до українського народу та Платформу, де задекларовані цілі і завдання УГВР та основні ідейно-програмові принципи. УГВР мала єднати та координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил в Україні та за її межами, доки шляхом революційної боротьби проти фашистського та більшовицького імперіалізмів не буде досягнуто головної мети – відновлення Української Самостійної Соборної Держави в етнографічних межах українського народу. Як і на III Надзвичайному Зборі ОУН у серпні 1943 р., значну увагу було приділено питанням соціально-економічного характеру. У Платформі УГВР наголошувалося, що запорукою збереження життя та нормального розвитку нації і добробуту її громадян є національна суверенна держава, в якій передбачалося націоналізувати головні природні ресурси, важку промисловість і транспорт, передати

кооперативам легку промисловість, а також в якій буде гарантовано право на вільну форму обробки землі у передбачених межах, свободу торгівлі та ремісництва. Крім того, громадянам майбутньої незалежної держави гарантувалися, незалежно від національної належності, свобода совісті, думки і релігії, справедливий соціальний режим без експлуатації та гноблення, реальна законність та рівність усіх громадян перед законом, вільне підприємництво відповідно до інтересів громадян і нації, право на вибір професії [201, с. 283-287].

Крім УГВР, влітку 1944 р. постала ще одна надпартійна інституція – Народно-визвольна революційна організація (НВРО), що мала представляти і відстоювати інтереси всього народу України. Рішення про її створення ухвалили на конференції, скликаній 17-18 липня з ініціативи деяких лідерів самостійницького руху, які, опинившись на підрадянській території, вдалися до пошуку нових ідеологічних орієнтирів та організаційних форм.

В основу програмного документа НВРО планувалося включити ідеологічні постулати українського націоналізму у найбільш поміркованому варіанті. Передбачалося, що нова організація об'єднає всі антирадянські сили з представниками інших народів, у тому числі поза межами України. До керівництва НВРО мали увійти і провідники ОУН. Оскільки зв'язку з оунівським проводом не було, учасники конференції надіслали повідомлення у місцеві самостійницькі структури про появу нової інституції як об'єднавчого центру революційних сил.

10 жовтня 1944 р. ЦК НВРО видав «Інструкції для керівництва генеральних округ». Передбачаючи можливість тривалої боротьби українського та інших народів проти сталінської тиранії, автори документа також вважали цілком вірогідною війну між союзниками по антигітлерівській коаліції після падіння нацистського режиму в Німеччині. На їхню думку, це створило б умови для проголошення

суверенної Української держави. З цією метою пропонувалося посилити агітаційно-пропагандистську й організаційну роботу в масах для зміцнення їхньої віри в успіх революційної боротьби. Збройні формування повинні були перейти від регулярно-військових дій до диверсійно-терористичних, партизанських акцій, спрямованих проти ворожих опорних пунктів та їхніх керівників [247, с. 326-327]. Зазначимо, що аналогічні вказівки щодо зміни форм збройної боротьби викладені в інструкціях ОУН(Б) під назвою «До країв» від 15 листопада 1944 р. [247, с. 328].

ЦК НВРО вказував на необхідність ретельної перевірки всіх заарештованих й згодом випущених учасників підпілля: очищення їх від сексотів, міліціонерів, політичних і військових представників радянської влади. Частина кадрів з пропагандистськими завданнями мала влитись у міське середовище і вести організаційну роботу серед робітників і жінок.

Найвище керівництво ОУН(Б) негативно поставилося до виникнення НВРО, розцінюючи її як організацію інтернаціонального гатунку, чиї загальні антиімперіалістичні ідеї шкодять українському національно-визвольному рухові. Гострі дискусії на засіданні проводу (кінець жовтня – початок листопада 1944 р.) завершилися ухвалою пропозиції Д.Клячківського розпустити НВРО з формально-правових причин, а її матеріали як проект розглянути ширшому активу організації. Вирішено було також влити НВРО до складу УГВР [247, с. 327-328].

На осінь 1944 р. випало остаточне вирішення питання про координацію дій мельниківських і бандерівських збройних формувань. Під час переходу фронтів через Карпати збоку ГВШ УПА мельниківцям надійшла пропозиція підпорядкуватися командуванню Повстанської Армії. З санкції командувача збройними силами ОУН(М) генерала М.Капустянського таке злиття відбулося, а командувача

східним фронтом ОУН(М) поручника І.Кедюлича ввели до складу ГВШ УПА [247, с. 326].

На вересневій нараді 1944 р. «Клим Савур» окреслив перед «Верещакою» основні напрямки діяльності на найближчий час. Він наказав відряджати на схід невеликі групи вояків для проведення пропагандистської та диверсійно-терористичної роботи, але головним завданням цих груп було створення глибоко законспірованого підпілля. «Клим Савур» також говорив про необхідність посилення організаційної діяльності та налагодження зв'язку між діючими боївками і підпіллям ОУН [278, с. 137].

Виконуючи вказівки керівництва, «Верещака» доручив «Павлу-Миколі» організувати підривну діяльність проти радянської влади на захід від Новоград-Волинського й по центральній магістралі до Києва, на північ – до р. Прип'ять (всього 35 районів Житомирської і Київської областей), куди останній у вересні 1944 р. особисто направив 12 спецгруп. На маршрутах їх постійного проходження влаштовувалися таємні місця постою у селянських оселях, у лісах будувалися схрони та інші приміщення схову, в яких все було підготовлено для довготривалого перебування: продовольство, вода, зброя з боєприпасами, медикаменти тощо [223, с.15].

Боївки комплектувалися із східняків та уродженців західних областей України. Так, на території Андрушівського, Вчорайшенського, Попільнянського районів діяла група під керівництвом колишнього надрайонного провідника із с.Макарівка Вчорайшенського району Б.В.Гуменного («Палій»). Восени 1944 р. він із 15 бійцями прибув у Яроповицький ліс на Андрушівщині, куди викликав західняка «Куща» і місцевого оунівця І.Т.Огнівчука («Ворон»). Останній восени попереднього року після зустрічі на Рівненщині з «Верещакою» разом із зв'язковою Н.Слюсаренко («Наталка») був направлений у с.Зарубинці Андрушівського району у розпорядження обласного провідника ОУН «Орлюка» та начальника штабу диверсійних дій групи

УПА-Схід «Дороша». Згодом «Ворон» у складі групи із 5 чол. повернувся у рідне село Кілівку Попільнянського району, де займався збором залишеної під час проходження лінії фронту зброї [8, т.1, арк. 50].

У Яроповицькому лісі «Палій» розділив підлеглих йому бійців на 3 частини: перша – на чолі з «Нестером» залишилася на Андрушівщині, друга – під керівництвом «Радченка» вирушила до Кілівки, а сам «Палій» з декількома чоловіками закріпився у Макарівських лісах Вчорайшенського району [8, т.1, арк. 51].

Крім «Ворона», в групі «Палія» були й інші місцеві жителі: Камзол Антон (застрелився у своєму рідному селі Зарубинці Андрушівського району під час проведення військово-чекістської операції) та Туровський Іван («Шпак») із с.Верби того ж району. Згідно з довідкою начальника 4 відділу КДБ майора Воронянського від 28 березня 1947 р. справжні імена та місцезнаходження членів групи «Палія» «Куща», «Нестора», «Радченка», «Верби» (всі уродженці західних областей України. – В.Ж.) органам держбезпеки з'ясувати не вдалося. Щодо «Палія», то він, як уже зазначалося, був страчений у 1945 р. Службою Безпеки ОУН [8, т.2, арк. 193].

У центрі уваги керівництва національно-визвольним рухом постійно перебував Київ. За спогадами Костя Гіммельрайха («Шелест», «Кій»), він на початку 1945 р. очолив відділ особливого призначення УПА-Схід, з яким весною мав вирушити у напрямку столиці України. Це завдання він отримав у січні 1945 р. на зустрічі з Романом Шухевичем. Головний командир УПА пояснив, що хоча фронтові операції у той час велися на підступах до кордонів гітлерівської Німеччини, проте важко було передбачити, як скоро закінчиться війна. Враховуючи можливість повстання в СРСР, у разі її затягнення, а також можливість конфлікту між Радянським Союзом та його союзниками по антигітлерівській коаліції, Роман Шухевич наголосив на необхідності існування

в околицях Києва повстанського загону, який би мав вплив на настрої столиці і міг би її зайняти за сприятливих умов. Обговорюючи питання особового складу відділу, Р.Шухевич та К.Гіммельрайх зійшлися на тому, що він повинен комплектуватися, у першу чергу, із наддніпрянців. Проте запланований рейд не був здійснений через закінчення радянсько-німецької війни [286, с. 218-227].

Невдалим виявився осінній рейд на Київщину у 1944 р. підрозділу УПА із 80 повстанців на чолі з «Коломийцем». Разом з «Коломийцем» «Верещака» відрядив у рейд із завданням розбудувати оунівське підпілля у Києві та області «Жука» («Моргун»), який при штабі виконував окремі доручення таємного характеру, та «Кобзаря», призначивши його провідником Київської округи. Пізньої осені «Жук» із дев'ятьма вояками повернувся на Рівненщину і доповів про знищення супротивником відділу та загибель «Кобзаря» і «Коломийця». Тоді з дозволу Головного проводу ОУН(Б) був створений єдиний окружний провід для керівництва оунівськими структурами у Житомирській та Київській областях [281, с. 13].

Наприкінці 1944 р. в окрузі, крім групи «Палія», діяли й інші боївки. Так, на північ у район Овруча, Народич і Базару відбула група на чолі з референтом пропаганди «Андрієм». У північній частині Житомирської області та в районі Мозиря і Єльська Білорусі оперували боївки «Вітра» і «Кошового». На Коростенщині закріпилася група військ під керівництвом колишнього начальника польової жандармерії групи УПА «Заграва», «Печериці» з його заступником, чотовим «Деркачем». «Печерицю» також призначено референтом СБ округи. У Радомишльському районі на Житомирщині та у Макарівському, Вишевицькому, Бородянському районах на Київщині розпочав діяльність «Сьомушка» з 5 вояками. Крім того, у Київську область як надрайонний провідник Білоцерківського й Сквирського районів прибув колишній заступник Луцького окружного референта СБ «Борис», якому

підпорядковувалася боївка із 8 чол., а в Іванківському районі групу вояків очолював колишній інтендант куреня «Юрка» «Ванька». Більшість боївок із великими втратами змушена була повернутися на захід, проте їхнє місце займали нові націоналістичні групи [281, с. 13-14].

1 січня 1945 р. Роман Шухевич підписав звернення до командирів і бійців УПА, в якому підбивалися підсумки збройної боротьби 1944 р. й визначалися перспективи. Головним випробуванням другого року існування УПА вважався успішний перехід німецько-радянського фронту. Оскільки відпала необхідність воювати на два фронти, командувач УПА висловлював надію на перемогу у протистоянні зі сталінським режимом і закликав повстанців не складати зброї, не піддаватися сумнівам і хитанням, доки УПА «з переможною піснею не пройде вулицями вільного українського Києва [153, с. 358]».

На рубежі 1944-1945 рр. провід ОУН і Головна команда УПА спрямовували удари своїх збройних сил по районних центрах, осередках й аванпостах радянської влади, місцях дислокації військ НКВС та винищувальних батальйонів. Повстанці також вдалися до індивідуального терору проти представників силових структур супротивника й партійно-комсомольського активу, здійснювали диверсійні акції на промислових і сільськогосподарських об'єктах.

18 січня 1945 р. на засіданні бюро Житомирського обкому КП(б)У обговорювалася ситуація в Городницькому районі, де було зафіксовано «ряд проявів бандитського нападу на колгоспи та грабунок колгоспного майна». Крім того, 12 січня 1945 р. у райцентрі з'явилося формування УПА у кількості до 200 чол., яке спалило 7 радянських установ: приміщення НКДБ і НКВС, райвиконком, військкомат, пошту, приміщення суду, магазин. Упівці здобули 3 кулемети, іншу зброю та боєприпаси. Тоді у перестрілці було вбито 6 чол. і стільки ж отримали поранення, серед них – 3 працівники НКВС, 4 бійці винищувального батальйону,

працівник пошти та 3 мешканці містечка [86, арк. 3]. Цю акцію здійснив відділ «Чорних гайдамаків», який з 9 по 26 січня мав ще 5 сутичок з підрозділами НКВС [247, с. 362].

Про напад на Городницю йдеться і у листі секретаря Житомирського обкому КП(б)У М.Співака секретареві ЦК КП(б)У Д.Коротченку від 27 січня 1945 р. з проханням допомогти в боротьбі проти ОУН і УПА на території області. Партійний керівник Житомирщини був занепокоєний тим, що останнім часом почастішали напади повстанців на колгоспи районів, суміжних із Рівненською областю. Так, 8 листопада у с.Будки-Собачинські Олевського району проник підрозділ УПА (близько 50 чол.), який пограбував там пекарню, намагався вбити начальника гужтранспорту і ліспромгоспу Патюка. Чотирма днями пізніше відділ із 200 бійців спалив у тому селі 4 автомашини і 2550 кг пального та мастильних матеріалів, забрав продукти харчування, 6 коней, пограбував майно ліспромгоспу, після чого зник у напрямку с.Біловіж Рокитнівського району Рівненської області [165, с. 507].

25 грудня у с.Хочине Олевського району повстанці (200 чол.) спалили колгоспний склад, а наступного дня в с.Кам'янка того ж району придбали одяг і взуття та у перестрілці вбили уповноваженого РВ НКДБ Неретина. Порізному обійшлися бійці УПА з головами сільрад у с.Копище (28 грудня) та у с.Собачино (31 грудня) Олевського району; першого з них вони знищили, а у другого лише відібрали гвинтівку та відпустили [165, с.506-508].

Такими акціями повстанці протидіяли відновленню колгоспної системи, засвідчували свою боєздатність та прагнення вести жорстоку боротьбу за впливи на місцях. Принагідно вони намагалися вирішити проблему матеріального забезпечення самостійницьких формувань і оунівського підпілля. Між тим, прагнучи завоювати прихильність широких мас, націоналісти нерідко надавали місцевому населенню посильну допомогу. Так, один із мешканців с.Богушівка Коростенського району, який

підтримував зв'язки зі збройним підпіллям до дня арешту восени 1947 р., розповів на допиті, як на початку 1945 р. у село прибули 60 кіннотників УПА і захопили колгоспну комору зі збіжжям. Троє повстанців зайшли до його помешкання з пропозицією іти до комори й взяти собі хліба. Те ж саме вони запропонували й іншим богушівцям [85, арк. 13]. Подібні випадки були непоодинокими.

В останні місяці німецько-радянської війни самостійницькі формування попри всі заходи радянської влади продовжували проникати на територію Житомирської області. Для посилення боротьби з національно-визвольним рухом, а також з метою надання допомоги винищувальним батальйонам, Військова рада Київського військового округу сформувала з особового складу 17-ї і 21-ї стрілецьких дивізій 4 спецзагони по 100-150 чол. кожний, розмістивши їх у Городниці, Олевську, Коростені та Овручі [165, с. 521-523].

У протистоянні з радянською системою український самостійницький рух зазнав значних втрат. Якщо на січень 1944 р. у групі УПА-Схід, куди не входила територіальна мережа ОУН, налічувалося 3-4 тис. вояків, то на середину 1945 р. там залишилося всього понад 300 чол. За неповними даними, за той час у Житомирській області націоналісти здійснили близько 300 збройних акцій [281, с. 14, 33].

У травні 1945 р. відбулися наради керівництва ОУН та УПА, на яких обговорювалася ситуація в світі після остаточної капітуляції фашистської Німеччини та визначалися перспективи та форми боротьби у нових умовах.

«Декларація Проводу ОУН після закінчення Другої світової війни в Європі», аналізуючи підсумки війни, англо-радянські суперечності, міжнародне і внутрішнє становище України у зв'язку з прийняттям УРСР до ООН, задекларувала рішення щодо продовження збройно-революційної боротьби та визначила нові завдання і форми діяльності Організації у післявоєнний час, зокрема, «виховувати нові кадри, переключатися з масових форм підпільної роботи на

індивідуальні форми конспірації, ліквідувати другорядні фронти й дрібні непорозуміння з іншими співзвучними силами [278, с. 114]» .

У другій половині 1945 р. проходив процес структурно-організаційної й тактичної трансформації у середовищі самостійницького руху. По лінії ОУН розбудовується мережа нелегальних станиць, кущів, районних, надрайонних окружних крайових проводів, розширюється компетенція СБ. Чисельні військові відділи по 400-500 осіб переформовуються у менші, кожному з яких був визначений окремий терен діяльності, іноді значно віддалений від попереднього місця дислокації. У цих теренах повстанці мали створити свою базу дій, застосовувати рухливу маневрену тактику й по можливості уникати відкритих боїв, але постійно тримати ворога в напруженні. На шляху до нових місць базування підрозділи УПА проводили широку пропагандистську роботу, нерідко вступали у збройні сутички з радянськими силовими структурами, і цим маніфестували факт існування та продовження боротьби Повстанської Армії. У той же час набули поширення дрібні боївки по 10-15 вояків, здатних мобільно змінювати місце дислокації та вирішувати різноманітні оперативні завдання [247, с.365; 278, с.127-128].

Влітку 1945 р. відбулися рейди УПА у північну частину Житомирської області. Протягом червня-липня відділи з'єднання груп УПА «4444» оперували у Городницькому, Ємільчинському, Лугинському, Словечанському районах. З 21 липня по 12 серпня тривав рейд відділів групи «З.Г.». Враховуючи настрої мас, автори звітів про ці рейди в цілому оптимістично оцінювали перспективи боротьби у тих теренах [247, с. 368].

Під час відступу фашистів на території Житомирщини в тилу радянських військ було залишено декілька боївок та підрозділів УПА. Один відділ перейшов лінію фронту у Чоповицьких і Малинських лісах, де займався спорудженням криївок, проте користуватися ними не зміг через розміщення

в лісах частин Червоної Армії. На початку 1944 р. силами Червоної Армії був ліквідований відділ начальника штабу диверсійних дій групи «Схід» «Дороша» чисельністю 40 вояків. «Дорош» потрапив у полон, а його заступника «Марка» було вбито 1 січня 1944 р. при спробі затримання у с.Половецьке Бердичівського району [165, с.410-411; 1, арк.1]. 21 січня 1944 р. у с.Новопіль на Черняхівщині заарештували керівника оунівського підпілля Бердичівського та Житомирського районів М.Мусія («Муха») [1, арк.2].

До закінчення німецько-радянської війни протрималася група на чолі з окружним провідником Володимиром Харьком («Сокіл»), яка діяла на території Червоноармійського, Володар-Волинського, Довбишського та Черняхівського районів. Вона налічувала близько 20 чол., більшість з яких – вихідці із сс.Івановичі, Стрибіж, В'язівці, Чернявка та деяких інших населених пунктів Червоноармійського і Володар-Волинського районів. Серед бійців групи були як члени ОУН з часів німецько-фашистської окупації, так і ті, що тоді не брали участі у національно-визвольній боротьбі. Так, заступник «Сокола» І.К.Степарук («Степовий», «Буйний», «Змій») з Івановичів Червоноармійського району очолював у рідному селі оунівську станицю. В грудні 1941 р. у його присутності присягу на вірність ОУН склав інший представник групи «Сокола» – І.Є.Бондарчук («Банда»). Заприсяження відбулося в оселі місцевого бандерівця А.Г.Черниша («Чміль»), який активно працював у збройному підпіллі до дня арешту 10 березня 1945 р. [3, т.1, арк. 70; 2, арк.18-19].

Група «Сокола» суттєво розширилася за рахунок молоді, яка дезертирувала з лав Червоної Армії. Показовим у цьому відношенні є село Івановичі, де ще у період німецько-фашистської окупації досить активно діяли оунівські структури. Тому молодь, юнацькі роки якої пройшли у відповідній атмосфері, не бажала віддавати своє життя, воюючи на боці Радянського Союзу, й приєднувалася до національно-визвольного руху. Так, два сини І.С.Черниша –

Василь («Тигр», «Сич») та Олександр («Жук»), мобілізовані до Червоної Армії, після звільнення села від нацистів наприкінці 1943 р., у квітні 1944 р. опинилися в групі «Сокола». Восени 1944 р. на нелегальне становище з автоматом і патронами до нього перейшли колишні червоноармійці І.Г.Вакуленко та В.Д.Черниш [2, т.1, арк. 91].

У квітні 1944 р. до підпілля приєднався ще один житель Івановичів – В.Я.Шевчук. Взимку 1944 р. він був направлений на роботи у Донбас, але по дорозі туди зумів втекти та повернутися на батьківщину. В.Я.Шевчук отримав псевдо «Вернигора». Зазначимо, що націоналісти намагалися зберегти кадри для своєї боротьби і не допустити вивозу населення на примусові роботи. Для цього «Степовий» зв'язався з колишнім членом своєї станиці, секретарем сільської ради О.І.Сивченком («Січовик») та наказав йому перешкоджати відправці молоді на Донбас й приховувати дані щодо потенційних робітників села [1, арк. 24].

Поруч з молоддю у самостійницькому русі брали участь і старші за віком люди, а дехто з них мав сім'ї та малих дітей. Так, І.Є.Бондарчуку («Байда») виповнилося сорок три роки, коли він увійшов до складу групи «Сокола». Найменшій дитині тридцятисемирічного А.І.Черниша («Чміль»), батька чотирьох дітей, був всього один рік, коли він після втечі з-під арешту СМЕРШом опинився на нелегальному становищі. Всіх цих чоловіків заарештували та засудили до 20-25 років ув'язнення. Родичі та близькі підпільників надавали їм всіляку допомогу. Батько Василя та Олександра Чернишів переховував членів групи на горі у своєму сараї та спеціально виготовленій криївці. Двоє його рідних братів з Івановичів та Липівки Червоноармійського району також підтримували зв'язок зі збройним підпіллям [1, арк. 296-297; 3, т.1, арк. 93]. Відділившись від відділу «Миколи Онищенка» й повернувшись додому, П.К.Острогляд («Чумак») звернувся до своєї сестри Ольги з проханням організувати йому та М.Т.Бондарю («Шпак») зустріч із заступником «Сокола»

І.К.Степаруком, у розмові з яким вони висловили бажання продовжити боротьбу у місцевому збройному формуванні [48, арк. 34]. У першій половині листопада 1944 р. «Сокіл» скликав у полі біля Івановичів бійців своєї групи та наказав їм розійтися на зимовий період по оселях, зазначивши, що зв'язок з ними буде підтримувати через їхніх родичів, яких добре знав [48, арк. 30 зв.]. За співпрацю з націоналістами зазнала арешту теща І.К.Степарука та багато інших жителів терену діяльності групи, в тому числі голова колгоспу с.Олександрівка на Червоноармійщині, в помешканні якого в квітні 1945 р. оперативно-військовою групою НКВС були оточені «Сокіл» й 3 бійці [3, арк. 258]. Співпрацював з підпільниками і священик села Давидівка Володар-Волинського району Черниш [1, арк. 93].

Група «Сокола» мала зброю, придбану у попередні роки, а також ту, що бійці здобули вже після відновлення радянської влади. Зокрема два склади зі зброєю та продуктами харчування були закладені наприкінці 1943 р. у селі Червоноармійського району [1, арк. 18-18 зв.]. Згідно з актом про ліквідацію військово-оперативною групою НКВС В.Харька («Сокіл»), О.І.Черниша («Тигр», «Сич»), В.І.Опанащука, В.Д.Черниша від 30 квітня 1945 р. за підписами заступника начальника УНКВС по Житомирській області майора Кутєпова, начальника Червоноармійського РВ НКВС майора Букіна, оперуповноваженого УНКВС Парамонова, оперуповноваженого РВ НКВС Сіборського та командира взводу Шпакова, ці повстанці були озброєні німецьким автоматом, автоматом ППШ, двома російськими трилінійними гвинтівками, наганом, пістолетом ТТ-6 з 350 різними набоями (німецький автомат та наган колись належали вбитому уповноваженому Цвілінгеру) [2, арк. 258].

В результаті військово-чекістської операції 1 квітня 1945 р. на хуторі біля с.Болярка Червоноармійського району під керівництвом начальника Володар-Волинського РВ НКВС капітана держбезпеки Карєва та начальника Володар-

Волинського РВ НКВС капітана міліції Москаленка загинули вісімнадцятирічний С.С.Зінчук («Дубенко») та двадцятичотирирічний О.Черниш («Жук»). Перший з них мав на озброєнні гвинтівку-карабін №8943 з вирізаним на її ложе тризубом та був переперезаний кулеметною стрічкою з 60 набоями. В його кишені оперативники знайшли дві обкладинки блокнота, на одній з яких був зображений тризуб, а на другій – написано псевдо Зінчука. На ложі гвинтівки російського зразка, яка належала О.Чернишу, також був вирізаний тризуб, а поруч гасло «Слава Україні» та псевдо власника. До гвинтівки Черниш мав 50 набоїв та гранату. Тіла перевезли до Володар-Волинського, де їх сфотографували й 3 квітня закопали на скотомогильнику [3, т.2, арк. 248].

Мету та форми боротьби ОУН і УПА з радянською владою «Сокіл» роз'яснював на одному нелегальному липневому зібранні, що проходило в Івановичах та тривало з одинадцятої до другої години ночі, по закінченні якого присутні «Степовий», «Шпак», «Чумак» і дві дівчини, мешканки села, не розійшлися, а обговорювали почуте аж до світанку. «Головна мета, – наголошував у своїй промові «Сокіл», – це здобуття незалежної Української держави, в якій колгоспи будуть ліквідовані, а землю громадяни зможуть отримати у приватну власність». Він виділив дві форми боротьби – приховану та відкриту. Відкрита збройна боротьба мала розпочатися після остаточної поразки Німеччини у війні й вестися Українською Повстанською Армією, яка вже тоді, за словами «Сокола», була добре організована та озброєна і вояки якої готові віддати своє життя за Україну та її народ. Прихована боротьба передбачала саботування всіх заходів радянської влади, перешкоджання відновленню колгоспної системи тощо. «Сокіл» також говорив про необхідність створювати у селах неможливі умови для діяльності уповноважених, а щодо найзапекліших ворогів із числа представників більшовицької влади допускав застосування крайньої міри – фізичного знищення. Він закликав присутніх

повідомляти про появу у селі працівників НКВС або будь-яких військових, а в разі виклику до органів держбезпеки чи внутрішніх справ тримати в таємниці інформацію про учасників та симпатиків національно-визвольного руху, зазначаючи, що зрада буде каратися смертю [48, арк. 14-16 зв.].

Виконуючи вказівки керівництва самостійницьким рухом, бійці групи «Сокола» здійснили низку акцій у колгоспних господарствах с.с.Червоноармійськ та Вацлавпіль (тепер с.Ясна Поляна). Під час підпалу конюшні у с.Сколобів Володар-Волинського району у березні 1944 р. загинув бригадир колгоспу Костриця. Підпалювати колгоспні будівлі та виводити з ладу сільськогосподарські машини наказував «Сокіл» мешканцю Івановичів на псевдо «Шуляк». Крім того, у серпні 1944 р. «соколовці» забрали шістьох овець з колгоспу імені Молотова на Червоноармійщині, а у лютому 1945 р. – свиню з іншого колгоспного господарства району села Фльоровки (тепер приєднано до Івановичів) [2, арк. 143-143 зв.; 2, арк. 297].

Нерідкими були напади на приміщення сільських рад. Зокрема в Івановичівській сільраді вони знищили всі документи, розбили телефонний апарат і забрали гроші. У перестрілці біля Чернявської сільської ради було вбито уповноваженого РВ НКВС Червоноармійського району Цвілінгера [2, арк. 143 зв.; 48, арк. 34].

В цілому група «Сокола» здійснила 25 диверсій у колгоспах, 4 пограбування радянських установ та 3 терористичних акти [2, арк. 292]. Як бачимо, смертні випадки були поодинокими. Крім уповноваженого Цвілінгера та бригадира Костриці, які чинили опір повстанцям, група «Сокола» знищила у квітні 1945 р. ще працівника НКВС, колишнього радянського партизана, Ревуцького із с.Білка Довбишського району (тепер Червоноармійського району). Щоб уникнути смерті, він був готовий приєднатися до «соколовців» та виконувати всі їхні розпорядження, проте «Сокіл» категорично заявив, що «добре знає таких, як Ревуцький і те, що вони робили, коли

партизанили в західних областях України [3, т.2, арк. 134]». Причиною вбивства голови сільської ради у Івановичах були його наміри повідомити у відповідні органи місцезнаходження деяких бійців групи «Сокола». Між тим, мешканця с.Івановичі Г.Черниша, якого націоналісти також запідозрили у шпигунстві за ними, «Сокіл» з «Байдою» та «Доктором» вивели за село, відшмагали шомполами і відпустили [3, т.1, арк. 96,125].

Весною 1945 р. група «Сокола» припинила свою діяльність, оскільки частину бійців було заарештовано, а решта загинула під час проведення НКВС спецоперацій з ліквідації учасників національно-визвольного руху. Лише один І.Є.Бондарчук («Байда») переховувався ще тринадцять років і був заарештований 2 квітня 1958 р.

Отже, діяльність ОУН і УПА в 1944-1945 рр. відображала ідейні засади і тактику боротьби проти окупаційного режиму. Розраховуючи у перспективі на загальне повстання поневолених народів, коли ще важко було спрогнозувати міжнародну ситуацію після завершення Другої світової війни, керівництво ОУН спрямовувало боротьбу проти утвердження будь-яких форм більшовицької влади в Україні. Боротьба українських націоналістів на Житомирщині протягом зазначеного періоду вирізнялася рядом характерних особливостей. По-перше, надмірні репресії СБ ОУН послаблювали кадровий потенціал націоналістичного руху, поглиблювали суперечності в його середовищі, що зрештою призвело до розколу націоналістичного підпілля в краї. По-друге, рейдуючі частини УПА діяли в умовах постійних збройних сутичок з переважаючими силами військ НКВС і зазнавали значних втрат. По-третє, простежується перехід боротьби місцевих збройних загонів й оунівських груп до форм збройних акцій проти радпартактиву. В цілому діяльність ОУН і УПА на Житомирщині хоч не набула широкого розмаху, проте мала підтримку збоку частини місцевого населення й відображала характер національно-визвольного руху.

4.2. Пропагандистська діяльність та збройні акції націоналістичного підпілля й УПА у 1946-1955 рр.

Після закінчення Другої світової війни не справдилися надії українського визвольного руху на зіткнення Радянського Союзу з його західними союзниками, не відбулися національні революції народів СРСР, які мали б привести до послаблення, а потім і розвалу центральної влади в Москві. Проте позиція керівних центрів революційно-визвольного руху продовжувати боротьбу з більшовицькою владою залишилася незмінною. У післявоєнний період у різний час відповідно до ситуації, що склалася в світі й Україні, переглядалися лише деякі аспекти стратегії і тактики визвольного руху та форми опору комуністичному режимові [215, с. 25].

Усвідомлюючи, що у першому повоєнному році ОУН та УПА очікують нелегкі випробування, їхнє керівництво одне з головних завдань на зимовий період 1945-1946 рр. вбачало у збереженні збройних сил та націоналістичного підпілля. Про заходи, які передбачалося здійснити з огляду на зазначене, докладно говорить інструкція ОУН «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 р. Її ґрунтовний аналіз міститься у праці А.Кентія, присвяченій антикомуністичному опору ОУН і УПА у післявоєнний період. Так, в інструкції наголошувалося на необхідності домогтися зміцнення організаційної мережі, посилення політико-виховної роботи як серед вояків УПА і членів ОУН, так і серед місцевого населення, вироблення нового типу провідника-революціонера, котрий за своїми якостями відповідав би поточному моментові і стратегічній меті визвольного руху. Особлива увага зверталася на спорудження криївок, схронів, забезпечення їх матеріальними припасами, налагодження надійних зв'язків між організаційними ланками. На теренових провідників покладалися обов'язки щодо розміщення й утримання повстанських відділів,

створення поблизу райцентрів спецбоївок для проведення терористичних і саботажних акцій проти режиму та його представників [247, с. 396].

Важливе значення надавалось агітаційній роботі в середовищі прибулих у західні області спеціалістів зі сходу України та інших регіонів СРСР. При цьому підкреслювалося, що без оволодіння східними теренами Українську державу побудувати неможливо. Об'єктами націоналістичної пропаганди мали стати представники інтелігенції, робітники, члени комуністичної партії і не лише українці, а й росіяни, грузини та ін. Не оминалися й співробітники НКВС. З ними рекомендувалося працювати «словом і кулею» [247, с. 397].

До чільних завдань теренових провідників й організаційних осередків ОУН належало всебічне поглиблення політичної роботи в масах, необхідно було домогтися рішучого зламу в її настроях, виробити її так, щоб вона спільно переносила тягар боротьби і брала в ній активну участь.

В інструкції робилася спроба по-новому поглянути на роль УПА в революційному русі, і не тільки як «військового інструменту», а головним чином як «революційно-політичної армії, яка на своїх прапорах і своїми політичними діями повинна нести в народну масу слово нашої правди, демонструвати насамперед існування і закликати народ до боротьби». Висувалася вимога усвідомити, що УПА є авангардом нації, що це майбутня еліта, яка буде нормувати і керувати життям нації. Тому завдання ОУН, усіх її клітин – зробити УПА армією «грамотних революціонерів», бо «УПА не тільки для армії, але УПА для революції [247, с. 397]».

У червні 1946 р., коли більшовики почали згортати безпрецедентну за масштабами кампанію проти формувань УПА і підпілля ОУН, що одержала назву «великої блокади» і тривала близько півроку на території західних областей України, Провід ОУН скликав конференцію для обговорення міжнародного становища та становища в СРСР і Україні, а

також опрацювання інструкцій щодо діяльності підпілля. Дійшовши висновку про недоцільність і неможливість ведення найближчим часом широкої збройної боротьби проти значно переважаючих сил ворога, конференція Проводу ОУН постановила перейти з повстанської на підпільну тактику боротьби [278, с. 143].

У зв'язку з цим у липні 1946 р. Головна команда УПА виголосила звернення до бійців і командирів повстанських відділів, в якому констатувала, що, незважаючи на велетенський, майже безперервний від весни натиск ворога на українське революційне підпілля та його збройні частини, жоден з відділів не капітулював і УПА з честю витримала всі випробування. Аналізуючи тогочасні міжнародні відносини, головний командир Повстанської Армії Р.Шухевич визнав, що вони склалися не на користь визвольного руху: обидва блоки, радянський і англо-саксонський, хоча й конфліктують, однак ще й не виходять зі стану збройного миру. За такого перебігу подій цим неодмінно користуються більшовики, щоб домогтися знищення української національної революції [215, с. 27].

На думку Головної команди УПА, для збереження бойових ресурсів повстанська армія, за прикладом Армії УНР в 1920-1921 рр., повинна змінити форми широкої повстанської боротьби на підпільно-конспіративну діяльність. Р.Шухевич висловив упевненість, що особовий склад УПА і боївок ОУН засвоїть нові зразки бою з ворогом та своїми геройськими вчинками буде виховувати нове покоління і залучить його до революційної боротьби. Головний командир запевняв, що незабаром прийде час чергового переходу до широких повстанчих дій, які завершаться вже повною перемогою – створенням Української Самостійної Соборної Держави [247, с. 404].

Рішення про зміну тактики бойової діяльності ОУН і УПА А.Кентій вважає досить вчасним, оскільки це не тільки сприяло збереженню збройних сил визвольного руху, а й

забезпечило тривалий характер опору комуністичному режимові на західноукраїнських землях [247, с. 404].

Плани і наміри провідників революційно-визвольного руху у повоєнний час викладені у програмовому документі «Перспективи нашої боротьби», який був захоплений у 1946 р. органами МДБ у Львівській області. Цей документ, підписаний псевдонімом Р.Мох і датований серпнем 1946 р., розповсюджувався серед територіальних структур ОУН для обговорення і дискусій [247, с. 398].

«Щоб визвольна боротьба могла найти успішне завершення, – читаємо в документі, – сили ворога мусять бути сильно послаблені. Хто хотів би кидатися до повстання в той момент, коли його ворог є вистарчаюче сильний, був би неминуче приречений на провал. Тому саме й сьогодні з нас ніхто не кидає клича до визвольного повстання, бо такий клич був би нереальний. Сили СРСР вистарчаюче сильні, щоб таке повстання здушити [163, с. 456]». У документі пояснювалося, що, крім стану сил ворога, перемога поневоленого народу зумовлена ще двома чинниками – міжнародною ситуацією (хоча на неї поневолений народ може дуже незначно впливати) та станом власних сил, яким відводилася головна роль, оскільки концепція на інтерпретацію або чужі сили перетворила б український народ на об'єкт міжнародних спекуляцій поміж великодержавами. Під власними силами необхідно розуміти не лише матеріальні, а, насамперед, «духові» сили нації, для зміцнення яких має відбутися «духова» революція. Її мета полягає в тому, щоб створити українську політичну націю – «з українця в етнографічному понятті зробити українця в політичному понятті», українця-державника, українця-революціонера, котрий в усіх своїх починаннях керувався би не особистими поглядами, а поглядами на добро визвольної справи. Саме «духова революція», на думку самостійників, гарантує успіх політичної революції, їй передує, її підготовлює та закріплює [215, с. 28].

За словами Р.Моха, «сьогодні українська держава безпосереднього не здобується, втім вона здобувається «у «духовій площині», а тому грубо помиляються ті, хто каже, що ми програємо. Ми проґрати взагалі не можемо, якщо наша боротьба й надалі буде такою геройською... Ми могли б програти нашу гру, остаточно скомпрометувати ідею незалежності України тоді, якщо б ми скапітулювали, і ворог це добре знає [163, с. 462]».

Отже, після чергової реорганізації УПА з другої половини 1946 р. починається, за визначенням Л.Шанковського, історія збройного підпілля в Україні, яке виступає на перший план у визвольній боротьбі проти московсько-більшовицьких окупантів. Характеризуючи збройне підпілля, вчений пояснює, що збройним його називають тому, що всі підпільники, навіть ті, які виконували цивільні функції, були озброєні. А.Шанковський стверджує, що боротьба методами збройного підпілля не є звуженням визвольної боротьби, вона є лише звуженням бойової діяльності військовими з'єднаннями, а рівночасно і поширенням роботи у політичній, соціально-економічній та культурній сферах. Різноманітні акції підпільників не давали можливості більшовицькій владі впевнено почуватися на українській землі, вони створювали ґрунт для революційної боротьби у майбутньому та засвідчували перед світом прагнення українського народу жити вільним і незалежним життям у власній державі [278, с.163-166].

На Житомирщині збройне підпілля діяло до літа 1955 р. Дані про його структуру та провідників, які ми знаходимо в різних джерелах, мають деякі розбіжності. Так, М.Шелюг пише, що на рубежі 1944-1945 рр. на території Житомирської та Київської областей була створена єдина округа ОУН на чолі з колишнім провідником Коростенського надрайону «Павлом-Миколою», а наприкінці 1949 р. його на цій посаді заступив сотник УПА В.П.Кудля («Роман», «Старий», «Заграва», «Орест», «Бурлака») [281, с.13]. Згідно з довідкою

начальника Корецького РВ МДБ підполковника Риндіна (1948 р.) «Павло-Микола» входив до складу крайового проводу ОУН «Одеса» та керував групою підпільників із 11 чол., більшість з яких – уродженці Корецького району. До групи належали також два вихідці з Ємільчинського району Житомирської області С.Д.Кравченко («Кущ») та А.Д.Кравченко («Левко») [131, арк. 76]. «Левко» приєднався до національно-визвольного руху влітку 1947 р. у віці двадцять три роки і через рік під час здійснення групою «Павла-Миколи» чергового рейду на Житомирщину був затриманий працівниками Управління МДБ Житомирської області [136, арк. 36-37].

За даними книги «Реабілітовані історією. Рівненська область», організаційна структура оунівського підпілля на 1 лютого 1948 р. виглядала орієнтовно так. Все підпілля підпорядковувалося Волинському крайовому проводу (провід ОУН на ПЗУС. – В.Ж.) на чолі з Миколою Козаком – «Вівчарем» («Смок», «Лука», «Сергій Хортиця»), до сфери діяльності якого входили два малих краї: «Москва» (охоплював повністю Волинську область і значну частину Рівненської) – керівник Іван Литвинчук («Дубовий») та «Одеса» під керівництвом С.Янішевського («Далекого») (Рівненська та Житомирська області). З 1946 р. ці малі крайові проводи називалися також терен «Ліс» і терен «Степ». У підпорядкуванні «Далекого» в межах 15 районів Рівненської області і в Житомирській області діяло близько 200 підпільників [162, с. 60-61].

За спогадами визначної учасниці підпільно-визвольної боротьби Марії Савчин («Марічка»), такий поділ існував до весни 1948 р., після чого на території ПЗУЗ було сформовано 5 округ: Берестейська, Ковельська, Луцька, Південна Рівненська та Північна Рівненська. Крім того, М.Савчин згадує окрему Житомирську округу з окружним «Будьком», якого влітку 1950 р. призначили керувати збройним підпіллям на Київщині, а на його місце перевели колишнього

окружного Берестейщини (Берестейська округа була прилучена до Ковельської) «Бориса» [294, с. 274, 324-325].

У довідці Управління СБ України у Житомирській області від 27 липня 1992 р. повідомлялося, що справжнє прізвище «Будька» С.І.Примак, родом він з Костополя Рівненської області і загинув у травні 1951 р. у віці 27 років, а уродженці с.Малий Омеляник Луцького району Волинської області В.П.Кудля («Роман»), який загинув 8 липня 1955 р., був керівником останньої підпільної групи на Житомирщині. Всього за період з 1944 по 1955 рр. в області діяло 9 таких груп [323].

У північній частині Житомирської області оперували боївки сотника УПА «Романа» (В.П.Кудля), «Марка», чотового УПА «Деркача» та «Будька» (С.І.Примак). Через різні причини склад цих боївок не був стабільним. Для прикладу, прослідкуємо за переміщенням із групи в групу підпільника родом із с.Жаврів Гощанського району Рівненської області С.Л.Козярчука («Сніп»). У травні 1945 р. він у групі із 6 осіб під керівництвом «Будька» прибув у Житомирську область на зв'язок з «Деркачем», боївка якого дислокувалася в Ушомирських лісах Коростенського району. Провідники «Мартин» і «Тайний» планували організувати зустріч новоприбулих підпільників із «Деркачем» з допомогою «мертвих пунктів зв'язку», але грипсів у таємних сховищах не знайшли. Тоді вони пішли до жителя с.Санторка Коростенського району на псевдо «Батько», який активно співпрацював з «Деркачем». «Батько» завжди радо зустрічав націоналістів, допомагав їм продуктами харчування, хвилювався, «чи живі всі хлопці». Влітку 1945 р., коли після поранення одного з підпільників «Романа»-«Василя» вся група змушена була змінити місце свого базування й перейшла до «Деркача» з Шершнівських в Ушомирські ліси, він передавав молоко для хворого «Василя». В той день, у травні 1945 р. «Батько» пригостив членів групи «Будька» вечерею, показав, в якому напрямку їм необхідно іти в ліс та

пообіцяв при появі «Деркача» затримати його в своєму помешканні до прибуття провідників. Наступного вечора за посередництвом «Батька» відбулася зустріч боївок «Будька» та «Деркача» [45, арк. 59-61].

Із групи «Будька» «Сніп» згодом був переведений у підпорядкування «Романа», а наприкінці 1945 р. опинився в боївці «Марка», а потім – «Деркача». Тоді серед підлеглих «Деркача» був уродженець с.Ставище Коростенського району Микола Косс («Голуб»). Він приєднався до українського визвольного руху у 1944 р. після втечі з-під арешту за дезертирство з лав Червоної Армії. Встановити зв'язок з підпіллям М.Коссу допомогла його родичка із села Нова Богушівка Коростенського району (тепер Калинівка) Н.Мельниченко. Її брати Василь та Іван також співпрацювали зі збройним підпіллям [44, арк.44; 45, арк.65].

Члени родини М.Косса виконували різноманітні завдання підпільників. Його дружина Надія та сестри Ніна й Ірина, мешканки с.Ставище, прали націоналістам одяг, випікали хліб, повідомляли про наявність у селі працівників органів МВС-МДБ. Щоденно разом з продуктами харчування Ніна носила у таємне місце в лісі коробку з-під сірників, куди вкладала письмове повідомлення про становище у Ставищах. Влітку 1946 р. вона на прохання М.Косса ходила в розвідку в селах Кропивня та Зарубинка Коростенського району. Їхній батько забезпечував підпільників тютюном. Жінка на ім'я Ганна (М.Косс жив з нею у громадянському шлюбі) отримувала від «Деркача» націоналістичні листівки для розповсюдження у селі [45, арк. 62-64].

Весною 1946 р. «Деркач» вирушив на зв'язок у Західну Україну, звідки повернувся восени того ж року з новим підпільником «Кравцем». На час відсутності «Деркача» на Житомирщині його хлопці були прикріплені до групи «Марка». Тоді ж «Сніп» у черговий й останній раз отримав наказ залишити боївку «Деркача» – «Марка» та відбути у розпорядження «Романа». 31 січня 1947 р. він був затриманий

співробітниками МВС у лісі біля с.Сичівка Чоповицького району [53, арк.31-32; 45, арк. 72].

Траплялося, що для здійснення певних акцій сили боївок об'єднувалися. Так, з'ясувавши, що в переслідуванні повстанської групи «Деркача», під час якого був застрілений один із її учасників на псевдо «Батько», брав участь голова колгоспу с.Стара Богушівка (тепер Радянське) Примаченко. Підпільники «Романа», «Будька» і «Деркача» вирішили йому помститися, але, отримавши письмове зобов'язання Примаченка допомагати націоналістам, залишили йому життя [45, арк. 64]. У 1948 р. «Павло-Микола» об'єднав групи «Будька», «Романа» і «Явора» і здійснив з ними низку акцій у Коростенському, Чоповицькому та Малинському районах [242].

Там у повоєнні роки націоналісти заручилися підтримкою частиною місцевого населення, серед якого були представники і польської національності. У помешканні польки Ліди у с.Сичівка Чоповицького району неодноразово зупинялися «Будько», «Роман», «Голуб», «Марко», «Зелений», «Ланцюжок» та ін. Жінка випікала з отриманого від підпільників зерна хліб, прала їхні речі та розповсюджувала антирадянські листівки. На відстані 300 м від подвір'я її односельчанки Журавської знаходився схрон, де зберігалося 7 гвинтівок, 700 набоїв, 2 кг мила та залізна пічка. Син Журавської Франк, музикант за освітою, пригощав націоналістів тютюном [45, арк. 60-70].

У с.Нова Богушівка Коростенського району 1945-1947 рр. виготовляли та прали для групи «Деркача» одяг, їжу готували Ядвіга Куліковська та Франка Борисевич [44, арк. 72-74]. За підтримку «злочинного зв'язку з українськими націоналістами, учасниками банд ОУН-УПА» у тому селі 1947 р. були заарештовані сестри Марія та Олександра Подік та їх племінник Іван. Жінки з 1944 р. по день арешту виконували різноманітні доручення підпільників, зберігали націоналістичну літературу. В їхній оселі відбувалися зустрічі керівників груп, що діяли на Житомирщині та

Київщині, а восени 1945 р. у них переховувався «Павло-Микола», який прибув на зустріч з «Деркачем». При появі в селі представників МГБ-МВС сестри за домовленістю з підпільниками під дубом за 100 м. від свого будинку ставили палицю як попереджувальний знак про перевірку. Якщо під час перебування в оселі Подік когось стороннього до них приходили бандерівці, то, щоб убезпечити їх від небажаної зустрічі, жінки подавали умовний знак, питаючи, куди показати дорогу. Після таких слів підпільники негайно поверталися до лісу [53, арк. 236-238].

Великої ваги представники українського визвольного руху надавали роботі з підростаючим поколінням та інтелігенцією. Розповсюджувати свої листівки підпільники доручали юнакові Захару з с.Ушиця Коростенського району та студентці Малинського лісотехнікуму із с.Гута-Луганівська Чоповицького району, яку «Роман» називав школяркою, характеризував як надійну і хорошу дівчину та планував через неї налагодити знайомства з іншими студентами лісотехнікуму. Антирадянську літературу приносили підпільники Ганні 1926 р.н. та Петру 1924 р.н. із с.Рубанівка того ж району, чия мати випікала хліб та прала речі для учасників підпілля. Цікавився історією ОУН та просив «Романа» дістати націоналістичну літературу директор Королівської середньої школи Малинського району. У с.Шершні Коростенського району «романівці» встановили зв'язок з вчителькою молодших класів, якій у червні 1946 р. залишили для ознайомлення журнали «Слово» і «Декларація» [45, арк. 61, 70-72].

В умовах важких повоєнних років націоналісти в свою чергу надавали посильну допомогу місцевому населенню: ділилися з ним забраними в магазинах і колгоспах продуктами харчування, товарами першої необхідності тощо. Так, родина Подік отримувала від підпільників цукор, сіль, одяг та інші речі. Весною 1945 р. група «Романа» у колгоспі в с.Старики Чоповицького району забрала 2 центнери збіжжя

та занесла його для помолу млинареві Гаврилові, дружина якого виготовляла із отриманої муки хліб та велику кількість сухарів для потреб підпілля. Частина муки була залишена родині млинаря. У сусідньому селі Десятин хліб для підпілля випікала мати трьох дітей Стася. Збіжжя, забране в колгоспі, їм доставляли бійці «Остап» і «Миша» із групи «Романа» [53, арк. 236; 45, арк. 66, 69-70].

Безперечно, що підтримка збройного підпілля місцевими жителями значно ускладнювала більшовицькій владі боротьбу з ними. Проте в ході акцій 1947 р. органи МДБ-МВС ліквідували в лісах Барашівського району Житомирської області повстанську групу «Деркача». Наприкінці літа 1947 р. на Київщині загинув «Марко». Весною 1947 р. у Васильківському районі Київської області він створив нелегальну оунівську організацію, яка невдовзі була розкрита. Тоді заарештували 15 осіб, виявили 4 укриття, зброю, націоналістичну літературу, в тому числі вказівки східного крайового проводу ОУН «Одеса» на ПЗУЗ [247, с. 412].

На північному заході Житомирської області оперувала диверсійно-терористична боївка ОУН Східного краю («Одеса») на ПЗУЗ під командуванням уродженця с.Серби Ємільчинського району Житомирщини «Ярославенка». Його дитячі роки пройшли у притулку, оскільки батьки «Ярославенка» були репресовані органами радянської влади. Він брав участь у фінській та німецько-радянській війнах, а в 1944 р. приєднався до українського визвольного руху. Згодом «Ярославенко» був направлений в Ємільчинський район із завданням поновити зв'язки з оунівським підпіллям періоду німецько-фашистської окупації та організувати його роботу в нових умовах [7, арк. 20 зв.; 38, арк. 29].

У 1947 р. група «Ярославенка» налічувала понад 10 чол., серед яких більшість становили мешканці різних сіл Ємільчинського району, молодь віком від 17 до 20 років: Павло Філоненко («Гриша») з Рогівки, «Іван» із Симонів, Корній Дем'янчук («Володя», «Вітя»), Василь Боровик

(«Міша») з Малої Глумчі, «Сергій» з Осової та інші. Крім місцевих жителів, до групи також належали Петро Мєзанцев («Нечай») родом з Полтавщини, який певний час працював водієм лісозаготівельної організації у Малій Глумчі, та «західняк» «Василь». Пізніше до «ярославенців» приєднався уродженець с.Більчаки Соснівського району Рівненської області «Богдан». Перейти у підпілля планував рідний брат К.Дем'янчука Олександр, проте здійснити свій намір не встиг, оскільки в жовтні 1947 р. був заарештований органами МДБ як «бандпосібник» [7, арк. 20-21; 26, арк. 12, 174].

На озброєнні «ярославенці» мали пістолети, автомати та гвинтівки. Частково цю зброю вони придбали протягом своєї діяльності у націоналістичному підпіллі. Так, 13 травня 1947 р. у помешканні жителя Малої Глумчі вони роззброїли молодшого лейтенанта Червоної Армії Михайлова: забрали у нього пістолет ТТ, планшетку та гроші. Кількома місяцями пізніше біля с.Кочичено вони напали на охорону ув'язнених, що працювали на заготівлі лісу, та роззброїли одного з охоронців. Іноді підпільники конфісковували зброю у голів колгоспів та сільських рад [58, арк.96-97].

Діяльність «ярославенців» з 28 березня 1947 р. по 6 липня 1948 р. у межах Ємільчинського району описана у довідці начальника Ємільчинського РВ МДБ Демєнтєва від 28 листопада 1948 р., згідно з якою за той час вони здійснили близько 60 різноманітних акцій у понад 20 населених пунктах району. Найчастіше група проявляла себе у сс.Мала Глумча, Паранине, Янче-Рудня (тепер Рудня Іванівська), хуторі Зоровенка [58, арк. 96-98].

Форми і методи боротьби «ярославенців» можна розглянути на прикладі одного дня. Так, 16 травня 1947 р. декілька підпільників у приміщенні Янчеруднівської сільської ради розбили телефонний апарат, знищили переписку сільради і колгоспу, потім пограбували склад лісозаготівельної організації «Дашава-Київ» та захопили автомашину, що дало їм можливість протягом доби здійснити низку

акцій у багатьох селах Ємільчинського й сумісного з ним районів. У с.Зосимівка вони дозаправили машину й вирушили до с.Кука-Гута (тепер Вільшанка), де забрали з собою голову сільради та двох голів колгоспу, яких неушкодженими відпустили у с.Катеринівка. Там «ярославенці» провели мітинг та роздали місцевому населенню націоналістичну літературу [58, арк. 96-97].

Отже, типовими можна вважати напади учасників збройного підпілля на сільські ради та колгоспи з метою знищення їх документації та будь-якої більшовицької символіки, а також пограбування колгоспного майна, продуктів харчування, худоби тощо. Протягом року боївка «Ярославенка» здійснила близько 20 таких акцій. Зокрема 7 квітня 1947 р. у с.Мала Глумча підпільники розбили телефонний апарат, знищили ділові папери сільради та колгоспу. Аналогічна акція відбулася за тиждень у с.Паранине. 21 листопада того ж року «ярославенці» знищили список виборців у Горбівській сільській раді. 26 липня вони розірвали радянські лозунги і плакати у приміщенні сільради у с.Кочичине, а 18 вересня – у конторі колгоспу в с.Просіка. На стінах контори підпільники намалювали карикатури та пошматували портрети більшовицьких вождів [215, с. 29].

Терористичні акти проти партійно-радянського активу були поодинокими. У довідці без зазначення обставин повідомлялося про чотири вбивства, здійснені боївкою «Ярославенка», три (сторожа, бригадира колгоспу та начальника лісодільниці) – у Малій Глумчі, а одне (начальника лісозаготівельної організації) – в Янче-Рудні [215, с. 29].

Як правило, підпільники обмежувалися роз'яснювальними або попереджувальними акціями. До їх числа можна віднести вищезгаданий випадок, коли «ярославенці» забрали з собою у с.Кука-Гута, а потім відпустили на мітингу у с.Катеринівка голову сільради та двох голів колгоспу. Крім того, члени групи здійснили 6 пограбувань особистого майна представників радянської влади на місцях. Забирали

продукти харчування, одяг, зброю, ордени та медалі тощо. В день пограбування голови колгоспу в с.Андріївка вони також розігнали колгоспні збори. Своїм симпатикам серед місцевих жителів «ярославенці» давали вказівки саботувати заходи більшовиків з утвердження і розвитку колгоспної системи у селах [58, арк. 96-97].

Підпільники вчинили 14 нападів на сільські магазини. Іноді такі акції здійснювали за згодою та допомогою селян. Наведемо такий приклад. У вересні 1947 р. у помешканні колишнього радянського партизана з Янче-Рудні вже не в перший раз зупинилося на ночівлю п'ятеро «ярославенців». Під час розмови про магазин на станції Жужель вони довідалися про розтрату продавця та борг господаря помешкання за придбані ним у кредит товари. Порадившись наступного дня з продавцем, підпільники вирішили інсценувати напад на цей магазин [38, арк. 25-26 зв.]. Забрані в магазинах товари та колгоспне майно учасники збройного підпілля зберігали як у спеціальних схронах у лісах, так і в господарствах місцевого населення.

У пропагандистській роботі особлива увага приділялася поширенню ідеї боротьби за українську державність серед молоді. Робилося це різними шляхами. Так, 14 травня 1947 р. «ярославенці» у будівлі Параненської школи знищили більшовицькі плакати та атрибутику, на стінах написали націоналістичні гасла. В той же день вони розкидали по селу свої листівки. 9 лютого націоналісти виступили з антикомуністичними промовами на комсомольському зібранні у с.Зоровенка [58, арк. 96-97]. Певний вплив мали розмови, які вони вели з місцевими жителями, коли переховувалися в їхніх оселях.

За той час збройне підпілля Ємільчинського району зазнало суттєвих втрат. 25 вересня 1947 р. під час нападу на магазин у с.Покощеве Ємільчинського району декілька хлопців із групи «Ярославенка» потрапили на засідку оперпрацівників, у перестрілці з якими було важко поранено

«Аркадія», а в грудні того ж року у с.Чорне Городницького району загону міліції вдалося оточити чотирьох бійців у майстерні чоботаря та вбити одного з них – «Толіка». 13 січня 1948 р. унаслідок проведення Ємільчинським РВ МВС військової спецоперації загинуло ще троє – «Василь», «Нечай» та «Міша». Ситуація ускладнювалася також тим, що з червня 1948 р. у Ємільчинському, Городницькому та Барашівському районах розпочалися численні арешти місцевого населення із числа тих, хто співпрацював зі збройним підпіллям [7, арк. 21 зв.-23]. Під час слідства було встановлено, що лише в Малій Глумчі зв'язок з «ярославенцями» мали родини Дем`янчуків, Боровиків, Серпутько та ін. Доярка малоглумчанського колгоспу В.Нестеренко восени 1947 р. доглядала важкопораненого «Аркадія». На подвір'ї іншої мешканки села знаходився один із схронів боївки. Неодноразово з 1945 р. по 1947 р. по декілька днів переховувалися підпільники в оселі О.Боровик-Дмитренко, що також проживав у с. Мала Глумча. Між с. Янче-Рудня та станцією Жужель знаходився будинок чоловіка, який активно співпрацював з націоналістами ще з часів німецько-фашистської окупації. Саме з ним мав у 1944 р. зв`язатися «Ярославенко» по прибутті в Ємільчинський район [26, арк. 40, 172-174; 38, арк. 29; 58, арк. 132]. Загалом, за даними М.Шелюга, у повоєнні роки в Ємільчинському районі проживало 128 осіб – членів ОУН і УПА, що підтримували постійний зв'язок з озброєними групами [242].

Отже, влітку 1948 р. боївка «Ярославенка» змушена була перейти на терен Рівненської області, де на хуторі Гранне Соснівського району зустрілася з уцілівшим представником рейдуючої диверсійно-терористичної групи «Дніпро» Східного краю ОУН («Одеса») на ПЗУЗ «Богданом» [7, арк. 43 зв.]. Ця група, що впродовж 1946-1948 рр. діяла на кордоні Рівненської та Кам`янець-Подільської областей, здійснила 46 акцій, в тому числі роззброїла три загони винищувальних батальйонів, спалила три приміщення

сільрад, вилучила майно двох районних друкарень, знищила 37 осіб компартійно-радянського активу. Лише на початку червня 1948 р. органам МДБ вдалося ліквідувати керівника групи А.Лучковського, а потім знищити і заарештувати 38 осіб з-поміж членів групи [247, с. 421].

Після зустрічі з «Богданом» «ярославенці» декілька місяців оперували на Рівненщині. Якось у с.Більчаки Соснівського району в пошуках зброї вони зайшли в оселю місцевого жителя. У господарі «Богдан» упізнав людину, з якою колись зустрівся на очній ставці. Тому за співробітництво з МДБ того чоловіка було ліквідовано [215, с. 30].

Невдовзі до підпільників на зв'язок від «Далекого» прибула з великою кількістю пропагандистської літератури група із 13 чол. на чолі з «Романом». Через 3 дні «ярославенці» втратили убитими ще двох хлопців – «Сергія» та «Івана». Таким чином, у групі залишилося 5 підпільників, які в складі боївок «Романа» і «Павла-Миколи» восени 1948 р. вирушили на Житомирщину [7, арк. 22, 47 зв.-48]. Група «Ярославенка» була ліквідована наприкінці 1948 р. на території Соснівського району Рівненської області [247, с. 421].

Після арешту органами МВС «Далекого» в жовтні 1948 р. керівництвом крайового проводу заволоділи «смоківці» (від псевдо М.Козака «Смок»). Пошуки безпосередньо зв`язку з центральним проводом «Романа» в Рівненській області та «Павла-Миколи» в Тернопільській не дали результатів. За таких обставин «Роман», а згодом «Батько» приєдналися до «смоківців». «Павла-Миколи» «смоківці» не прийняли, підозрюючи його у зв`язках з органами МВС, хоча не виключається причина давньої особистої неприязні. Виключений із складу ОУН і позбавлений будь-яких зв`язків «Павло-Микола» залишився тільки з Іриною Чорною (родом із с.Сушки Барашівського району) і 17 червня 1950 р. був ліквідований в Корецькому районі Рівненської області [166, с. 796].

Часто підпільники і повстанці з'являлися у районах Житомирської області, суміжних з Рівненщиною. У 1948 р. та

перших п'яти місяцях 1949 р. у Городницькому районі було зафіксовано 16 бандпроявів [87, арк. 9, 11]. У згадуваній вище довідці управління СБ по Житомирській області подається кілька характерних для того часу повідомлень органів держбезпеки у вищі інстанції про діяльності ОУН і УПА в області. Наведемо ті з них, які стосуються Городницького району. Так, 8 березня 1948 р. у с. Брониця група із 6 націоналістів пограбувала магазин, забравши товарів на суму 19000 карбованців, і зникла в напрямку Рокитненського району Рівненської області, а 24 березня 1948 р. загін УПА в кількості 8-10 чол. здійсив напад на Броницький склозавод. У сільраді й конторі заводу бандерівці пошматували портрети вождів, спалили документи, пограбували й підпалили магазин ССТ, після чого знову зникли в напрямку Рокитненського району [323].

У цьому контексті цікаво порівняти, як одна і та ж акція підпільників описується у джерелах обох воюючих сторін. Процитуємо одне повідомлення органів держбезпеки: «10.03.1948 р. у селі Таращанці Новоград-Волинського району Житомирської області з'явилася бандгрупа УПА в кількості 40-50 чоловік, озброєна двома кулеметами, автоматами й гранатами. Бандити пограбували магазин ССТ, в колгоспній коморі змішали 5 центнерів посівного матеріалу різних культур, і частину насіння силоміць роздали селянам. Після здійснення злодіяння бандити зникли в ліс, убік кордону з Рівненською областю [323]». У статті «Велика «любов» колгоспника до колгоспної комори», надрукованій у виданні «Інформатор» під рубрикою «З дій Української Повстанської Армії», ця подія висвітлюється дещо під іншим кутом. «Дня 9 березня 1948 р., – йдеться у ній, – групу радісно вітали селяни с.Таращанка Новоград-Волинського району. За кілька годин усі засіки колгоспної комори були порожні, а селяни, забираючи хліб, приговорювали: «ось яка велика любов українського колгоспника до колгоспної комори». Групою керував командир Я, котрий був добре

відомий населенню декількох районів Житомирщини, бо там, де він з'являвся зі своєю групою, селяни були впевнені, що одержать з колгоспних господарств «решти того, що не встигли ще забрати сталінські сатрапи [215, с. 30]».

В «Інформаторі» також повідомлялося про початок весняного рейду у 1948 р. групи УПА під керівництвом командира Р. 30 квітня 1948 р. ця група завітала у с. Михиївка Городницького району і провела там збори, на яких розповіла молоді про міжнародну ситуацію та внесок українського юнацтва у справу боротьби з ворогами української державності [215, с. 30].

Восени-взимку 1948 р. у прикордонних з Рівненщиною районах оперувала група «Павла-Миколи». В жовтні вона здійснила напад на магазини у сс. Дублинки та Повчине Ярунського й у с. Лучиця Городницького районів, а в ніч на 31 грудня розгромила колгоспну контору та пограбувала завідуючого млином Хусида та господаря Лемберга. 18 січня 1949 р. у с. Дублинки оперативна група чекістів вистежила декілька підпільників з групи «Павла-Миколи». Оточивши будинок Н.М.Шевчук, де вони переховувалися, чекісти запропонували господині із дітьми вийти на вулицю, а бандерівцям здатися. Останні спочатку відмовлялися підкоритися, і лише після інтенсивного обстрілу двоє з них – «Вишневий» (П.Я.Грабовський, 1920 р.н., уродженець с. Гвоздів Корецького району Рівненської області) та його брат «Міша» (В.Я.Грабовський, 1920 р.н.) покинули будинок. Під час обстрілу загинув їхній односельчанин «Кучер» (Ф.М.Джус, 1928 р.н.). Тільки «Павлу-Миколі», який скористався темрявою, вдалося уникнути арешту [322].

Стан боротьби з «бандерівцями» у Городницькому районі розглядався на засіданні бюро Житомирського обкому КП(б)У 11 жовтня 1949 р. Партійне керівництво констатувало, що останнім часом збройне підпілля активізувало свою діяльність у населених пунктах району. Крім того, занепокоєння викликав той факт, що націоналісти під час

здійснення акцій не зустрічали належного опору збоку місцевого населення. Так, за три години перебування у с. Кленова група підпільників (10-12 чол.) знищила у приміщенні сільської ради телефон і меблі, пограбувала магазин та провела у клубі націоналістичний мітинг. Незважаючи на те, що в селі була створена озброєна бригада для допомоги міліції в кількості 8 чол., жоден з них навіть не намагався чинити опір діям повстанців. Партійно-комсомольський актив сусіднього села Броницька Гута, отримавши повідомлення про події в Кленовій, не вжив ніяких заходів для знешкодження групи, хоча в сільраді знаходилося 12 стволів зброї. Працівники районних відділів МДБ і МВС також не поспішали у Кленове й прибули туди через 40 хв. після зникнення підпільників. Кленова – це п'яте село району, де націоналісти здійснили акції впродовж п'яти місяців 1949 р. Інші села – Червона Воля, Прихід, Анастасівка та Перелісянка [87, арк. 9-13].

За даними Л.Шанковського, з 1 липня 1949 р. по 30 червня 1949 р. на території Житомирської області було проведено 86 збройних акцій УПА та підпілля [278, с. 176, 178, 180].

Восени 1949 р. постало питання про долю залишків УПА, яка як збройна формація вичерпала свої можливості. У зв'язку з цим, на підставі рішення УГВР Головний командир УПА Р.Шухевич 3 вересня 1949 р. видав наказ, згідно з яким всі повстанські підвідділи і штаби тимчасово припиняли свою діяльність як бойові одиниці й органи управління, а їхній особовий склад переходив до націоналістичного підпілля [247, с.424].

Керівництво українським визвольним рухом усвідомлювало важливість поширення антикомуністичного опору із західних областей на інші регіони України. Цьому напрямку роботи особливу увагу надавав Р.Шухевич. В одному з його листів, адресованому націоналістичному активу на Сході, говорилося, що коли націоналісти на СУЗ

зуміють у всіх обласних центрах очолити у відповідний момент масові прояви волі народу до самостійної України, то перемога буде гарантована [247, с. 430].

За спогадами Марії Савчин («Марічка»), весна 1950 р. прийшла дуже рано, і тому вже в березні поновилися зв'язки та стали відбуватися зустрічі. Тоді до її чоловіка, провідника ОУН Волині та Полісся з 1948 р. Василя Галаси («Орлан»), на нараду прибув від окружного провідника Житомирської округи «Будька» колишній сотенний УПА в чині хорунжого «Роман» (очевидно, В.П.Кудря. – В.Ж.), який прозвітував про діяльність їхньої групи на Житомирщині з 1944 р. З «Романом» «Орлан» відрядив у східні терени групу підпільників для підсилення роботи, серед яких був графік, один із учнів Н.Хасевича («Зот-Бей»). Цю групу «Орлан» забезпечив великим тиражем підпільної літератури, виготовленої взимку 1949-1950 рр. у друкарнях на ПЗУЗ [294, с. 314, 325].

5 березня 1950 р. націоналістичне підпілля спіткала тяжка втрата: в ході операції під час перестрілки загинув голова Генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні. Головний командир УПА Р.Шухевич. Його місце заступив полковник Василь Коваль («Кук») [278, с.186].

У травні 1951 р. загинув «Будько», а внаслідок масованого наступу на залишки націоналістичного підпілля, який розпочався у серпні того ж року, лише у Житомирській та Кам'янець-Подільській областях було знищено 50 підпільників [322;247, с. 433].

29 грудня 1951 р. у с.Яроповичі Андрушівського району проведено оперативно-військову операцію з ліквідації боївки ОУН, в результаті якої всі члени боївки (один чоловік і дві жінки) загинули. Загиблі підпільники мали псевдо «Артем» (керівник), «Нонка» (можливо, Ганна Степанівна Дзьобас) і «Марта» (Ірина Гордіївна, колишня голова Сушківської сільради Барашівського району) Чорна. На місці їх базування оперативники знайшли і вилучили зброю, набої, радіо-

приймач, друкарську машинку, фотоапарат, матеріали для виготовлення і розмноження документів, різну літературу та переписку [322].

Під псевдонімом «Артем» діяв Малимон Іван Іванович, 1918 р.н., уродженець і колишній мешканець с.Горянівка Олицького району Волинської області, за спеціальністю – зубний технік. У період німецько-фашистської окупації він служив у поліції, а з 1943 р. знаходився в ОУН. До 1946 р. І.І.Малимон займався будівництвом суворо законспірованих бункерів для укриття оунівських керівників, потім був призначений надрайонним провідником ОУН, у терен діяльності якого входили Олицький, Теремновський райони Волинської і Клеванський район Рівненської областей. В останній час життя він керував технічною ланкою та підпільною друкарнею, і в 1948 р. за активну діяльність отримав нагороду «Бронзовий хрест» [322].

Іноді подібні операції провалювалися з провини самих представників органів МДБ-МВС, які не виявляли особливого бажання та ентузіазму у боротьбі зі збройним підпіллям. У рамках виконання плану агентурно-оперативних заходів УМДБ по розшуку й ліквідації діючих на території Житомирської області бандгруп 23 листопада 1951 р. у Городницький район відрядили оперативно-чекістську групу під керівництвом начальника першого відділення п'ятого відділу УМДБ майора Трепаченка. Через день після прибуття групи в райцентр Трепаченко в ніч з 24 на 25 листопада отримав повідомлення про пограбування трьома озброєними людьми колгоспної свиноферми у с.Осове. Тоді ж по селу були розкидані націоналістичні листівки. Трепаченко «самоусунувся» від виконання свого чекістського обов'язку й замість себе направив на місце пригоди відділ міліції на чолі з начальником РВ МДБ ст. лейтенантом Волинцем, який, перебуваючи півтори години у с.Велика Цвиля, не організував пошукових заходів, а провів час, вживаючи горілчані напої у магазині сільпо. Повернувшись в Осове,

Волинець наказав опергрупі відпочивати, а сам заснув у кабінеті голови сільради. Після вжитих горілчаних напоїв сон його був таким міцним, що на світанку підлеглі Волинця не змогли його розбудити й вирушили переслідувати підпільників самостійно, взявши з собою деяких колгоспників села [89, арк. 6-11].

У попередній рік в Олевському районі, де протягом 1949 – першого кварталу 1950 р. підпільники здійснили акції у 5 селах, бюро обкому КП(б)У рішенням від 17 квітня 1950 р. «за запущеність роботи районного відділу МДБ, відсутність боротьби з бандгрупами ОУН, пияцтво, непартійне і безвідповідальне відношення до службових обов'язків» винесло сувору догану із занесенням до облікової картки начальникові райвідділу МДБ Проворову та звільнило з посади начальника райвідділу міліції Кальненка, який виявив нездатність керувати дорученою ділянкою роботи та систематично вживав горілчані напої. Оперативна група райвідділу МДБ прибула в с.Корощине, де підпільники 26 березня 1950 р. зірвали в клубі лекцію, роздягнули лектора, провели націоналістичну агітацію та пограбували магазин, лише через 5 годин після їх зникнення і не вжили ніяких заходів з переслідування та знищення підпільної групи [215, с. 31].

Бюро обкому КП(б)У також винесло дисциплінарне застереження першому секретарю Олевського РК КП(б)У Грабару та голові виконкому райради Возбранному. Проте через 2 місяці знову було зафіксовано факт «ганебної поведінки» голови сільради с.Майдан-Копищенський, який під час зіткнення з націоналістами не чинив опору та віддав їм партійний квиток [16, арк. 10-11].

Партійні функціонери області були незадоволені і роботою Ємільчинського районного відділу МДБ, чиє керівництво, знаючи про наявність на території району групи націоналістів, не вжило рішучих заходів з її ліквідації. 20-23 вересня 1952 р. у сс.Крилінськ та Катеринівка підпільна група здійснила 2 терористичних акти: загинуло 2 людей, причому

одне вбивство у с.Крилінськ сталося в присутності 45 чол. сільського активу, які знаходилися на розширеному засіданні і не завадили діям підпільників. Більше того, підготовка цієї акції відбулася при сприянні деяких жителів села [90, арк. 5-8].

В рамках виконання плану щодо ліквідації залишків оунівського підпілля у Кам'янець-Подільській області (17 травня 1952 р.) заступник начальника 2 відділу УМДБ області підполковник Шамільов зобов'язав свого підлеглого в.о. начальника Берездівського РВ МДБ Григор'єва у тісному контакті з колегами з Баранівського району Житомирської області організувати розшук та ліквідувати підпільників, які прибули з Житомирщини, а 4 травня 1952 р. пограбували колгосп у с.Корчик Берездівського району [165, с. 728-735]. Цей напад здійснили уродженець с.Бранів Межиріцького району Рівненської області, учасник збройного підпілля з 1947 р., двадцятип'ятирічний М.В.Фесюк («Філя») та Мартин Остапюк («Кулемет») з Кам'янець-Подільської області. Ввечері наступного дня після нападу на Корчиківський колгосп вони в лісі натрапили на співробітника Баранівського РВ МВС Костюка і лісничого. Міліціонера підпільники забрали з собою, роззброїли, провели націоналістичну агітацію, дали антирадянські листівки і, повернувши йому зброю, відпустили [29, арк. 127].

Впродовж трьох років «Філя» та «Кулемет» переховувалися в бункерах, споруджених у різних населених пунктах західних районів Житомирської області; один з бункерів знаходився у с.Полянки Баранівського району в оселі, де мешкали три сестри. За наданий притулок підпільники допомагали тим жінкам по господарству. В іншому селі району вони жили під підлогою у сінях, погребі. Чоботар із с.Токарів на Новоград-Волинщині забезпечував підпільників взуттям, а його дружина шила їм одяг. Бункер оунівці мали і у с.Погоріле (тепер Озерянка) Баранівського району [29, арк. 68-69, 88].

Восени 1951 р. «Філя» та «Кулемет» на хуторі Зрубок Баранівського району зав'язали знайомство з родиною Голубів – Філіпом, Мариною та їхнім сином Миколаєм. Підпільники читали їм націоналістичну літературу, вели антирадянські розмови, і після нападу 18 жовтня на магазин у с.Мокре Ярунського району Житомирської області доставили в їхній будинок 100 м матерії, 8-9 сукняних пальт, 3 костюми та інші товари, які Марина Голуб згодом продавала у Новоград-Волинському та Баранівці, а виручені гроші віддавала підпільникам [29, арк. 122-123]. Пограбування магазину в Мокрому сталося за згодою його сторожа. «Філя» та «Кулемет» домовилися з ним, що лише після того, як підпільники із забраними товарами відійдуть на відстань не менше півкілометра, він почне кликати на допомогу. Для більшої переконливості та правдоподібності сторож дозволив себе зв'язати. Наприкінці 1951 р. з допомогою подружжя Голубів вони збудували на подвір'ї бункер [29, арк. 79].

З приходом весни діяльність збройного підпілля дещо активізувалася. У квітні 1952 р. «Філя» та «Кулемет» поновили зв'язки з іншими підпільниками, і 14 травня, об'єднавшись з «Романом» і «Лисом», у Мужиловичівській сільраді порвали портрети вождів, розбили телефонний апарат, на конюшні взяли пару коней із візком та поїхали в с.Повчине, де з присутніми у конторі людьми провели бесіду, а у колгоспі «Червоний партизан» забили кабана, вчинили напад на ларьок кооперації і, навантаживши товар на візок, зникли в напрямку с.Суховілля [29, арк.125-126].

Тієї весни підпільники здійснили ще декілька нападів на колгоспи Городницького і Баранівського районів. Експропрійованими продуктами харчування вони ділилися з родиною Голубів [29, арк. 126-128].

З 24 червня по 6 серпня 1952 р. «Філя» знаходився у бункері один. Повернувшись, «Кулемет» привів з собою двох підпільників – «Сергія» та «Марка» і через 2 дні всі четверо назавжди залишили бункер, який було викрито 22 серпня

1952 р. Оперативники знайшли там автомат ППШ з набоями, радіоприймач «Тула», металевий бідон, сумку з перепискою та 12 пакунків антирадянської літератури загальною масою більше 45 кг. Незабаром «Філю» заарештували, а «Кулемета» під час затримання застрелили [29, арк. 130, 293 зв.]. Через рік, влітку 1953 р. поблизу Симаківської лісової дачі Ємільчинського району у бою з енкаведистами загинули «Явор» та «Максим», які входили до боївки «Романа» [210].

Г.З.Санніков у книзі про розгром збройного підпілля в Західній Україні згадує про загибель в Житомирі весною 1953 р. двох оунівців «Романа» та «Сірого» з Рівненської області. Хворі на туберкульоз легенів, вони отримали згоду підпілля піти на самопожертву й знищити під час травневої демонстрації український радянський уряд. Підпільники планували за діючими каналами зв'язку дійти до Києва, влитися в колону демонстрантів або проникнути на горище будівлі навпроти трибуни та розстріляти присутніх на ній членів уряду. Отримавши повідомлення про місцезнаходження «Романа» та «Сірого», чекісти оточили їх й запропонували здатися. При спробі вийти з оточення підпільників було розстріляно з кулемета [296, с. 125-126].

Таким чином, у 1953 р. на Житомирщині залишилася діяти одна підпільна група в складі трьох осіб на чолі з «Романом» (В.П.Кудля).

У його підпорядкуванні залишалися «Лис» (Олександр Усач, 1927 р.н. з Рівненської області, учасник підпілля з 1944 р.) та «Остап» (Григор Утченко, 1922 р.н., уродженець Житомирщини, у підпіллі з 1951 р.) [165, с. 785]. База «романівців» знаходилася у с. Сушки Барашівського (тепер Коростенського) району, де в оселі баби Явдохи (Яценчихи) вони мали криївку [210].

Згідно з витягом з плану основних агентурно-оперативних заходів розшуку та ліквідації оунівської боївки «Романа» на період з вересня по грудень 1953 р. для реалізації агентурних матеріалів, що надходили в процесі її

розшуку, в розпорядженні керівника оперативно-чекістської групи виділялася команда військ ВО МВС та визначалося місце її дислокації у м.Новоград-Волинський [165, с. 780-781]. Проте знадобилося ще півтора року, щоб вистежити та знищити «романівців».

Невдачі у викритті залишків націоналістичного підпілля бюро Житомирського обкому КП України (18 березня 1954 р.) пов'язувало з недооцінкою боротьби з ним, слабкою постановкою агентурно-оперативної роботи та повільним усуванням недоліків у розгортанні агітаційної та пропагандистської діяльності серед населення. Окремі працівники МВС звинувачувалися у порушенні державної дисципліни і соціалістичної законності, моральній нестійкості, пияцтві тощо. Незадоволеною визнавалася робота з викриття антирадянських елементів, які розглядалися як «підсобницька база» оунівського підпілля [91, арк. 5-8].

Влітку 1955 р. керівник опергрупи В.Г.Воронянський, підполковник у відставці, прозвітував про успішне завершення операції з ліквідації останньої на Житомирщині підпільної націоналістичної групи. Її керівник «Роман» та «Лис» загинули 8 липня у с. Сушки Барашівського району, намагаючись вирватися з оточення [210].

За даними М.Шелюга, впродовж 1944-1955 рр. група «Романа» здійснила 227 збройних акцій та 112 нападів на магазини і об'єкти колгоспного господарства, розгромила і спалила 22 приміщення сільрад і правлінь колгоспів, а також знищила 14 радянських активістів, серед яких чекіст Волинчук із Червоноармійського району, майори Бодьєв та Касьянов [210]. Загалом, як стверджує М.Шелюг, за період з 1945 по 1951 рр. націоналісти провели в Житомирській області 700 збройних нападів. Інші цифри подає заступник начальника УСБУ у Житомирській області М.Медведєв. Так, з 1944 по серпень 1951 р. рейдуючі підрозділи ОУН і УПА здійснили в області 313 акцій, з них – 18 вбивств радапарату,

247 пограбувань колгоспів і сільських магазинів, 5 підпалів колгоспних будівель, 43 випадки поширення листівок [323].

Таким чином, антикомуністичний опір на Житомирщині мав прояви національного і соціального характеру. Групи ОУН і УПА діяли практично в кожному районі області, але найчастіше вони здійснювали акції у північних і західних районах області. Родинні зв'язки та підтримка частини місцевого населення забезпечували тривалість і збройну форму цього опору. Хоча з об'єктивних історичних і соціопсихологічних причин українські націоналісти не змогли ідеологічно опанувати й організувати широкі народні маси краю на боротьбу проти радянської влади, проте у контексті визвольних змагань їхня роль каталізатора неминучого виклику тоталітарному режимові беззаперечна.

* * *

У 1944-1945 рр. головною формою боротьби ОУН і УПА на протибільшовицькому фронті залишалася агітаційно-пропагандистська кампанія. Ще наприкінці 1943 р. Головна команда УПА та Провід ОУН видали кілька інструкцій, основні положення яких зводились до агітаційно-пропагандистської роботи серед населення і червоноармійців та закликів до всіх поневолених народів разом з УПА боротись проти спільного ворога – «більшовицького імперіалізму». Воєнно-тактичні дії УПА спрямовувалися на збереження сил.

Разом з тим, оунівське підпілля отримало завдання здійснювати будь-яку підривну діяльність і тилу Червоної Армії, у тому числі проводити агентурну роботу та фізично знищувати представників НКВС і працівників компартійного активу.

Посилила свою роботу Служба Безпеки ОУН, яка, викриваючи агентів НКВС, нерідко знищувала і представників самостійницького руху. Прикметно, що окремі від-

дані справі оунівці, уникнувши страти за тих чи інших обставин, продовжували боротьбу.

Відбулись чергові структурні зміни командування УПА та боївками ОУН, які в межах Житомирської і Київської областей відійшли у підпорядкування провідника Коростенського надрайону «Павла-Миколи». Рейд залишався основною військово-пропагандистською діяльністю УПА. Протягом 1944-1945 рр. відбулося кілька рейдів на Житомирщину із Рівненщини, бійці яких комплектувалися із передислокованої групи «Тютюнник» (з'єднання «Хмельницький»), окремих відділів групи «Заграва» та вихідців із Житомирської і Київської областей. Окремі рейдуючі частини у бою з військами НКВС зазнали великих втрат.

У повоєнні роки (1946-1955) зміст національно-визвольного руху на Житомирщині поступово набуває рис соціального характеру. Національно-соціальний протест населення проти політики тоталітарного режиму виступав головною домінантою антикомуністичного руху опору, провідною силою якого були ОУН і УПА. Це підтверджується яскравим прикладом підтримки націоналістичного підпілля місцевим населенням упродовж багатьох років. Звичайно, значна частина жителів краю в умовах масових репресій і владного контролю зберігала обережність і свою прихильність до ОУН і УПА активними діями не проявляла. Втративши зв'язок з центральним керівництвом, що було зумовлено політичною ситуацією, оунівські боївки продовжували боротьбу на протибільшовицькому фронті. Фактично до 1950 р. здійснювали рейди на Житомирщину окремі відділи УПА. Лише після ліквідації останньої боївки 1955 р. силові структури та компартійні органи влади області змогли прозвітувати перед вищим керівництвом про припинення діяльності оунівського підпілля на Житомирщині.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дозволяє зробити ряд висновків, які відображають основні наукові та практичні результати монографії. Розв'язання даної наукової проблеми сприяє ліквідації однієї з лакун у царині історії України на локальному рівні та осмисленню регіональних особливостей феномена українського національно-визвольного руху середини XX ст.

Процес діяльності українських націоналістів на території Житомирської області впродовж 1941-1955 рр. можна поділити на три періоди. Перший період – липень-листопад 1941 обумовлений часовим простором від повалення комуністичної влади до встановлення нацистської окупаційної адміністрації, із якого ми виділяємо етап липень-вересень 1941 р., що характеризується сплеском державотворчої енергії. Державотворчі зусилля похідних груп ОУН реалізовувались у двох паралельних площинах: формування мережі оунівських структур та утворення українських місцевих органів влади. Широка підтримка збоку активної частини населення, особливо молоді та інтелігенції, ініціативність націоналістів забезпечила успішне виконання поставлених завдань. Між тим, доводиться констатувати, що після масових арештів членів ОУН(Б) гітлерівською владою у вересні 1941 р. відбувається спад державотворчої активності, хоча обласна управа, місцеві органи влади залишалися під впливом ОУН(М) до листопада 1941 р. Це дає підстави стверджувати, що у процесі розбудови відновленої української державності на Житомирщині ОУН(Б) на відміну від ОУН(М) відігравала суттєвішу роль. Крім того, саме оунівцям бандерівського напрямку вдалося сформувати організаційну структуру у переважній більшості районів області.

Оскільки кадровий потенціал українських органів влади складався із місцевих кваліфікованих спеціалістів, у тому числі з представників неукраїнської національності, які займали відповідальні посади, висновуємо таке: по-перше, у питанні утворення місцевих органів влади діячі ОУН виходили за межі політики інтегрального націоналізму; по-друге, поділяємо висновок ряду вчених про те, що в державотворчому процесі означеного періоду ОУН виступала як організуюча і стимулююча сила. Водночас результати дослідження дають підстави стверджувати, що до встановлення в області юрисдикції нацистської цивільної адміністрації діяльність українських органів управління мала всі ознаки місцевого самоврядування. Відтак спростовується існуючий у вітчизняній історіографії погляд окремих дослідників, що створення районних, міських і сільських управ відбувалося під безпосереднім контролем комендатур вермахту й українські органи влади не мали жодного ступеня самостійності у вирішенні проблем місцевого характеру.

Підтримка місцевим населенням державотворчих ініціатив ОУН була зумовлена кількома факторами. Насамперед, житомиряни, як і всі жителі підрадянської України, протягом панування комуністичного тоталітарного режиму зазнали жорстоких репресій (голодомор, масові розстріли 1937-1938 рр., нищення церкви та української культури тощо) й загалом мали антирадянські настрої, тому певною мірою виявилися готовими до сприйняття іншої ідеології – ідеї державної незалежності України. З іншого боку, оунівці змогли підняти вагомий культурний ресурс українців на рівень каталізатора їхньої етнополітичної мобілізації. Особливо виразно це відобразилось у великій культурницькій діяльності низових оунівських структур в національно-патріотичному вихованні, зокрема сільської молоді, яке не обмежувалось агітаційно-пропагандистськими закликами, а мало зміст доволі різносторонньої гурткової роботи, побудованої на національній основі. Частина молоді,

захоплена націоналістичною ідеологією, розглядалася керівництвом ОУН як соціальна база поповнення кількісного складу оунівських осередків.

Другий період – кінець 1941-1943 рр. – обумовлений боротьбою ОУН і УПА проти нацистського окупаційного режиму і характеризується активізацією націоналістичного підпілля в напрямку подальшого включення у сферу свого впливу значної кількості місцевого населення. Створюється або заново відновлюється мережа організаційної сітки, налагоджується зв'язок із центрами військових, організаційних та ідеологічних вишколів на Рівненщині, куди відправляються для навчання нові члени оунівських осередків Житомирської області.

Дещо запізніла реакція керівництва ОУН на масові арешти членів організації та її прихильників трактується в сучасній історичній науці як стан розгубленості націоналістів, що продовжувався до початку 1942 р.

Нещадна економічна політика, зокрема збереження колгоспної системи господарювання як зручної форми експлуатації населення та фізичне знищення націоналістів, до яких вдавалися німецька адміністративна влада, структури поліції та СД, спонукали ОУН до зміни тактики та пошуку нових форм і методів національно-визвольного руху. Учасники Другої конференції ОУН(Б) у квітні 1942 р. засудили нацистську окупаційну політику, але закликали обмежитися тільки критикою окупаційного режиму. Тому весна-літо 1942 р. характеризуються домінуванням пасивних методів антифашистського руху опору: усна агітація, пропаганда ідей національного визволення, критика окупаційної влади на сторінках оунівських видань тощо. Керівництво ОУН(Б) визнало необхідність збройної боротьби проти нацистського режиму на офіційному рівні лише в грудні 1942 р., однак дослідженням встановлено, що вже з літа-осені окремі оунівські осередки на Житомирщині самочинно приступили до накопичення зброї, формування

боївок і закладання продовольчих баз. Таким чином, початок розгортання націоналістичного антифашистського руху опору в області можна розглянути як стихійний або випереджаючий офіційне конструювання позиції. Це пояснюється глибоким рівнем взаємодії низових організаційних структур з місцевим населенням, що зумовлювало до більш реалістичної оцінки ними фашистського свавілля, а відтак до усвідомлення необхідності невідкладної організації боротьби захисного характеру.

Незважаючи на певне дистанціювання між лідерами і низовими ланками ОУН, слід віддати належне організаційним якостям оунівського керівництва. Адже саме завдяки цим якостям упродовж 1942-1943 рр. була створена добре структуризована, рухлива й здатна до самовідтворення, органічно інтегрована в українське суспільство, зокрема через роботу запілля, територіальна мережа націоналістичного підпілля. А новостворена бандерівською ОУН Українська Повстанська Армія вже влітку 1943 р. стає настільки сильною збройною формацією, що з нею змушені рахуватися німецькі окупанти і радянські партизани.

Третій період визначається боротьбою ОУН і УПА на антибільшовицькому фронті 1944-1955 рр. Умовно його можна поділити на кілька етапів. Перший – 1944-1945 рр. – характеризується мобілізацією сил на організацію поступового спротиву репресивно-каральному наступу радянської влади. Головне завдання націоналістів полягало у збереженні військового потенціалу на випадок розв'язання сприятливого для реалізації державотворчої ідеї міжнародного становища. Побіжно зауважимо, що таке ілюзорне бачення української перспективи визначало тактику дій ОУН до кінця 1940-х років. Розкол націоналістичного підпілля на Житомирщині у проміжку 1945-1950 рр., який, за результатами даного дослідження, мав негативні наслідки з точки зору необхідності об'єднання зусиль проти спільного ворога, змушує виокремити його як другий етап. Третій етап характери-

зується боротьбою останніх боївок першої половини 1950-х років. Основною рисою третього періоду національно-визвольних змагань на Житомирщині слід вважати яскраве відображення національного і соціального аспектів антикомуністичного руху опору у дискурсі загального морально-психологічного клімату антирадянських настроїв, латентна сутність яких проявлялася у підтримці населенням націоналістичного підпілля.

Узагальнення всіх результатів дослідження дає можливість сформулювати таке концептуальне положення. Так, вирішення поставленої в монографії наукової проблеми дозволяє стверджувати, що національно-визвольний рух на Житомирщині впродовж 1941-1955 рр. засвідчив прагнення українців мати свою незалежну державу. Проводом національно-визвольних змагань при більш активній чи пасивній політичній поведінці українців виступали ОУН і УПА, які репрезентували ідеологічні засади боротьби та своєю присутністю в краї, що відобразилося у формах пропагандистської діяльності та збройних акцій, демонстрували силу, зорганізовану і спрямовану на захист національних інтересів та мирного населення – на макро- і мікрорівнях. Головне завдання, яке визначало тактику дій ОУН і УПА, полягало не в реалізації суто мілітарних цілей, а у формуванні державно-патріотичного світогляду українського суспільства як передумови загальнонаціональної революції. Фактори народної підтримки та практичної відсутності будь-якої зовнішньої матеріальної, фінансової, кадрової допомоги діяльності українських націоналістів визначали загальнонародний характер їхньої боротьби за соборну і незалежну Україну.

Крім того, вирішення наукової проблеми дає можливість висловити ряд конкретних рекомендацій щодо наукового і практичного використання здобутих результатів.

По-перше, дисертаційні напрацювання можуть виступати корегуючими й доповнюючими компонентами у вироб-

ленні сучасної концепції української військовості. Зокрема вони хронологічно розширюють і змістовно поглиблюють наукову схему української військової історії О.Шпилинського («Армія в перспективі української нації»), де викладено ідею безперевності української збройної сили.

По-друге, оскільки у роки Другої світової війни Україна була об'єктом зовнішньополітичної експансії збоку фашистської Німеччини і СРСР, незважаючи на її попередній статус у складі останньої держави, є сенс вивчати окремі прояви війни і військової діяльності в межах України у контексті всесвітньої історії, узагальнювати й оцінювати усі події і явища з урахуванням світового досвіду національно-визвольних рухів на основі виявлення їх спільних і відмінних рис.

По-третє, з метою досягнення порозуміння й згуртування навколо ідеї розбудови української державності усіх українських політичних сил, що є важливим чинником встановлення громадянської злагоди в суспільстві, необхідно довести до завершення офіційне визнання на державному рівні національно-визвольної боротьби ОУН і УПА проти тоталітарних режимів.

По-четверте, практичне застосування результатів дослідження можливе при подальшому удосконаленні чи своєчасному корегуванні військової доктрини держави, основу якої мають становити історично стійкі національно-державні цілі у відповідності до національних інтересів українського народу й Української держави. Приклади героїзму, патріотизму з історії українського національно-визвольного руху середини XX ст. повинні безпосередньо використовуватися в морально-психологічному вихованні допризовної і призовної молоді.

По-п'яте, краєзнавчий характер дослідження розкриває багатий фактичний матеріал з історії діяльності ОУН і УПА на рівні того чи іншого населеного пункту, тому використання його у розробці навчально-освітніх програм і

напрямків краєзнавчої роботи поглибить зміст і покращить ефективність національного і державно-патріотичного виховання місцевих жителів відповідно до вимог забезпечення ідеологічного впливу на населення країни.

Зрештою, історичне значення діяльності ОУН і УПА на Житомирщині оцінюється не тільки виміром суто об'єктно-предметної сфери дослідження (хронологічні рамки, територіальні межі, характер боротьби тощо). З одного боку, сам факт доволі тривалого існування націоналістичного підпілля у ворожому оточенні став свідченням потенційної спроможності українців до боротьби за свою незалежність, з іншого – період українського національно-визвольного руху середини XX ст. залишиться у суспільній свідомості як етап державотворчих змагань, чого ні засобами репресій, ні потугою ідеологічних переконань не змогла знищити комуністична тоталітарна система.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Архів Управління Служби безпеки України у Житомирській області (далі – АУСБУ ЖО) Архівно-слідчі справи основного фонду (далі – ОФ)

1. *Дело* по обвинению Басюк Алексея Даниловича и других (всего 8 чел.). – АУСБУ ЖО. – Спр. 7613 ОФ. – Т.3. – Арк. 1 – 338.
2. *Дело* по обвинению Бондарь Николая Теодосеевича и других (всего 18 чел.). – АУСБУ ЖО. – Спр. – 8218 ОФ. – Арк. 1 – 358.
3. *Дело* по обвинению Бондарчук Ивана Евдокимовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. – 4769 ОФ. – Т.1. – Арк. 1 – 195; Т.2. – Арк. 1 – 446.
4. *Дело* по обвинению Василенко Петра Ивановича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 11364 ОФ. – Арк. 1 – 96.
5. *Дело* по обвинению Вовнюк Григория Федоровича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 8426 ОФ. – Арк. 1 – 329.
6. *Дело* по обвинению Галича Василия Ивановича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4021 ОФ. – Арк. 1 – 292.
7. *Дело* по обвинению Демянчук Корнея Логвиновича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 1033 ОФ. – Арк. 1 – 122.
8. *Дело* по обвинению Держирук Николая Петровича и других (оуновская тройка с.Киловка). – АУСБУ ЖО. – Спр. 19520 ОФ. – Т.1. – Арк. 1 – 223; Т.2. – Арк. 1 – 194.
9. *Дело* по обвинению Дивнич Павла Трофимовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 9711 ОФ. – Т.2. – Арк. 1 – 254.
10. *Дело* по обвинению Коваленко Акима Федотовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 10322 ОФ. – Арк. 1 – 257 зв.
11. *Дело* по обвинению Колиснеченко Юлии Мефодьевны. – АУСБУ ЖО. –Спр. 13139 ОФ. – Арк. 1 – 275.

12. *Дело* по обвинению Кондратюк Трофима Иосифовича. – АУСБУ ЖО. –Спр. 3990 ОФ. – Арк. 1 – 264.
13. *Дело* по обвинению Мерщий Ивана Платоновича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 10291 ОФ. – Арк. 1 – 110.
14. *Дело* по обвинению Ланчук Павла Архиповича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 7643 ОФ. – Арк. 1 – 120.
15. *Дело* по обвинению Никитенко Василия Семеновича и других (всего 11 чел.). – АУСБУ ЖО. – Спр. 18919 ОФ. – Арк. 1 – 265 зв.
16. *Дело* по обвинению Радзиевского Алексея Петровича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30799 ОФ. – Арк. 1 – 240.
17. *Дело* по обвинению Сак Андрея Михайловича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29488 ОФ. – Арк. 1 – 258 зв.
18. *Дело* по обвинению Харжановского Лавра Ивановича и других (всего 5 чел.). – АУСБУ ЖО. – Спр. 13106 ОФ. – Арк. 1 – 261.
19. *Дело* по обвинению Швед Тимофея Семеновича и других (всего 5 чел.). – АУСБУ ЖО. – Спр. 4113 ОФ. – Т.1. – Арк. 1 – 242; Т.2. – Арк. 1 – 396.
20. *Дело* по обвинению Шевчук Ефима Ивановича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4007 ОФ. – Арк. 1 – 282.
21. *Дело* по обвинению Шевчук Якова Зиновьевича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30480 ОФ. – Т.1. – Арк. 1 – 163.
22. *Дело* по обвинению Юрченко-Даценко Елены Макаровны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4167 ОФ. – Арк. 1 – 104.
23. *Дело* по обвинению Чернышук Якова Федоровича и других. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29870 ОФ. – Арк. 1 – 210
24. *Дело* по обвинению Ясевича Ивана Иосифовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4011 ОФ. – Арк. 1 – 262.
25. *Дело* по обвинению Яценюк Александра Ивановича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 8868 ОФ. – Арк. 1 – 179.

Архівно-слідчі справи фонду припинення справ (далі – ФП)

26. *Дело* по обвинению Андрейчук Василия Артемовича и других (всего 6 чел.). – АУСБУ ЖО. – Спр. 29767 ФП. – Арк. 1 – 174.
27. *Дело* по обвинению Вовченка Сергея Емельяновича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30308 ФП. – Арк. 1 – 285.
28. *Дело* по обвинению Галактионова Константина Ивановича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 28839 ФП. – Арк. 1 – 268
29. *Дело* по обвинению Голуб Филиппа Павловича и других. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30098 ФП. – Арк. 1 – 289
30. *Дело* по обвинению Гребцовой Зинаиды Прокофьевны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30460 ФП. – Арк. 1 – 236.
31. *Дело* по обвинению Денесюк Василия Игнатовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 2285 ФП. – Арк. 1 – 278.
32. *Дело* по обвинению Джулай Валерии Феофановны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30391 ФП. – Арк. 1 – 258 зв.
33. *Дело* по обвинению Дзебас Ивана Устиновича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30904 ФП. – Т.1. – Арк. 1 – 147.
34. *Дело* по обвинению Закревского Ивана Иосифовича и других (всего 6 чел.). – АУСБУ ЖО. – Спр. 29506 ФП. – Арк. 1 – 122 зв.
35. *Дело* по обвинению Ильиной-Яценюк Галины. – АУСБУ ЖО. – Спр. 9882 ФП. – Арк. 1 – 254.
36. *Дело* по обвинению Казачук Ивана Васильевича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30994 ФП. – Арк. 1 – 249.
37. *Дело* по обвинению Каленюк Павла Константиновича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30410 ФП. – Арк. 1 – 267.
38. *Дело* по обвинению Кашпуренко Петра Тарасовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29524 ФП. – Арк. 1 – 288.
39. *Дело* по обвинению Кизуб Алексея Васильевича и других. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29889 ФП. – Арк. 1 – 304.

40. *Дело* по обвинению Коничек Бориса Карповича, Дзюбас Анны Степановны, Швец Михаила Кириловича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4107 ФП. – Арк. 1 – 278.
41. *Дело* по обвинению Коринчевского Андрея Степановича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 28281 ФП. – Арк. 1 – 150.
42. *Дело* по обвинению Косинской Елизаветы Степановны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4284 ФП. – Арк. 1 – 250 зв.
43. *Дело* по обвинению Крыжовой Долины Николаевны – АУСБУ ЖО. – Спр. 28871 ФП. – Арк. 1 – 257.
44. *Дело* по обвинению Кушковской Ядвиги Тимофеевны, Борисевич Франки Иосифовны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29750 ФП. – Арк. 1 – 272.
45. *Дело* по обвинению Мельниченко Василия Наумовича, Мельниченко Ивана Наумовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30072 ФП. – Арк. 1 – 143.
46. *Дело* по обвинению Мережинского Александра Степановича и Мережинской Юлии Яковлевны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30338 ФП. – Арк. 1 – 259.
47. *Дело* по обвинению Лаврентюк Евгения Романовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4454 ФП. – Арк. 1 – 126.
48. *Дело* по обвинению Острогляд Ольги Филипповны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 2916 ФП. – Арк. 1 – 150.
49. *Дело* по обвинению Огоньян Ларисы Игнатьевны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30964 ФП. – Арк. 1 – 157.
50. *Дело* по обвинению Осипчук Лидии Ивановны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29148 ФП. – Арк. 1 – 174.
51. *Дело* по обвинению Панкевич Николая Ефимовича – АУСБУ ЖО. – Спр. 28844 ФП. – Арк. 1 – 236.
52. *Дело* по обвинению Переняновой Домахи Степановны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4243 ФП. – Арк. 1 – 217.
53. *Дело* по обвинению Подик Марии Павловны, Подик Александры Павловны, Подик Ивана Николаевича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29627 ФП. – Арк. 1 – 303.
54. *Дело* по обвинению Пустовойтенко Ивана Сильвестровича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 9236 ФП. – Арк. 1 – 174.

55. *Дело* по обвинению Рыжук Владимира Николаевича, Гедзь Михаила Михайловича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29081 ФП. – Арк. 1 – 288.
56. *Дело* по обвинению Сивченко Александра Ивановича, Сак Анны Васильевны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30685 ФП. – Арк. 1 – 121.
57. *Дело* по обвинению Семенюк Владимира Тимофеевича – АУСБУ ЖО. – Спр. 29800 ФП. – Арк. 1 – 191.
58. *Дело* по обвинению Серпутько Архипа Ивановича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29251 ФП. – Арк. 1 – 132.
59. *Дело* по обвинению Слюсаренко Нины Петровны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30121 ФП. – Арк. 1 – 178.
60. *Дело* по обвинению Хмельницкого Василия Павловича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 4649 ФП. – Арк. 1 – 200.
61. *Дело* по обвинению Хоменко Николая Ефимовича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 28845 ФП. – Арк. 1 – 176.
62. *Дело* по обвинению Яцюк Веры Яковлевны. – АУСБУ ЖО. – Спр. 30033 ФП. – Арк. 1 – 280.
63. *Дело* по обвинению Ярмолюк Евгения Мартыновича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29579 ФП. – Арк. 1 – 364.
64. *Дело* по обвинению Ясинского Николая Тимофеевича. – АУСБУ ЖО. – Спр. 29654 ФП. – Арк. 1 – 178.

Державний архів Житомирської області
(далі – ДАЖО)
Фонд Р-1151:Житомирський генералкомісаріат

65. *Демографические* сведения по гебитскомиссариатам. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.143. – Арк.1 – 120.
66. *Допросы* арестованных. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.15. – Арк.1 – 9.
67. *Отчеты* районных и окружных организаторов о работе на местах и структура организации ОУН. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.2. – Арк.1 – 179.
68. *Сведения* о количестве церквей и религиозных обществ Житомирского Генерального округа и статистические

данные. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.147. – Арк.1 – 179

69. ***Секретные*** донесения командиру СР и СД Житомир о развитии Бандеровского движения и ОУН и борьба с ними. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.14. – Арк.1 – 28.

70. ***Секретные*** отчеты районных организаторов движения «Бандеры» о работе на местах. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.13. – Арк.1 – 32.

71. ***Секретные*** распоряжения и переписка о национальной политике в оккупированной Украине. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.137. – Арк.1 – 18.

72. ***Приказы*** и распоряжения генералкомиссара. Демографические списки. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.18. – Арк.1 – 155.

73. ***Приказы*** Райхскомиссара Украины. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.136. – Арк.1 – 196

74. ***Протоколы*** допросов лиц, обвиняемых в участии в организации Бандеры. – ДАЖО. – Ф.Р-1151. – Оп.1. – Од.зб.16. – Арк.1 – 33.

Фонд Р-1153: Житомирська обласна управа

75. ***Месячные*** отчеты и другие материалы о ходе торговли в сельских потребительских обществах Житомирской области. – ДАЖО. – Ф.Р-1153. – Оп.1. – Од.зб.5. – Арк.1 – 144.

76. ***Отчеты*** о работе школ Трояновского и Черняховского районов за 1942/1943 учебный год. – ДАЖО. – Ф.Р-1153. – Оп.1. – Од.зб.37. – Арк.1 – 33.

77. ***Постановление*** Житомирской областной управы об организации полиции, о подчинении плодзаводов и маслозаводов, конторе по заготовкам, об установлении зарплаты и другим вопросам. – ДАЖО. – Ф.Р-1153. – Оп.1. – Од.зб.1. – Арк.1 – 6.

78. ***Приказ*** комиссара Житомирского областного управления о проведении переписи скота, сведения о земельных фондах Житомирской области. – ДАЖО. – Ф.Р-1153. – Оп.1. – Од.зб.29. – Арк.1 – 71.
79. ***Сведения*** об учителях начальных школ Житомирской области. – ДАЖО. – Ф.Р-1153. – Оп.1. – Од.зб.9. – Арк.1 – 84.
80. ***Списки*** промышленных предприятий по районам Житомирской области, протоколы совещания при областном статистическом отделе и бланки отчетности. ДАЖО. – Ф.Р-1153. – Оп.1. – Од.зб.28. – Арк.1 – 96.

Фонд Р-5013: Архівно-слідчі справи репресованих, засуджених несудовими органами НКВС

81. ***Архівно-слідча*** справа 28549-П. – Арк.1 – 258.
82. ***Архівно-слідча*** справа 29601-П. – Арк.1 – 298.
83. ***Архівно-слідча*** справа 29603-П. – Арк.1 – 250.
84. ***Архівно-слідча*** справа 29678-П. – Арк.1 – 285.

Фонд П-76: Житомирский обком Коммунистической партии Украины («Особая папка»)

85. ***Докладные*** записки, спецдонесения, суточные сводки ГК и РК КП(б)У, НКГБ и НКВД о деятельности церковников на территории области, политнастроение неэвакуированных, появление банд националистов. – ДАЖО. – Ф.П-76. – Оп.2. – Од.зб.12. – Арк.1 – 76.
86. ***Постановление*** бюро Житомирского обкома КП(б)У от 18 января 1945 года «О проявлении беспечности в Городницком районе». – ДАЖО. – Ф.П-76. – Оп.11. – Од.зб.4. – Арк.3 – 5.
87. ***Постановление*** бюро КП(б)У от 11 сентября 1949 года «О состоянии борьбы с бандпроявлениями и охраны общественного порядка в Городницком районе». – ДАЖО. – Ф.П-76. – Оп.11. – Од.зб.20. – Арк.9 – 13.

88. ***Постановление*** бюро КП(б)У от 17 апреля 1950 года «О ходе выполнения постановления бюро обкома КП(б)У от 17.X.1949 года «О состоянии борьбы с бандпроявлениями и охраны общественного порядка в Городницком районе» Олевским райкомом КП(б)У». – ДАЖО. – Ф.П-76. – Оп.11. – Од.зб.26. – Арк.5 – 11.
89. ***Постановление*** бюро КП(б)У от 15 декабря 1951 года «О провале операции по ликвидации бандгруппы ОУН на территории Городницкого района». – ДАЖО. – Ф.П-76. – Оп.11. – Од.зб.29. – Арк.5 – 11.
90. ***Постановление*** бюро КП(б)У от 11 ноября 1952 года «О случаях бандпроявлений в Емельчинском районе». – ДАЖО. – Ф.П-76. – Оп.11. – Од.зб.32. – Арк.5 – 18.
91. ***Постанова*** бюро обкому КП України від 18 березня 1954 року «Про заходи по виконанню постанови президії ЦК КП України – «Про стан ліквідації решток банд українських буржуазних націоналістів в західних областях Української РСР». – ДАЖО. – Ф.П-76. – Оп.11. – Од.зб.46. – Арк.5 – 8.

Фонд Р-1376: Подпольные организации и партизанские отряды, дейсвовавшие в период Великой Отечественной войны в 1941-1945 гг. на территории Житомирской области

92. ***Витяг*** з протоколу №80 засідання бюро Обкому КП(б)У від 14.VII 1945 р. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.141. – Арк.1 – 19.
93. ***Дело*** по партизанским отрядам и группам Попельнянского района, входивших в 14 тыловую бригаду. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.106. – Арк.1 – 33 зв.
94. ***Индивидуальный*** отчет о подпольной деятельности в г.Житомире Тынного Нестора Васильевича. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.30. – Арк.1 – 53 зв.

95. ***Копия*** материалов из отчета о деятельности партизанского отряда им.Щорса (командир Цендровский). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.40. – Арк.1 – 37 зв.
96. ***Копия*** отчета Новоград-Волынского подпольного комитета и материалы к нему. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.5. – Арк.1 – 47 зв.
97. ***Копия*** отчета о деятельности диверсионной подпольной группы, действующей в Андрушовском и Вчерайшенском р-нах. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.43. – Арк.1 – 88.
98. ***Копия*** отчета о деятельности Барашевской подпольной организации. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.32. – Арк.1 – 49.
99. ***Копия*** отчета о деятельности Брусиловской подпольной организации (руководитель Макаренко). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.33. – Арк.1 – 83 зв.
100. ***Копия*** отчета о подпольной типографии (руководитель Лагутенко). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.34. – Арк.1 – 85.
101. ***Копия*** решения бюро обкома партии об утверждении деятельности Житомирского подпольного обкома КП(б)У и материалы к нему. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.3. – Арк.1 – 90.
102. ***Материалы*** областного параллельного подпольного комитета по борьбе с фашизмом. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.97. – Арк.1 – 184 зв.
103. ***Материалы*** о подпольной деятельности Данченко Александра Ивановича в период с июня 1942 по 1943 в г.Бердичеве. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.108. – Арк.1 – 2.
104. ***Отчет*** о деятельности подпольной группы в г.Житомире (руководитель Савенко Юрий Семенович). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.2. – Арк.1 – 117.

105. ***Отчет*** о деятельности подпольной группы Житомирского радиоузла (руководитель Забрамский). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.31. – Арк.1 – 10.
106. ***Отчет*** о подпольной деятельности во время немецко-фашистской оккупации уполномоченного параллельно-подпольного комитета по Житомирской области тов. Кащука. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.70. – Арк.1 – 26 зв.
107. ***Отчет*** о деятельности Олевского подпольного райкома КП(б)У. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.13. – Арк.1 – 22.
108. ***Отчет*** командира партизанского отряда Егорушкина соединения Шитова о боевой деятельности и партийной политической работе с 1 мая 1943 г. по 2 января 1944 г. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.138. – Арк.1 – 23.
109. ***Отчет*** о деятельности Черняховской подпольной организации (руководители Слобожан и Кашперовский). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.12. – Арк.1 – 175.
110. ***Отчет*** о деятельности подпольной организации Янушпольского района (не утвержден). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.14. – Арк.1 – 160.
111. ***Отчет*** по Олевскому партизанскому отряду соединения генерал-майора тов. Ковпака С.А. за время с 6 февраля 1943 г. по 6 января 1944 г. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.140. – Арк.1 – 57.
112. ***Отчет*** о деятельности подпольной группы с.Половецкое Бердичевского р-на. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.15. – Арк.1 – 22.
113. ***Отчет*** о деятельности подпольной организации Чудновского р-на. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.38. – Арк.1 – 126.
114. ***Отчет*** о подпольной деятельности в г.Житомире группы хлебзавода № 2 (руководитель Феоктистов). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.23. – Арк.1 – 11.

115. ***Отчет*** о деятельности Коростенского подпольного райкома. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.1. – Арк.1 – 32.
116. ***Отчет*** о деятельности подпольной группы райпотребсоюза г. Коростышева (руководитель Лезичевич). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.25. – Арк.1 – 8.
117. ***Отчеты*** подпольных парторганизаций Андрушевского района за период немецко-фашистской оккупации района. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.98. – Арк.1 – 53.
118. ***Отчет*** о деятельности подпольного Корненского райкома КП(б)У (руководитель Панчук). – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.19. – Арк.1– 2.
119. ***Переписка*** с УМГБ по Житомирской области. – ДАЖО. – Ф.Р-1376. – Оп.1. – Од.зб.150. – Арк.1 – 36.

Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО)
Фонд Р-22: Гебітскомісаріат м. Ровно

120. ***План*** штатов по Украине, организации учреждений в Луцке и Николаеве, особые декреты о восточном строительстве. Список штабов, находящихся в г. Ровно. – ДАРО. – Ф.Р-22. – Оп. 1 – Од. зб. 6. Арк. 1 – 48.

Фонд Р-30: Колекція матеріалів ОУН-УПА, що діяли на території Рівненської області

121. ***Видання*** Української повстанської армії. – ДАРО. – Ф. Р-30 . – Оп. 2. – Од.зб.45. – Арк. 1-32.
122. ***История*** агентурной разведки и контрразведки. Структура и методы работы НКВД. Правила полевой жандармерии при УПА. Приказ о правах СБ. – ДАРО. – Ф. Р-30. Оп. 2. – Од. зб. 15. – Арк. 1-252.
123. ***Накази*** і звіти командирів підрозділів УПА. – ДАРО. – Ф. Р-30. Оп. 2. – Од. зб. 29. – Арк. 1–124.

124. ***Пособие*** для работников службы безопасности. Отчет о движении вооруженных сил противника по районам, о работе группы Энея, инструкция об отношении к чешскому населению. – ДАРО. – Ф. Р-30. Оп. 2. – Од. зб. 32. – Арк. 1–306.
125. ***По Україні*** (суспільно-політичний огляд за вересень 1943 р.). – ДАРО. – Ф. Р-30. Оп. 2. – Од. зб. 41. – Арк. 1–17.
126. ***Звіти*** про роботу відділів УПА. Правила польової жандармерії при УПА. Суспільно-політичний огляд південної частини Рівненської області за листопад 1943 р. Інформації, інструкції, постанови. – ДАРО. – Ф. Р-30. Оп. 2. – Од. зб. 33. – Арк. 1–310.
127. ***Інструкції*** виховно-вишкільної праці в службі безпеки. (Проект).– ДАРО. – Ф. Р-30. Оп. 2. – Од. зб. 39. – Арк. 1 – 303.
128. ***Вісник*** української інформаційної служби (9-1943). – ДАРО. – Ф. Р-30. Оп. 2. – Од. зб. 20. – Арк. 1–54.

Фонд Р-2771: Управління комітету держбезпеки України по Рівненській області (Кримінальні слідчі справи)

129. ***Уголовное*** дело по обвинению Бадюк Елены Степановны, Кузьминец Лидии Алексеевны. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4919. – Арк.1–165.
130. ***Уголовное*** дело по обвинению Бойко Петра Ивановича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4947. – Арк.1–133.
131. ***Уголовное*** дело по обвинению Букота-Гордейчук Марии Сидоровны. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.2214. – Арк.1–209.
132. ***Уголовное*** дело по обвинению Вершило Александра Николаевича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4391. – Арк.1–118.
133. ***Уголовное*** дело по обвинению Горобец Михаила Павловича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.2620. – Арк.1–80.

134. ***Уголовное*** дело по обвинению Климук Степаниды Федоровны. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4738. – Арк.1–107.
135. ***Уголовное*** дело по обвинению Козак Овсея Сидоровича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.3593. – Арк.1–85.
136. ***Уголовное*** дело по обвинению Кравченко Андрея Дмитриевича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4081. – Арк.1–36.
137. ***Уголовное*** дело по обвинению Мельничук Ивана Михайловича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.5041. – Арк.1–176.
138. ***Уголовное*** дело по обвинению Полищук Адама Алексеевича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.5099. – Арк.1–217.
139. ***Уголовное*** дело по обвинению Пшеничной Евы Карповны. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4787. – Арк.1–228.
140. ***Уголовное*** дело по обвинению Степанчик Прасковьи Федоровны. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.5068. – Арк.1–74.
141. ***Уголовное*** дело по обвинению Столяр Любови Васильевны. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.5051. – Арк.1–91.
142. ***Уголовное*** дело по обвинению Суббота Ивана Игнатьевича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.3924. – Арк.1–49.
143. ***Уголовное*** дело по обвинению Турович Елизаветы Марковны. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.5047. – Арк.1–143.
144. ***Уголовное*** дело по обвинению Усик Прокофия Федосеевича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4305. – Арк.1–84.
145. ***Уголовное*** дело по обвинению Якимчук (Владимира) Григория Николаевича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.4829. – Арк.1–46.

146. *Уголовное* дело по обвинению Янчарук Павла Григорьевича. – ДАРО. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Од.зб.3551. – Арк.1–200.

ОПУБЛІКОВАНІ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

147. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): У 2 кн.– К., 1994. –Кн.2. – 685 с.
148. *Документи* та матеріали // Український історичний журнал. – 1994. – №№ 4–6;1995. – №№ 1–5.
149. *Житомирщина* у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1969.– 292 с.
150. *Косик В.* Україна у Другій світовій війні у документах. – Т.3. – Львів, 2000. – 382 с.
151. *Косик В.* Україна у Другій світовій війні у документах. – Т.4. – Львів, 2000. – 367 с.
152. *Матеріали* та документи служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. Зібрали та впорядкували Лисенко О., Патриляк І. – Київ, 2003. – 253 с.
153. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942-1952 рр.: Документи і матеріали. –Львів, 1991. – 447 с.
154. *Літопис* нескореної України. Документи, матеріали, спогади / Відповідальний редактор Ярослав Лялька. – Львів: Просвіта, 1993. – Книга 1. – 796 с.
155. *Літопис* УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944: Документи і матеріали. – Київ-Торонто, 1999. – Т. 2. – 724 с.
156. *Літопис* УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. – Київ-Торонто, 2001. – Т. 3. – 652 с.
157. *Літопис* УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК

КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС; КДБ – 1943–1959. Книга перша: 1943-1945. – Київ-Торонто, 2002. – Т. 4. – 573 с.
158. *Літопис* УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС; КДБ – 1943-1959. Книга друга: 1946-1947. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 5. – 571 с.
159. ***Національне*** примирення чи конфронтація?: Збірник документів / Автор передмови та упорядник О. М. Веселова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 543 с.
160. ***Повстанський*** рух отамана Тараса Бульби-Боровця. Дослідження, спогади, документи. – Рівне: Вид-во «Азалія», 1998. – 172 с.
161. ***Реабілітовані*** історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У 7 кн. – Кн.1. – Житомир, 2006. – 724 с.
162. ***Реабілітовані*** історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Кн.1. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – 578 с.
163. ***Сергійчук В.*** ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
164. ***Сергійчук В.*** Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2000. – 2000 с.
165. ***Сергійчук Володимир.*** Український здвиг: Волинь. 1939-1955. - К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
166. ***Сергійчук В.*** Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.
167. ***Сергійчук В.*** Український здвиг: Поділля. 1939-1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 837 с.
168. ***Українська*** Головна Визвольна Рада. ЗП УГВР ЗС УГВР – середовище УГВР (Документи, інформації, словники імен) / Авт. укл. О. Панченко. – Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2001.– 415 с.

169. ***Українське*** державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів-Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 556 с.
170. ***Украинский*** фашизм (теория и практика украинского национализма в документах и фактах) / Сост. А.А.Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – К.: Соллюкс, 2004. – 178 с.
171. ***Червоний*** терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х роках XX ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С.І.Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.
172. ***Чорномаз Б.Д.*** Діяльність націоналістично-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941-1945-х роках. – Умань, 2002. – 402 с.

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

173. ***Абакумова В.І.*** Окупаційний режим та антифашистський рух Опору на Луганщині (1941-1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2004. – 24 с.
174. ***В'яткович В.М.*** Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Л., 2003. – 16 с.
175. ***Головко М.Л.*** Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни.1939-1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т.– Донецьк, 2005. – 45 с.
176. ***Демидов С.Ю.*** Історіографія історії Української Повстанської Армії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львів. нац. ун-т. ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 17 с.
177. ***Деревінський ВФ.*** Діяльність Організації Націоналістів та Української повстанської армії: в 1940-1953 роки:

етнонаціональний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 22.02.22 / Нац. академія оборони України. – К., 2003. – 19 с.

178. ***Дмитренко О.М.*** Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944-1950-х роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2004. – 21 с.

179. ***Іщук О.С.*** Діяльність молодіжних структур ОУН як складова українського національно-визвольного руху у 1939-1955 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 16 с.

180. ***Ковальчук В.М.*** Джерела з історії мережі ОУН (б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2005. – 19 с.

181. ***Кононенко В.В.*** Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 20 с.

182. ***Нагірняк М.Я.*** Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2003. – 19 с.

183. ***Нікольський В.М.*** Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Іст.-стат. дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 38 с.

184. ***Озимчук О.Б.*** Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни: на матеріалах Волині (період 1941-1944): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Рівне, 1996. – 211 с.

185. ***Романишин Ю.О.*** Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на західноукраїнських землях (40-50-і роки XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 20 с.
186. ***Рух*** опору і націоналістичне підпілля на півдні України та в Криму в період окупації (1941-1944рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 18 с.

НАУКОВА ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

187. ***Беркгоф К.*** Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 16 – 36.
188. ***Боярский В. И.*** Партизанская война: История утеряных возможностей / Под общ. ред. А. Е. Тараса. – Мн.: Харвест; М.: АТС, 2001. – 304 с.
189. ***Вдовин А.И.*** Национальный вопрос и национальная политика в СССР в годы Великой Отечественной войны: Мифы и реалии // Вестник Московского университета. Сер. 8. История. – 2003. – №5. – С. 24 – 54.
190. ***Верига Василь.*** Втрати ОУН в Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш в боротьбі за неї»: 2–е виправлене видання. – Торонто (Канада): Вид-во «Новий шлях», 1991. – 208 с.
191. ***Веселова О.*** Українське суспільство в 1945-1953 рр.: ідеологія по-сталінськи // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 86 – 96.
192. ***Веселова О.*** Українське суспільство під пресом тоталітарної ідеології (1945-1950 рр.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 2. XX ст.– 1999. – С. 548 – 553.
193. ***Вєдєнєєв Д.*** Організаційна еволюція Служби безпеки ОУН (С.Бандери) (1939 – поч.. 1950-х років) // Наукові

записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., 2001. – Вип. 44. – С. 188 – 194.
194. ***Вишиванок О.*** Особливості етноконфесійної політики в Україні у перші повоєнні роки (1944-1953) // Історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 34 – 40.
195. ***Вовк О.*** Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик» // Український історик. – Нью-Йорк, 1994. – № 1–4 (120 – 123). – С. 90 – 96.
196. ***Волошин Юрій.*** Відродження Української Автокефальної Православної Церкви // Сучасність. – 1998. – №6. – С. 20 – 26.
197. ***Волошин Ю.*** Українська православна церква в роки нацистської окупації: (1941-1944 рр.) ПДПІ ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1997. – 126 с.
198. ***Гордієнко В.В.*** Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107 – 120.
199. ***Гончаренко О.М.*** Роль, місце та функції органів місцевого самоуправління в системі каральних заходів нацистів в окупованій Україні // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України.– Суми: Сумський державний університет. – 2006. – № XVII–XIX. – С. 95–102.
200. ***Григорович Д. П., Немитий В. М.*** Комуністична партія – організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій Радянській Україні // Український історичний журнал. – 1974. – №9. – С. 87 – 95.
201. ***Гунчак Тарас.*** Україна: перша половина XX століття: Нарис політичної історії. – К. –Либідь, 1993. – 288 с.
202. ***Давиденко В.*** Українська повстанська армія: шлях ганьби і злочинів. – К.: Знання, 1989. – 48 с.
203. ***Даниленко С.Т.*** Дорогою ганьби і зради: Історична хроніка. – К.: Наукова думка, 1972. – 339 с.

204. ***Дедалевський Я.*** Другий Базар. – Вид-во ім. Ольжича, 1949. – 17 с.
205. ***Деревінський В.*** Етнонаціональна політика Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. – К.: Світогляд, 2004. – С. 219 – 221.
206. ***Дітер Поль.*** Фашистська окупація України в 1941-1944 рр. у працях західних учених // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С. 127–137.
207. ***Діяльність*** ОУН на Київщині: записки „Кобзаря" // Історичний журнал. – 2005. – №5. – С. 103 – 122.
208. ***Добрівлянський П.*** Україна у Другій світовій війні у світі фактів. – Філадельфія, 1963. – 64 с.
209. ***Дудикевич Б.,*** Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму. – Львів, 1952. – 59 с.
210. ***Жайворонок Михайло.*** Банда «Романа» // Комсомольська зірка (Житомир). – 1989. – 5 жовтня.
211. ***Жив'юк А.А.*** Між Сцилою політики і Харибдою творчості: громадянсько-політичний портрет Уласа Самчука. – Монографія. – Рівне: «Ліста - М», 2004. – 184 с.
212. ***Жилюк Вікторія.*** Українські органи влади на Житомирщині в перші місяці німецько-фашистської окупації // Пам'ять століть. – 2004. – №2. – С. 109 – 118.
213. ***Жилюк В.*** Політика німецько-фашистської адміністрації на Житомирщині (1941-1943 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип. 9. – С. 108 – 117.
214. ***Жилюк Вікторія.*** Національно-визвольна боротьба місцевих загонів ОУН (Б) на Житомирщині в 1943 р. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого

музею. Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 89 -90.
215. ***Жилюк В.М.*** Антикомуністичний опір ОУН і УПА у повоєнні роки на Житомирщині: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2007. – № 16. – С. 25 – 35.
216. ***Жилюк В.М.*** Особливості національно-визвольного руху на Житомирщині у другій половині 1943 р. // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. – Суми: Сумський державний університет. – № XVII–XIX. – С. 103–110.
217. ***Жилюк В.М.*** Національно-культурне відродження на Житомирщині (липень – листопад 1941 р.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2005. – Випуск 6. – С. 42 – 50.
218. ***Жилюк В.М.*** «Йолковщина» або міфи і правда про радянське підпілля // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Жит. наук. – краєзн. т-ва досл. Волині. – Т. 21 / Відп. ред. Ю. М. Кострица. – Житомир: М. А. К., 2000. – С. 169 – 171.
219. ***Жилюк В.М.*** Діяльність похідних груп ОУН на Житомирщині // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ. - Вип. 3. – С. 27 – 35.
220. ***Жилюк С.І.*** До питання колабораціонізму на прикладі церковного життя Житомирщини // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житом. наук. краєзн. т-ва досл. Волині. – Житомир : Журфонд , 1997.- С. 87 – 88 .
221. ***Кентій А.В.*** Нарис Історії Організації українських націоналістів у 1941- 1942 рр. / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 201 с .

222. ***Кентій А.В.*** Українська Повстанська армія 1942-1943 рр. – Київ, 1999. – 287 с.
223. ***Кентій А.В.*** Українська Повстанська Армія 1944-1945 рр. – К.: НАН України, Інститут історії України , 1996. – 219 с .
224. ***Книга*** Пам`яті України. Житомирська область. – Т. 12. – Житомир: Льонок, 1998. – 432 с.
225. ***Книга*** Пам`яті України: Рівненська область . – Львів: Каменяр , 1994-1998. – Т. 4. – 162 с., 16 арк. іл.
226. ***Книш З.*** Розбрат. – Торонто, 1964. – 431 с.
227. ***Коваль М.В.*** ОУН-УПА між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом у Другій світовій війні // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 94 – 102.
228. ***Коваль М.В.*** «Просвіта» в умовах «Нового порядку» (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С.37- 42.
229. ***Коваль М.В.*** Превентивна війна чи віроломна агресія ? (Питання вітчизняної історіографії у зарубіжних дослідженнях) // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 124 – 128.
230. ***Король В.*** Історіографія німецько-фашистського окупаційного режиму на території України під час Другої світової і Великої Вітчизняної воєн / В. Король, В. Удовик, Є. Козій // Історія в школі – 2003. – № 5–6. – с. 1 –8.
231. ***Ковальчук Володимир.*** Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.). – Торонто – Львів: Вид-во «Літопис УПА». – 2006. – 497 с.
232. ***Косик Володимир.*** Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659с.
233. ***Косик В.*** «Український історик» про ОУН і УПА // Український історик. – Нью-Йорк, 1994. – № 1–4 (120 – 123). – С. 82–90.

234. ***Кострица Ю.М.,*** Кондратюк Р.Ю. Велет духу. О.Ольжич і Житомирщина: історико-краєзнавчий нарис. – Житомир; Київ, 1997. – 31с.
235. ***Кутовий Р.С.*** Національно-визвольний рух на Житомирщині в роки німецько-радянської війни // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2001. – №10. С.30 – 35.
236. ***Кучер В.*** Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941-1944 рр. – Київ, 1983. – 240с.
237. ***Марчук І.*** Воєнна округа (Група) УПА «Турів» (виникнення та еволюція) // Воля і батьківщина. – 1997. – № 3. – С. 39 – 43.
238. ***Махорін Г.*** Окупаційний режим на Житомирщині в 1941-1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 227 (Круглий стіл у ЖДПУ ім. І. Франка, присвячений 60-річчю звільнення України).
239. ***Марущенко*** Олександр. Виникнення і становлення Української Повстанської Армії: деякі аспекти сучасної вітчизняної історіографії // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2002. – №8. – С.116 – 125.
240. ***Міненко*** Тимофій, отець. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 (Волинський період). – Вінніпег – Львів: Логос, Колегія Св. Андрія, 2000. – Т.1. – 392с.
241. ***Мірчук П.*** Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен, 1966. – Т.1. – 632с.
242. ***Микитенко В.*** Кати, або правда про банду УПА «Павла-Миколи», що діяла на Житомирщині // Радянська Житомирщина (Житомир). – 1991. – 13 лютого.
243. ***Мицик Л.М.*** Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні (1941-1945) // Український історичний журнал. – 1990. – №5. – С.72 – 78.

244. ***На*** зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів (Зредагували К. Мельник, О. Лащенко, В.Верига). – К.: Дніпро, 1994. – 540 с.
245. ***Лисенко О.Є.*** До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С.77 – 81.
246. ***Ніколаєць Ю.О.*** Настрої населення Житомирщини на початку нацистської окупації мовою німецьких документів (1941-1942) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Жит. наук.-краєзн. т-ва досл. Волині. – Т.21 / Відп. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 200. – С.174 – 175.
247. ***Організація*** українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.
248. ***Організація*** українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К.: Наукова думка, 2005. – 52 с.
249. ***Паньківський Кость.*** Від держави до Комітету: Життя і мислі: Книжка четверта. – Нью-Йорк – Торонто, 1957. – 160 с.
250. ***Патриляк І.*** Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національність) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип.7.4.2. – К., 2003. – С.19 – 27.
251. ***Патриляк І.К.*** Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА // Український історичний журнал. – 2005. - №3. – С. 61 – 83.
252. ***Патриляк І.К.*** До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території

України // Український історичний журнал. – 2004. – №5. – С. 81 – 95.
253. ***Патриляк І.*** Боротьба і діяльність ОУН під час війни // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.129-138.
254. ***Пожильчак О.*** «Новий порядок» в окупованій Україні (1941-1944) // Пам'ять століть. – 1999.- № 1. – С.97 – 105
255. ***Політична*** історія України. XX століття: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / НАН України. Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень; Редкол.: І. Ф. Курас, Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець та ін. – К.: Генеза, 2003. – 581 с.
256. ***Політична*** історія України. XX століття: У 6 т. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / НАН України, Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень. Редкол.: І. Ф. Курас, Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець та ін. – К.: Генеза, 2003. – 694 с.
257. ***Полторацький О.*** Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу, – К., 1953. – 68 с.
258. ***Потічний П.*** Політична думка українського підпілля 1943-1951 рр. // Сучасність. – 1997. – №1. – С.80 – 87.
259. ***Потічний П.*** УПА та німецька адміністрація // Сучасність. – 1993. – №12. – С. 67 – 78.
260. ***Проблема*** ОУН-УПА: Звіт робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 95 с.
261. ***Плотницький*** Володимир. Останні постріли повстанців. Художньо-документальна повість. – Житомир: В-во «Волинь», 2007. – 207 с.
262. ***Прокоп М.*** П'ятдесят років УГВР (Українська Головна Визвольна Рада, створена 1944р.) // Сучасність. – 1994. – №10. – С. 49 – 58.
263. ***Реєнт О.*** УПА та збройні формування ОУН як чинники Другої світової війни // Віче. – 1997. – №10. – С. 114 – 129.

264. ***Рекотов П.В.*** Органи управління на окупованій території України (1941-1944) // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.90 – 101.
265. ***Рекотов П.*** Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр.: історико-правовий аспект // Право України. – 1997. – № 5. – С. 78 – 81.
266. ***Русначенко А.*** За Україну, проти більшовицької тоталітарної імперії СРСР. Служба безпеки ОУН // Мандрівець. – 2005. – № 2. – С. 14 – 20.
267. ***Стародубець Г.*** Вплив радянської присутності на економічне становище повстанського запілля в першій половині 1945 року // Мандрівець. – 2005. – № 1. – С. 19-23.
268. ***Стародубець Г.*** Прояви сексотництва у повстанському запіллі 1944-1945 рр. // Мандрівець. – 2006 – № 1. – С. 19-22.
269. ***Стародубець Г.М.*** Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). – Монографія. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
270. ***Стародубець Г.М.*** ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1946 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
271. ***Стоколос Н.Г.*** Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91 – 111.
272. ***Суспільно-політичне*** життя трудящих Української РСР: У 2- х т. – К., 1973. – Т.1. – 319 с.
273. ***Ткаченко С.Н.*** Повстанческая армия: (тактика борьбы) / Под общей ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест ; М.: АСТ, 2000. – 512 с.
274. ***Українська*** РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941-1945 рр. : У 3- х т. – К., 1967 – 1969.

275. ***Трощинський В.П.*** Проти вигадок про так званий «антифашистський рух опору» українських націоналістів // Український історичний журнал. – 1988. – № 5. – с. 74 – 87.
276. ***Чайковський А.*** Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. Мовою документів, очима історика). – Київ , 1994.– 256 с.
277. ***Чередниченко В.П.*** Анатомія зради. – К. : Політвидав України, 1978. – 334 с. (Перевидана російською мовою 1983 р.).
278. ***Шанковський Лев.*** Історія українського війська. – К.: Панорама, 1991. – 191 с.
279. ***Шанковський Лев.*** Похідні групи ОУН (Причини до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр.) . – Мюнхен : Вид-во «Український самостійник», 1958 . – 370 с.
280. ***Шелюг М.П.*** Про що мовчать «повстанські солов'ї» // Реабилитации не подлежат. Материалы научно-практической конференции 21–22 июля 1996 г. – К., 1997. – С.75–83.
281. ***Шелюг Михайло.*** Правди не сховаєш!: Збірка оповідань. – Житомир: КПЖФ, 1996. – 48 с.
282. ***Шмарчук Валентина.*** Репресії та політичні акції в селах Житомирщини у 20-60 рр. XX ст. // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2000. – № 4. – С.81–89.
283. ***Armstrong*** John A. Ukrainian nationalism. – Second Edition. Littleton, Colorado, U.S.A.: Ukrainian Academic Press, 1986. – 361 p.
284. ***Krawchenko Bohdan.*** Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941–1944 / Ukraine during Word War II. History and its afurmath. A Symposium. – Edmonton: Institute of Ukrainian studies. University of Alberta, 1986. – 291p.

МЕМУАРИ ТА СПОГАДИ

285. ***Варгоцький Юрій.*** Стела пам`яті: спогади. –Приватний архів (касетний запис 1996 р.).
286. ***Гіммельрайх Кость.*** Спогади командира відділення особливого призначення «УПА-Схід» / Літопис УПА. – Т. 15. – Торонто: Видавництво Літопис УПА , 1987. – 270 с.
287. ***Климишин Микола.*** В поході до волі. Спомини. – Т. 1. – Торонто: Видання Ліги Визволення України і Дослідного Інституту Студіюм, 1975. – 429 с.
288. ***Ковпак С.А.*** Воспоминания, очерки, статьи / Сост. и пред. В.А. Землинского. – К., 1984. – 388 с.
289. ***«Наша*** боївка вбила німецького коменданта». Спогади колишнього провідника ОУН на Червоноармійщині В.А. Мельника // Віче (Житомир). – 1999. – № 3 (271). – 14 січня.
290. ***Остапенко Борис.*** Острів вольності на Унаві // Перемога (Попільня). – 2000. – № 64 – 70 , серпень-вересень.
291. ***Петренко Роман*** (« Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (Спогади) / Літопис УПА. – Т. 27. – Торонто – Львів: Видавництво Літопис УПА, 1997.– 279 с.
292. ***Подворняк М.*** Вітер з Волині – Wind from Volun: Спогади / Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 242 с.
293. ***Робітницький Сергій Микитович.*** Серед неправди на землі. Спогади та роздуми. – Рівне : Вид- во «Азалія», 2001. – 172 с.
294. ***Савчин Марія.*** Тисяча доріг. Спогади жінки – учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. – К.: Смолоскип, 2003. – 546 с.
295. ***Скорупський Максим*** – Макс. Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1992, – 351 с.

296. ***Санников Г.З.*** Большая охота. Розгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – 512 с.
297. ***Цуман В.,*** вояк УПА . Бій УПА за Бараші (Спогади учасника) // Віче (Житомир). – 1998. – 15 жовтня.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ 1941-1942 рр.

298. ***Білошицький А.*** В застінках Житомирського НКВД // Українське слово (Житомир). – 1941. – 24 серпня.
299. **В. І.** Як большевицька Москва нищила Україну // Українське слово (Житомир). – 1941. – 24 серпня.
300. **Волинь** (Рівне). – 1941. – 1 вересня.
301. ***Волинь*** (Рівне). – 1941. – 23 жовтня.
302. ***Волинь*** (Рівне). – 1941. – 13 листопада.
303. ***Волинь*** (Рівне). – 1942. – 22 січня.
304. ***Волинь*** (Рівне). – 1942. – 19 березня.
305. ***Волинь*** (Рівне). – 1942. – 19 квітня.
306. ***Всегоренко*** Мстислав. «Пожалійте сиротину та не вводьте в славу» // Українське слово. – 1941. – 14 серпня.
307. ***Гайдамака*** (Олевськ). – 1941. – 12 жовтня.
308. ***К. Т.*** У товаристві «Січ» // Українське слово (Житомир). – 1941. – 11 вересня.
309. ***М. Д.*** Відбудування церков // Українське слово (Житомир). – 1941. – 11 вересня.
310. ***Перемога*** (Житомир). – 1941. – 9 жовтня.
311. ***Українське*** слово (Житомир). – 1941. – 3 серпня.
312. ***Українське*** слово (Житомир). – 1941. – 18 вересня.
313. ***Українське*** слово (Житомир). – 1941. – 7 серпня.
314. ***Українське*** слово (Житомир). – 1941. – 14 серпня.
315. **Українське** слово (Житомир). – 1941. – 21 серпня.
316. ***Українське*** слово (Житомир). – 1941. – 11 вересня.

317. ***Архіви*** окупації. 1941–1944 / Держ. Ком. Архівів України; Упоряд. Н. Маяковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с.: іл. – (Більше не таємно; т.1).

318. ***Архівна*** довідка № Ф-1 від 24.01.1997р., видана А. П. Форносовій Державним архівом Житомирської області (Підстава: Ф. Р-5013, №36622, ф.к.).

319. ***Военный*** энциклопедический словарь / Пред. Гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863с.

320. ***Довідка*** Управління Служби безпеки України у Житомирській області №102985-П від 3 червня 1997р. (Відповідь на запит депутата Житомирської обласної Ради народних депутатів).

321. ***Довідка*** заступника начальника УСБУ у Житомирській області М.Медведєва // Радянська Житомирщина (Житомир). – 1992. – 24 жовтня.

322. ***Довідка*** Управління СБ України у Житомирській області №10/51 від 27 липня 1992р. (Відповідь голові Житомирської обласної організації УРП Тимошенку А. на запит №2515/12 від 6.07.92р.).

323. ***Документи*** свідчать: Довідка Управління СБ України у Житомирській області від 27 липня 1992р. №10/51 // Віче (Житомир). – 1992. – № 3–4, серпень.

324. ***З*** архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1–2. – С. 16–25.

325. ***Заява*** Форносової (Чеп'юк) Ангеліни Петрівни до Всеукраїнського братства вояків УПА від 1 грудня 1999р. (копія). – Приватний архів.
326. ***Здіорук С.І.,*** Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 173с.
327. ***Українська*** РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – Київ: Українське вид-во політ. л-ри, 1947. – 1063 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРС

328. ***Білозерська*** Олена. Хоч пізно, та не запізно (День незалежності у селі Мичалки Бородянського району) // www.slovo-vnp.com/index.php?subaction (21.04. – 2007).
329. ***Горбуров*** Євген. Підпільний і партизанський рух на території Миколаївщини в роки Другої світової війни // www.oun-upa.org.ua/artides/horburow.html (19.04.2007).
330. ***Грицай*** Дмитро. Бойові дії УПА були законними і справедливими згідно з нормами міжнародного права // www.nacija.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=268&/temid=g(18.04.2007).
331. ***Іванченко*** Ігор. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни // www.rionaukraina.com/view.aspx?type=news&land=18nid=131&id=126 (20.04.2007).

332. ***Ейсмонт*** Володимир. Націоналістичне підпілля Кременчука в роки Великої Вітчизняної війни // www.oun-upa.org.ua/artides/kremenchyk.html (19.04.2007).
333. ***Кіпіані*** Вахтанг. «Залізом і кров'ю». Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини XX ст. // www.oun-upa.org.ua/artides/kipiani.html (19.04.2007).
334. ***Малигін*** Анатолій. Боротьба ОУН-УПА на Вінниччині // www.oun-upa.org.ua/artides/malygin.html (19.04.2007).
335. ***Пархоменко*** Сергій. УПА або ... Козача Повстанська Армія // www.pvn.org.ua/content/view/423/38/(21.04.2004).
336. ***Шолох*** Яна. Рейди УПА очима зарубіжних дослідників: оцінки та значення // www.oun-upa.org.ua/artides/sholokh.html (19.04.2007).
337. ***Яценко О.*** ОУН(б) в Центральній та Східній Україні в період нацистської окупації (1941-1943) // www.oun-upa.ORG.ua/artides/jacenko.html(19.04.2007).

ДОДАТКИ

Демографічні відомості на 1.10.1941 р.

Ф. Р-1151 - Оп. 1 - Спр. 145.

Гебітскомісаріат Ємільчино

№ п/п	Назва районів	За національностями							За віросповіданням					
		укр.	пол.	рос.	нім.	чех.	ін.	всього	прав.	кат.	лют.	інш.	невір.	разом
1.	Ємільчинський	34288	5972	613	4903	1	25	45820	34464	5995	4648	713	–	45820
	%	74 8	13.1	1.4	10.7	–	–	100	75.2	13 2	10 1	1 5	–	100
2.	Баранівський	18462	2433	73	3007	48	194	24217						
	%	76.3	10.0	0.3	12 4	0 2	0.8	100 0						
3.	Городницький	17699	1690	169	266	8	59	19891	18503	2487	2842	385	·	24217
	%	89.0	8.5	0.8	1.3	0 1	0.3	100	76 4	10.3	11 7	1 6	–	100
		Гебітскомісаріат Житомир												
1.	Житомир (місто)	25371	6313	2344	1628	274	708	36638	26916	7034	1360	1328	–	36638
	%	69.3	17.3	6 4	4.4	0.7	1.9	100	73.5	19.2	3.7	3.6	–	100
2.	Житомирський	42185	7384	648	2666	559	76	53518	42502	7967	2423	626	–	53518
	%	28 8	13.8	1.2	5.0	1.0	0.2	100	79.4	14 9	4.5	1.2	–	100
3.	Троянівський	20163	2171	527	19	27	32	22939	20176	2284	18	461	–	22939
	%	87 9	9 6	2.3	0.1	0.1	0.1	100	87.9	10.0	0 1	2.0	–	100
4.	Черняхівський	35538	1094	226	3233	1206	57	41354	36977	1198	2786	392	1	41354
	%	85.9	2 7	0.6	7.8	2 9	0 1	100	89.4	3.0	6 7	0 9	–	100

Гебітсомісаріат Звягель

№ п/п	Назва районів	За національностями							За віросповіданням					
		укр.	пол.	рос.	нім.	чех.	ін.	всього	прав.	кат.	лют.	інш.	невір.	разом
1.	Звягель (місто)	5619	647	500	537	8	23	7334	5875	658	536	263	3	7334
	%	76.7	8.8	6.8	7.3	0.1	0.3	100	80.1	9.0	7.3	3.6	–	100
2.	Звягель (сільс.)	30610	4244	601	2032	6	35	37528	31015	4332	1906	275	–	37528
	%	81.6	11.3	1 6	5.4	–	0.1	100	82.6	11.5	5.2	0 7	–	100
3.	Баранівський	34917	3327	130	680	29	579	36962	34958	3335	676	690	3	39662
	%	88.1	8.4	0.3	1.7	0.1	1.4	100	88.2	8.4	1.7	1.7	–	100
4.	Довбищанський	11520	12979	158	1265	33	28	25983	11571	13008	1206	198	–	25982
	%	44.4	50.0	0.6	4.8	0.1	0.1	100	44.6	50.0	4.6	0.8	–	100
5.	Пулинський	19433	2171	884	2904	126	354	25872	20434	2194	2762	482	–	25872
	%	75.2	8.4	3.4	11.2	0.5	1.3	100	79.0	8.5	10.7	1 8	–	100
6.	Ярунський	30751	312	128	126	20	339	31676	30834	325	108	404	5	31676
	%	97.1	1.0	0.4	0.4	–	1.1	100	97.3	1.1	0.3	1 3	–	100
Разом по Ємільчино Гебіт.		70449	1095	873	8176	57	278	89928	79839	10168	7747	474	–	89928
		78.3	11.2	1.0	9.1	0.1	0.3	100	78.8	11.3	8.6	1.3	–	100
Разом по Житом. Гебіт.		123257	16962	3745	7546	2066	873	154449	126571	18483	6887	2807	1	154449
		79.8	11.0	2.4	4.9	1.3	0.6	100	81.9	12.0	4.3	1 8	–	100

Демографічні відомості

Гебітскомісаріат Коростень

№ п/п	Назва районів	За національностями							За ознакою реліг. вірувань					
		укр.	пол.	рос.	нім.	чех.	ін.	всього	прав.	кат.	лют.	інш.	невір.	разом
1.	Коростень (місто)	6902	250	199	233	34	128	7746	7351	260	117	15	3	7746
	%	89.1	3.2	2 6	3.0	0 4	1 7	100	94 9	3 4	1 5	0 2	–	100
2.	Коростень (сільс.)	37122	1769	320	732	15	47	40005	37051	1774	460	685	35	40005
	%	92.9	4.4	0 8	1.8	–	0.1	100.0	92 6	4 5	1 1	1.7	0 1	100
3.	Горошківський	29671	4865	119	6154	46	63	40918	29415	5008	5011	1477	7	40918
	%	72.5	11.9	0.3	15.0	0.1	0.2	100	72 0	12 2	12 2	3 6	–	100
4.	Лугинський	28954	1916	46	165	2	21	31104	28981	19 32	143	48	–	31104
	%	93 1	6.2	0.1	0.5	–	0.1	100	93.2	6.2	0.5	0.1	–	100
5.	Чоповицький	29498	1442	68	150	781	43	31982	30283	1418	86	192	–	31982
	%	92.2	4.5	0.2	0.5	2.5	0 1	100	94 7	4 6	0.3	0.4	–	100
	Разом	132147	10242	752	7434	878	302	151755	133081	10455	5817	2357	–	151755
	%	87.1	6.7	0.5	4.9	0.6	0.2	100	87.7	6.9	3.8	1.6	–	100
	Гебітскомісаріат Олевськ													
1.	Олевський	30944	634	138	176	9	613	40614	39090	655	129	613	127	40614
	%	96.1	1.6	03	0.4	–	1.6	100	96 2	1.6	0.3	16	0.3	100
2.	Словечанський	27996	249	28	95	8	37	28413	27997	315	69	32	–	28413
	%	98.6	0 9	0.1	0 3	–	0 1	100	98 6	1 1	0 2	0 1	–	100
	Разом	67040	883	166	271	17	650	69027	67087	970	198	645	127	69027
	%	97 1	1.3	0 2	0 4	–	1 0	100	97 2	1 4	0 3	0.9	0.2	100

Гебісткомісаріат Бердичів

№ п/п	Назва районів	За національностями							За ознакою реліг. вірувань					
		укр.	пол.	рос.	нім.	чех.	ін.	всього	прав.	кат.	лют.	інш.	невір	разом
1.	Бердичів (місто)	17103	3470	689	249	92	1292	28895	16506	4814	239	1297	39	22895
	%	74.7	15.1	3.0	1.1	0.4	5.7	100	72.1	21.0	1 0	5.7	0 2	100
2.	Бердичівський	47856	3971	438	57	16	88	52426	47673	4280	45	427	1	52426
	%	91.3	7.6	0.8	0.1	–	0.2	100 0	90.9	8 2	0 1	0.8	–	100
3.	Андрушівський	51970	3477	482	146	16	657	56748	52381	3487	145	735	–	56748
	%	91.6	6 1	0.8	0.3	–	1.2	100	92.3	6.1	0 3	1.3	–	100
4.	Янушпільський	25508	3485	128	18	27	717	29883	25517	3627	18	700	21	29883
	%	85 4	11.7	0.4	–	0.1	2.4	100	85.4	12.0	0.1	2.4	0 1	100
	Разом	142437	14403	1737	470	151	2754	161952	142077	16208	447	3159	61	161952
	%	87.9	8.9	1.1	0.3	0.1	1.7	100	87.7	10.0	0 3	2.0	–	100
	Гебітскомісаріат Овруч													
1.	Овруцький	48423	1309	439	37	14	141	50369	48572	1426	23	342	–	50363
	%	96.1	2.6	0.9	0.1	–	0.3	100	96.4	2.8	0.1	0 7	–	100
2.	Базарський	17971	1711	585	193	447	25	20932	18073	1993	115	751	–	20932
	%	76.3	10 0	0.3	12.4	0.2	0.8	100	86 3	9 6	0 5	3 6	–	100
3.	Народицький	29517	976	63	27	2	190	30775	29585	986	27	174	3	30775
	%	95.5	3.1	0 2	0.1	–	0.7	100	9.61	3.2	0 1	0.6	–	100
	Разом	95911	3996	1087	257	463	356	102070	96230	4405	165	1267	3	102070
	%	94.0	3.9	1.1	0.2	0.5	0.3	100	94.3	4.3	0.2	1 2	–	100

Демографічні відомості

Гебітскомісаріат Радомисль

№ п/п	Назва районів	За національностями							За ознакою реліг. вірувань					
		укр.	пол.	рос.	нім.	чех.	ін.	всього	прав.	кат.	лют	інш.	невір.	разом
1.	Радомисльський	48708	1724	216	1214	32	55	51976	47599	2956	1134	123	164	51976
	%	93.7	3.3	0.4	2.4	0.1	0 1	100	91.6	5.7	2.2	0.2	0.3	100
2.	Малинський	27490	2294	108	735	482	45	31154	27714	2718	548	174	–	31154
	%	88.3	7.4	0.3	2.4	1.5	0 1	100.0	89 0	8.7	1 7	0 6	–	100
3.	Потіївський	30424	537	324	946	115	65	32411	29635	1900	665	207	–	32411
	%	93.9	1.7	1.0	2.9	0.3	0.2	100	91 4	5 9	2 1	0 6	–	100
	Разом	106622	4555	648	2922	629	165	115541	104952	7574	2347	504	164	115541
	%	92.3	3.9	0.6	2.5	0.6	0.1	100	90.9	6 6	2 0	0.4	0.1	100
	Гебітскомісаріат Ружин													
1.	Ружинський	40352	2393	322	27	13	725	43832	40454	2616	24	732	6	43832
	%	92.1	5.5	0.7	0.1	–	1.6	100	92 3	6.0	–	1 7	–	100
2.	Вчорайшенський	28649	791	354	17	3	623	30437	28148	1632	20	622	15	30437
	%	94.1	2 6	1.2	–	–	2 1	100	92 5	5 4	–	2.1	–	100
3.	Попільнянський	40168	235	292	41	2	745	41483	40169	432	48	839	4	41483
	%	96 8	0.6	0.7	0 1	–	1 8	100	96 8	1 0	0 1	2 1	–	100
	Разом	109169	3419	968	85	18	2093	115752	108771	4671	92	2193	25	115732
	%	94.3	3.0	0.8	0.1	–	1 8	100	94.0	4.0	0 1	1 9	–	100

Гебісткомісаріат Чуднів

№ п/п	Назва районів	За національностями							За ознакою реліг. вірувань					
		укр.	пол.	рос.	нім.	чех.	ін.	всього	прав.	кат.	лют.	інш.	невір.	разом
1.	Чуднівський	40428	2508	1446	59	767	1521	46729	42340	2707	41	1637	4	46729
	%	86.5	5.4	3.1	0.1	1.6	3.3	100	90.6	5 8	0.1	3 5	–	100
2.	Любарський	39537	2260	311	41	4	364	42517	39598	2255	64	599	1	42517
	%	93.0	5.3	0.7	0.1	–	0 9	100.0	93.1	5.3	0 2	1 4	–	100
3.	Миропільський	12575	642	382	14	14	198	13825	12738	536	17	506	1	13825
	%	90.9	4.6	2 8	0.1	0.1	1.5	100	92.1	4.1	0.1	3 7	–	100
4.	Романівський	19035	3782	133	571	215	987	24723	19216	3911	560	1036	–	24723
	%	77.0	15.3	0.5	9.3	0.9	4 0	100	77.7	15 8	2 3	4 2	–	100
	Разом	111575	9192	2272	685	1000	3070	127794	113892	9436	682	3778	6	127794
	%	87.3	7.2	1.8	0.5	0.8	2 4	100	89.1	7 4	0 5	3 0	–	100
	Гебітскомісаріат Коростишів													
1.	Коростишівський	43810	2704	1045	589	52	81	48281	43344	4225	540	179	3	48281
	%	90.7	5 6	2.3	1 2	0 1	0 1	100	89.8	8 8	1 1	0 3	–	100
2.	Брусилівський	30721	815	104	417	13	32	32102	30683	904	417	97	1	32102
	%	95.7	2 5	0.3	1.3	0 1	0 1	100	95.6	2 8	1 3	0 3	–	100
3.	Корнинський	27145	705	238	34	5	163	28288	27358	727	31	169	3	28288
	%	96 0	2.5	0 8	0.1	–	0 6	100	96 7	2 6	0 1	0 6	–	100
	Разом	101674	4224	1387	1040	70	276	108671	101375	5856	988	445	7	108671
	%	93.6	3.8	1.3	1.0	0.1	0.2	100	93.3	5 4	0 9	0.4	–	100

ВИТЯГ ІЗ МАТЕРІАЛІВ
архівно-слідчої справи
за звинуваченням Бруцького Іллі Івановича

Свідчення І.Бруцького на допиті 13 лютого 1944 р.

Осенью 1941 г., примерно в сентябре или октябре месяце, к нам в село приехали из Бердычева 2 бандеровца, как я узнал уже позже, фамилии их я не знаю, им примерно лет 22-25, и на второй день после своего приезда собрали всю молодежь села, среди которой вели высказывания против немцев, говорили, что Украина должна быть самостийной, т.е. независимой. Ими из молодежи нашего села была создана организация, которая называлась "Курень украинской молодежи". Данная организация была разбита на 5 групп, в состав каждой группы входило человек 12-13. Я входил в состав организации "Курень украинской молодежи" и был старшим одной из групп данной организации. Эти бандеровцы проводили с нами занятия, занимались строевой подготовкой, разучивались песни про Украину.

В бандеровскую организацию "Курень украинской молодежи" входили, т.е. являлись членами, человек 50-60 молодежи села Пилипо-Кошара.

После того, как немецкие войска оккупировали нашу местность, то вскоре после этого в нашем селе стали появляться украинские националисты. Это будет приблизительно сентябрь или октябрь 1941 г., в село Пилипо-Кошары прибыло два националиста. Одного звали по кличке "Слава", другого я не знаю. Данные националисты устроились на местожительство у гражданина Березенского Петра Иосифовича (в д.в. работает председателем сельского совета), в последствии стали проживать у Рябчука Афанасия Петровича, убит партизанами. Находясь в селе данные националисты стали собирать население села на собрание,

где призывали украинский народ оказывать помощь немецкой власти, в последствии националисты стали собирать только одну молодежь в здании школы, где проводили запись в "Курень украинской молодежи", куда входил и я.

Посещая сборы молодежи, где данные националисты свою агитационную работу построили таким образом, что стало ясно из их действий – они против немцев и Советской власти, а борются за создание самостоятельной Украины. На сборах молодежи разучивали и пели украинские националистические песни. В последствии молодежь как девушки, а также и мужчины были сформированы в полусотню – десятки, где были выделены руководители.

Когда молодежь была сформирована в полусотню, стали заниматься строевой подготовкой. Таких занятий было 5-6. Какая была конечная цель нашей подготовки мне было непонятно. В последствии немецкие органы стали преследовать действия националистов и эти оба националиста в конце года 1941 из деревни скрылись и больше я их не видел. А в начале 1942 г. немецкие органы арестовали Полищука Ивана Николаевича, но вскоре он был освобожден по неизвестной для меня причине.

Я со стороны данных двух националистов был назначен на должность роевого в составе полусотни и некоторое время исполнял эту должность.

Моя работа как роевого конкретного ничего не имела, т.к. всех занятий было около 5 и они заключались в беседах и пении националистических украинских песен. Строевой подготовкой занимались всегда в составе полусотни, занятия проводили сами националисты, один раз занимался полусотный Прокопчук Сергей Адамович (ушел в партизаны). На должности роевого я был около 1,5 месяца, т.е. пока находились данные националисты. Личных занятий я со своим десятком не проводил.

Находясь на должности роевого, я идейно воспитывался в националистическом духе, а именно в этом вопросе мне давали указания и литературу националистического содержания гражданин Полищук Иван Николаевич (ушел в РККА). Конкретно мною была получена от Полищука следующая литература: История Украины – автор неизвестный, а также и издание, к/р националистический песенник и стихи. Данная мною получаемая литература прочитывалась, а также я давал читать Алексенчук Вере Пилиповне (находится дома), Алексенчук Григорию Пилиповичу (в партизанах), Пустовит Степану Адамовичу (находится дома). Вся литература, которую я получал от Полищука, мною возвращалась обратно.

Мне известно из личных разговоров Полищука, что всю к/р националистическую литературу он получал непосредственно от националистов "Слава" и второго я кличку не знаю. Причина тому, что Полищук мне давал к/р националистическую литературу потому, что он мне был хороший товарищ, доверял и впоследствии предложил вступить в националистическую организацию ОУН и я Полищуку дал свое согласие.

Когда была оформлена наша организация ОУН, ее руководителем стал – Рябчук Афанасий Петрович, он же исполнял обязанности старосты села. Непосредственная работа организации строилась так, что после первого совещания, на котором я участвовал, через некоторый период собралось второе совещание, на котором присутствовали другие члены нашей организации и на этом совещании "Слава" и другой националист проработали правила и заповеди украинских националистов и, кроме этого, была поставлена задача перед членами организации вести пропагандную работу среди населения и разъяснять своим близким товарищам о создании самостийной Украины путем личных бесед и передачи литературы. Второе совещание тоже состоялось в доме Березенского. Я как член подпольной

к/р националистической организации ОУН специальных личных бесед о идеях национализма ни с кем не проводил, т.к. к этому сложились обстоятельства – преследования со стороны немцев и арест членов нашей организации. После второго совещания, примерно в конце октября или в начале ноября 1941 г., немцы стали преследовать националистов и они "Слава" и с ним другой, которого я не знаю кличку, из деревни выехали в направлении с.Барановка. Работа нашей организации временно прекратилась. В декабре 1941 г. к руководителю организации ОУН Рябчук Афанасию прибыл совершенно другой националист, кличку я его не знаю, какие дал указания Рябчуку я не знаю, но данный националист совместно с Рябчук прибыли ко мне на квартиру и переночевали ночь, а утром ушел пешком в направлении г.Дзержинска. Ночевавший националист со мною беседовал и интересовался, как обстоит дело в работе. После ухода данного националиста представителей из центра не было, а вскоре был немцами арестован член нашей организации Полищук и руководитель Рябчук Афанасий, которые находились под следствием около месяца, но были освобождены. Члена организации Рябчук Василия отправили в Германию, и наша организация стала пассивной, а последний руководитель был убит партизанами.

Совершенно секретно

ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических Республик
1944 года июня 19 дня г.Житомир

Военный Трибунал Войск НКВО Винницкой области в составе председательствующего ст. лейтенанта юстиции Ребенюк, членов – лейтенанта Гаврилова и мл. лейтенанта милиции Шурурова при секретаре капитане Ковезо, без

участия обвинения и защиты, на закрытом судебном заседании рассматривалось дело по обвинению

Бруцкого Илли Ивановича, 1923 г.р., урожденного с.Пилипо-Кошара Дзержинского р-на, Житомирской области, гражданина СССР по национальности украинец, из крестьян-середняков, служащего по специальности фельдшера, со средним общим и специальным образованием, б/п, в прошлом состоявшего в 1941 членом ВЛКСМ, билет сжег, в/обязанного, в РККА не служившего, имеет жену и дочь 1944 г.р., из родных и близких родственником в действовавшей армии никого не имеет, со слов ранее не судимого в совершении преступления, предусматриваемого статьями 54-1"а", 54-2 и 54-11 УК УССР

Установил:

В период временной оккупации Дзержинского района в августе 1941 г. в с.Пилипо-Кошара прибыли представители к/р организации украинские националисты под кличкой "Слава" и др., которые организовали в этом селе ячейку, а также молодежную организацию т.н. "Курень украинской молодежи".

В числе других подсудимый Бруцкий сразу же вступил в молодежную организацию и являлся руководителем роя. Позже в том же месяце 1941 г. подсудимый вступил в организацию ОУН и состоял в ней до момента ее распада.

Состоя в к/р организации, подсудимый неоднократно принимал участие в проводимых собраниях и совещаниях, где обсуждались цели и задачи ОУН, а также создание буржуазного государства под видом "Самостийной Украины".

На основании изложенного ВТ считает виновность подсудимого в измене Родины, выразившееся в вступлении в к/р организацию ОУН и руководством молодежной националистической организации, что предусмотрено статьями 54-1"а", 54-2 и 54-11 УК УССР доказанной полностью.

Руководствуясь ст. 296 и 297 УКРВТ, Бруцкого Илью Ивановича на основании статьи 54-1"а" УК УССР, подвергнуть высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией имущества. Приговор окончателен и обжалованию не подлежит.

Председатель: Ребенюк (підпис)
Члены: Гаврилов (підпис)
Шуруров (підпис)

Меры к репрессированию членов семьи в соответствии с директивами НКВД СССР и Прокуратуры СССР №№ 215/51с от 30.V и 252 от 2 [ ] VI 1942 года – приняты.

Начальник отделения отдела "А" НКГБ СССР
оперуполномоченный (підпис)

АУСБУЖО. – Спр. №28856 (фонд припинених справ).

Агентурное дело "Осколки"
Совершенно секретно

Секретарю Житомирского Обкома КП(б)У
тов. Спивак

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
о деятельности церковников на территории области

УНКГБ по Житомирской области располагает материалами о том, что в 1941 году духовенство активизировало свою деятельность.

В гор. Житомире и районах области открывались церкви без благословения епископов, что являлось нарушением канонов православной церкви.

В гор. Житомире при созданном немцами, первое время, Областном Управлении, председателем которого был ярый украинский националист Яценюк Александр (скрывается). Для руководства церковной жизнью был организован Отдел вероисповедания, инициатором и организатором которого являлся Мефедов Герасим Трофимович, последний проводил всю работу по сколачиванию и расширению церковной жизни области.

С переходом управления областью в ведение Генералкомиссариата Отдел вероисповедания переходит в подчинение политическому отделу Генералкомиссариата.

Вскоре Отдел вероисповедания немцами был расформирован и существующие ориентации автономная и автокефальная церкви были выделены, каждая отдельно с созданием самостоятельного управления.

Всеми же вероисповеданиями в Житомирской области ведал и контролировал их работу политический отдел Генералкомиссариата через уполномоченного по религиозным делам немца – Ленгоф (бежал).

Во главе автономной церкви стоял епископ Бердичевский Леонтий (Филиппович) – бежал с немцами, с резиденцией в гор. Житомире.

Во главе автокефальной церкви стоял епископ Житомирский и Винницкий Григорий (Огийчук) с резиденцией в гор. Виннице.

В автономной церкви было организовано духовное управление Житомирской епархии под руководством

епископа Леонтия (ставл. митр. Алексея) и секретаря Управления Мефедова.

Духовного управления состояло:

Председатель – епископ Леонтий

Секретарь – Мефедов Г.Т. (прожив. в г. Житомире)

Члена архимандрита Бориса Якубовского (ушел к немцам), архимандрита Серафима Климкова (ушел с немцами), протоирея Андрея Корничевского (проживает в Житомире).

Машинистка Бернатович Елизавета Михайловна (находится в Житомире).

Для открытия той или иной церкви Управление возбуждало ходатайство перед уполномоченным Ленгофом.

За период временной оккупации в Житомирской области было и действовало более 335 церковь и молитвенных домов автономной ориентации, в.т. числе в гор. Житомире – 6 церквей.

Для открываемых приходов потребовалось большое количество священнослужителей, но так как духовенство старого рукоположения обеспечивало обслуживание приходов не более 30%, то епископ Леонтий до 70% рукоположил из бывших служащих советских учреждений (бухгалтеров, врачей, учителей, а также из числа военнопленных и просто проходимцев) в прошлом враждебно настроенных против Советской власти.

Для рукоположения специального духовного образования не требовалось, нужны были только деньги от 1000 до 2000 рубл. с человека.

Епископ Леонтий по личной инициативе старался насаждать на территории области мужские и женские монастыри, и было открыто 5 монастырей (2 муж. и 3 жен.).

1. Богоявленский муж. в Житомире (5 монахов).
2. Тригурский муж. (монахов нет).
3. Подольский жен. в гор. Житомире.
4. Любарський жен. – 12-15 монашек.

5. Овручский жен. – свыше 30 монашек, живут в монастырском корпусе.

Только Овручский монастырь отвечает более менее названию монастыря, а остальные по существу являются приходскими церквями.

В Житомирском Генералкомиссариате явное предпочтение всегда оказывалось автокефальной украинской церкви.

За период оккупации на территории области было открыто 35-40 автокефальных приходов.

Попельнянский, Корнинский, Коростишевский, Бердичевский и др. р-ны имели больше автокефальных приходов.

Насаждение автокефальных приходов проводилось по следующему принципу: из Киева присылается священник-агитатор (фамилия устанавливается) с полномочиями украинских епископов, с документами немецких властей и при поддержке районных властей автокефалисты овладевали приходами. После чего начиналась украинизация приходов. Отдельные церкви службу со славянского языка переводили на украинский, не считаясь с требованиями мирян.

В гор. Житомире автокефальная церковь была открыта в 1943 году при содействии епископа Огийчука, проживавшего некоторое время в местечке Павловичах Попельнянского р-на., а в последнее время в г. Виннице.

По распоряжению немецких властей Хрестовоздвиженская церковь была отнята от автономной и передана автокефальной. Первым настоятелем был назначен свящ. Алексей Прибытковский, переехав с Запада. На открытии 29 июля 1943 г. присутствовали: бургомистр города – националист Павловский (бежал с немцами), председатель облпотребсоюза Кизуб, директор горторга Александрович, видные украинские националисты и немецкие пособники (сбежали с немцами). На квартире Алексея Прибытковского в честь открытия этой церкви, также присутствовали епископ Григорий Огийчук и вышеупомянутые лица.

Епископ в своей речи говорил: "Хай живе автокефальна українська церква и вызволитель Фюрер. Выпьем за освободителя Адольфа Гитлера".

За месяц до освобождения г. Житомира от немецких захватчиков автокефальная церковь прекратила свою деятельность, руководство которой сбежало вместе с немцами.

Так, епископ Леонтий в беседе с нашим источником (бывшим келейником Леонтия) рассказывал, что он в ноябре месяце 1941 г., находясь в гор. Киеве, вызывался в Гестапо, где дал подписку, что он не будет участвовать в противонемецких организациях. Прибыв в г. Житомир, установил тесный контакт с уполномоченным по религиозным делам Ленгофом, по заданию которого с помощью члена правления архимандрита Серафима Климкова (летом 1943 выехал в гор. Львов), были написаны воззвания к верующим православной церкви Житомирской епархии с призывом:

1. В день годовщины взятия города Житомира немцами устраивать в церквях службы о даровании победы немецкому оружию.

2. Оказывать помощь немецким властям в борьбе с красными партизанами.

3. Отправлять молодежь на работу в Германию, дабы скорее уничтожить большевизм.

4. Не признавать русского патриарха Сергия как незаконновыбраного.

Воззвания распространялись в нескольких тысячах экземпляров, в чем не малую роль принимали секретарь духовного правления Мефедов и машинистка Бернатович.

Последние в период отступления немцев, чтобы скрыть антисоветскую деятельность духовенства, сожгли всю переписку и дела духовного правления.

Кроме связи с Ленгофом, епископа Леонтия посещали агенты Гестапо – Надеждин (сбежал с немцами) и другие. Был тесно связан с эмигрантами Бароном Каульбарсом, Фон Меером, Александром Александровичем (шеф по земельным

вопросам в г. Житомире) и подполковником чехословацкой армии Шехтелем.

Настоятель православной церкви в с. Вязовка Народичского р-на Ивасенко Василий Васильевич в период немецкой оккупации служил полицейским, совместно с немецкими карательными отрядами производил аресты и расстрел советских граждан. В процесс агентурной и следственной работы над Ивасенко были выявлены и задокументированы факты его предательской деятельности.

Так, допрошенный по делу свидетель Кравченко И.Т. показал, что в августе 1941 г. он видел, как Ивасенко от помещения райполиции сажал 300 чел. евреев в машину и вместе с немцами возил их на расстрел. Аналогичные показания дали свидетели Кушнир Игнат, Закусило Андрей, Орел Василий. Свящ. Ивасенко в июне 1944 г. нами был арестован, признал свою предательскую деятельность.

Свящ. кафедрального собора Верещак Макарий Харламович, 1901 г.р., урож. Житомирской области, украинец, по специальности врач по венерическим болезням, рукоположен в 1942 г., выступал с проповедями антисоветского Характера.

Свящ. Нов.-Волынской церкви Варжанский Аполлоний, 1900 г.р., урож. Западной Украины, писал статьи контрреволюционного клеветнического характера в местную немецко-фашистскую газету "Звягельское слово".

"При Советской власти религию притесняли и церкви были закрыты, а пришли немцы дали свободу религии и открыли церкви".

Однако более резкие нападения против Сов. власти проводились в церквах автокефальной ориентации. Например, свящ. Губаржевский Игорь, бывший преподаватель Киевской академии наук, в начале 1942 г. приехал в Житомир, где был рукоположен епископом Леонтием в сан священника и был направлен в м. Чоповичи Житомирской области благочинным, где примкнул к автокефалистам, стал одновременно руководителем местных организаций "ОУН". Выступал с контрреволюционными проповедями, призывал к борьбе за

самостоятельность Украины. Выехал с немцами. Выезжая с Чоповичей, демонстративно держал в одной руке крест, в другой – винтовку (местонахождение неизвестно).

Член церковного совета Студеницкой церкви с. Студеница Коростышевского р-на Близнюк Федор, некоторое время служил полицейским. В июле 1941 на собрании, посвященном выборам местных властей, выступил с речью: "Петлюра боролся за самостоятельное украинское государство, сейчас дело Петлюры продолжает Бандера. Мы должны избрать таких руководителей, которые помогали бы создавать и укреплять самостийное украинское государство". Близнюк Федор тесно связан с активным сторонником организации украинской церкви, в частности священником с. Студеница Бочковским Семеном Степановичем, прибыл в село в декабре 1941 г. из Западной Украины, последний имел связь с националистическими элементами Западной Украины, неоднократно ездил во Львов, откуда привозил церковно-националистическую литературу. Проводил среди верующих националистическую агитацию о создании самостийной Украины, с первых дней вступления настоятелем начал проводить богослужения на украинском языке.

"Да храни бог нашу независимую Украину, руководителей и борющееся за нее воинство..."

Из сторонников в организации националистической церкви является Слюсаренко Никита Максимович, в настоящее время служит регентом Студенческой церкви, в период оккупации был старостой этой церкви.

В с. Попельня Попельнского р-на свящ. Горбатюк Давид в период немецкой оккупации перед мирянами говорил: "...Жидо-большевики и НКВД издевались над украинцами и церковью. 11 раз я сидел в НКВД, где меня чуть не убили, а теперь Гитлер-освободитель освободил нас от Советского ярма".

С освобождением Красной Армией Житомирской области, оставшееся духовенство, первое время неуверенно, а затем более смело начали служить в церквях, отправлять

благодарственные молебны, собирать средства на нужды обороны и рассказывать о фактах издевательств со стороны немцев по отношению духовенства.

8 сентября 1942 г. Гавриил Почтовый говорил, что находясь в Словечанском р-не с. Жубровичах при большом скоплении народа проводил богослужение. Подъехавший к церкви начальник жандармерии (немец) с полицейскими учинил дебош, открыли стрельбу и, разогнав людей, начали грабить церковь, похитив много полотенцев, занавесей, церковных свечей, денег, избивали прикладами стариков и детей, священники запретили проводить богослужения. Он же летом 1943 г., проходя к селу Ходарково Корнинского р-на, был остановлен комендантом немцем, который потребовал чтобы он снял бороду и волосы и больше не появлялся в рясе на улице, иначе будет застрелян.

Аналогичные факты рассказывали и другие священники. В тоже время они с радостью рассказывали о теперешней жизни о хорошем отношении к ним со стороны местных властей и военных.

Священнику Дебновицкому Александру было передано извещение о военном налоге 3700 руб. и он с радостью заявил: "Я готов заплатить еще больше лишь бы скорее разгромить врага".

Но наряду с положительным реагированием служителей религиозного культа к Совет. власти, как сообщает агентура со стороны отдельных священников, враждебно настроенных к Сов. власти, проявляется недоверие и высказывается недовольство Сов. властью, не признают указаний Московской Патриархии. Например:

Священник Кладбищенской церкви прот. Серов во время богослужения не поминает титула митрополита Ленинградского-Новгородского Алексея, а молится о здравии епископа Леонтия (бежавшего с немцами).

В отношение священника Серова располагаем данными, что в г. Житомире, примерно 10 лет тому назад, епископом Аркадием Стальским (осужден на 10 лет, место наход. в

настоящее время неизвестно) было организовано общество недовольных Советской властью из числа служителей религиозного культа, и прот. Серов в то время являлся членом этого общества и сейчас группирует вокруг себя людей, которые примыкали к этому обществу.

Второй священник данной церкви Тислюкевич Федот неоднократно высказывал недовольство Советской властью: "Что у нас власть безбожная, антихристы и все равно не победит".

Дьякон данного прихода Павел Фещенко, также молится за здравие епископа Леонтия, высказывал недовольство Советской властью.

Священник с. Малино Житомирской области Данил Кузьменко по поводу создания республиканских наркоматов говорил: "Все это Советская власть делает под давлением союзников, ми тоже (духовенство) существуем благодаря давлению союзников".

По этому же вопросу церковник Богоявленской церкви Завозей Сергей Артемович заявил: "Данная война идет на истощение Германии и Советского Союза, что создание республиканских Наркоматов – это подготовка к разложению Советского Союза".

На 1 августа 1944 года по городу Житомиру числится действующих 6 церквей и р-нам области 289, а всего 295. Имеется священнослужителей около 320 человек, в т.ч. в г. Житомире [ ].

На данное число в области функционируют также около 30 приходов, богослужение в которых проводят на украинском языке.

В результате ряда проведенных агентурно-оперативных мероприятий в г.Житомире была закрыта Крестовоздвиженская церковь, на что было получено согласие Экзарха Украины Иоанна.

Здание закрытой церкви было передано в распоряжение Горсовета, а имущество – кафедральному собору.

Также был расформирован мужской монастырь в Житомире который преобразован в приходскую церковь, а земельный участок и фруктовый сад переданы в пользование военному госпиталю.

В августе 1944 г. на основании агентурных материалов нами заведено агентурное дело под кличкой "Осколки" на группу служителей религиозного культа в Житомире.

1. Коренчевский Андрей Степанович, 1888 г.р., урож. Брусиловского р-на Житомирской обл. из семьи псаломщика, укр. В 1902 г. окончил Киевскую духовною семинарию. С 1905-1931 гг. служил священником в с. Привощенцы Сквирского р-на Киевской обл. В 1931 г. органами ОГПУ с Украины был выслан. В 1934 г. вернулся и проживал в Житомире, работая в госучреждениях бухгалтером. С 1941 г. по настоящее время является членом Житомирского епархиального управления и настоятелем Михайловской церкви.

2. Вовченко Сергей Емельянович, 1892 г.р., урож. с. Яблукове Черниговской области из крестьян-середн., б/п, обр. среднее, в 1911 г. окон. духовную семинарию. В период империалистической войны офицер царской армии. До 1936 был священником в ряде с. Житомирской обл. С 1936 по 1941 был на гражданских работах. Некоторое время скрывался от преследов. орг. НКВД. С 1941 служил священником в разных приходах Житомирской области. В настоящее время работает свящ. в Успенской церкви гор. Житомира.

3. Обертович Михаил Тимофеевич, 1888 г.р., урож. г. Житомира, укр., гр-н СССР, из семьи рабочего, образования общее среднее, духовное – 2-х годич. курсы богословских наук. В 1911 г. рукоположен во священники, в настоящее время служит в Кафедральном соборе. В 1943 пострижен и рукоположен в сан архимандрита с именем Модест.

Основанием для заведения агентурного дела послужили агентурные материалы, полученные в результате негласных допросов свидетелей об а/с деятельности в период немецкой оккупации, проводимой священниками, проходящими по настоящему делу.

В период немецкой оккупации г. Житомира священники: Кафедрального собора Обертович Михаил и Михайловской церкви Коренчевский Андрей неоднократно перед прихожанами выступали с проповедями антисоветского содержания, провозглашали победу "немецкому воинству".

"Советская власть уничтожила лучших специалистов и интеллигенцию Украины. Надо молится богу, чтобы боголюбивое немецкое воинство уничтожило Советскую власть во главе с руководителями, тогда будет свободная жизнь, свободная вера".

Об а/с проповедях, проводимых, указанными выше священниками также подтверждает свидетельница – учительница Одашевская Евгения Петровна и другие. С приходом немцев, летом 1941 г. свящ. Коренчевский неоднократно высказывал: "Только немцы действительно освободили Украину от жидо-большевиков, наконец то Украина будет самостоятельной".

Осенью 1941 г. в гор. Житомире были убиты видные руководители центра Мельниковского направления Сеник Емельян и Сциборский Николай. Официально в прессе было сообщено, что их убили евреи, но Коренчевский под большим секретом нашему агенту сообщил, что действительными убийцами являются немцы.

Организацию по проведению похорон Коренчевский взял на себя, ему помогал Обертович. Похоронам была создана торжественная обстановка, их похоронили возле Кафедрального собора (в результате принятых нами мер могила удалена). Коренчевский над могилой произнес надгробную речь а/с содержания, в которой говорил: "Мы видим лучших сынов украинского народа, убитых агентами жидо-большевиков, но враг просчитался. Украина навсегда освобождена доблесной немецкой армией и больше не будет Советской".

За последнее время Коренчевский и Обертович систематически собираются в сторожке-квартире регента

Кафедрального собора Нестеровича Андроника Степановича, где устраивают выпивки, высказывают недовольства Советской властью".

Из агентурных материалов устанавливается, что в 1943 г. в Житомире некоторое время находился архиепископ Николай Автономов (подозревавшийся в связях с Гестапо), последний при поддержке немецких властей, в частности уполномоченного по церковным делам при Генералкомиссариате Ленгофа, назначается на правах правящего архиерея на вновь созданную немцами епархию, куда вошла северная часть Житомирского Генералкомиссариата (поражена партизанским движением).

Автономов выезжает к месту назначения г. Речица, забирает с собой в качестве секретариата духовной консистории Михаила Обертовича, где возводит его в сан архимандрита с именем Модест. С наступлением Красной Армии архиепископ Николай бежит с немцами на Запад. Обертович же возвращается в Житомир.

Из агентурных данных также известно, что перед отъездом в г.Речица Обертович около года дружил с начальником конторы пчеловодов Тужиком (прожив. в Житомире, был тесно связан с Гестапо и занимался предательской деятельностью). С приходом Советской власти Обертович и Тужик поддерживают между собой связь.

В августе с.г. в активную агентурную разработку был взят как связь Коренчевского и Обертовича, священник с.Яроповичи Андрушевского р-на Вовченко Сергей, который при содействии членов духовного правления Коренчевского и Обертовича был из села отозван и назначен священником Успенской церкви города Житомира.

В результате агентурной разработки установлено, что Вовченко с 1936-1941 г., проживая в Киеве, имел тесную связь с бывшим своим одноклассником по семинарии, видным украинским националистом Панасом Любченко. С 1938-41 г. скрывался от органов НКВД за связь с националистами.

В период временной оккупации Украины немцами из Киева переехал в с. Брусилово и стал служить священником и был связан с активными националистами района. Церковь использовал в своих к/р целях, выступал с антисоветскими проповедями. В своих проповедях Вовченко клеветал на Советскую власть, восхваляя гитлеровские порядки, призывая народ помогать немецкой армии в борьбе против Советской власти.

В июле 1942 г. в Брусиловском р-не были убиты партизанами 10 человек полицаев и немецкий комендант. Во время погребения при большом скоплении народа Вовченко говорил: "Погибли лучшие сыновья нашего народа от большевистской руки, которые защищали нас от большевистского варварства. Вечная слава погибшим. Пусть живет Гитлер, который принес нашему народу волю и счастье..."

29 июля с.г. в беседе с нашим агентом Вовченко высказывал опасение: "Последнее время что-то тяжело себя чувствую, по-видимому Сов. власть в скором времени будет обратно нас преследовать. Я не верю создаваемой временной иллюзии, только видимость, а церквей после войны не будет. Меня, видимо, будут привлекать, так как я, находясь в Брусилове в 1942 г. выступал с враждебной а/с речью".

Преварский Арсентий Самойлович, 1912 г.р., ур. м.Клеваня Ровен. обл., укр., б/п., грамотный, гр-н СССР, в настоящее время проживает в Житомире и работает протодиаконом в Богоявленской церкви.

В процессе разработки установлено, что Преварский в Западной Украине 1930-1932 г. являлся членом организации украинских националистов, в 1932 г. ушел в Почаевскую лавру, где был монахом до 1941 г. Осенью 1941 по приглашению епископа Леонтия переезжает в гор. Житомир и рукополагается в протодиаконы. Систематически высказывает а/с настроения и устанавливает связь с лицами, состоявшими у нас на оперативном учете.

В беседе с агентом Преварский заявлял: "Если бы знал, что при Советской власти так будет плохо жить, то я бы

убежал с немцами, а если меня призовут в Красную Армию и направят на фронт, то я перейду на сторону немцев".

В июне с.г. в разговоре с нашим источником и работницей военного госпиталя – Вайцеховской Преварский высказывался: "Эти ненавистные мне большевики всех раненых, посещавших церковь, перевели в другой госпиталь, разве это свобода вероисповедания".

Базарским РО НКГБ заведена предварительная разработка на группу церковников патриархальной ориентации.

1. Лещенко Филипп Григорьевич, священник с. Дуброва Базарского р-на, где служит с 1941 г.

2. Васильченко Иван Адамович, диакон той же церкви, его брат за к.р. деятельность в 1935 г. осужден.

Устанавливается, что священник церкви с.Дуброва Лещенко и Васильченко во время немецкой оккупации и в наст. время проводят антисоветскую националистическую агитацию о создании самостийной Украины.

17 июня с.г. в квартире Лещенко, куда зашел и наш источник, находились жители с.Дуброва: Ничипоренко Семен – пособник старосты с.Дуброва, Назаренко Адам Михайлович в прошлом кулак, появился в селе с приходом немцев и еще несколько человек. Лещенко и Васильченко читали им немецкие листовки, в которых было написано: Сов. Армия полностью перешла на сторону Англии и Америки, Красная Армия уже разбита, доказывали о неизбежности гибели Советского Союза.

Тот же источник сообщает, что указанная группа лиц является постоянными посетителями свящ. Лещенко, что в первых числах июля 1944 г., зайдя к Лещенко, застал их выпивающими и ведущими беседы а/сов. характера.

Лещенко нашему источнику рассказывал, что у него в ночь с 7/VII на 8/VII-44 г. находился тесть свящ. с.Скураты Чоповичского р-на, а сейчас скрывается в лесу и находится в отряде УПА и все они борются за самостоятельную Украину.

В конце беседы Лещенко перед нашим агентом поставил требование, чтобы он убил председателя

Дубровского сельсовета, на которое он имеет большое недовольство.

Панкевич Николай Ефимович, 1879 г.р., ур. г.Ногинска Московской области, обр. среднее-духовное. С 1941 г. служит священником в с. Б.-Низгурцы.

Из поступивших от агентуры материалов видно, что Панкевич в 1932 г. органами НКВД за к.р. деятельность был репрессирован и находился в ссылке до 1936 г. С 1936-1941, прибыв в г.Бердичев, работал в городской больнице зав. обозом. С первых дней оккупации Бердичевского р-на стал одним из инициаторов открытия националистическо-автокефальных церквей в р-не. В местной газете писал большое количество статей а/сов. содержания, систематически читал проповеди националист. характера.

По существу полученных агентурных материалов был допрошен бывший церковный староста – Белик Трофим Семенович, работавший с Панкевичем 1941-1943 гг., который сказал: "Панкевич с приходом немцев начал читать проповеди против сов. власти, коммунистов называл нечестью, с Запада пришли немцы наши освободители от большевистской нечисти, теперь будем молится за нашу самостоятельную Украину на своем родном языке".

В процессе разработки Панкевича было установлено, что он находится в близких отношениях с священником, состоящим на оперативном учете, в отношении которого мы располагаем:

Зелинский Николай Михайлович, 1901 г.р., ур. Каменец-Подольской обл., укр., из семьи служ. культа, обр. средне-духовн. семинар. В 1941 г. Прибыл с западных обл. Украины, в наст. время явл. настоятелем церкви в г. Бердичеве.

Из агентурных данных видно, что Зелинский среди верующих проводил к.р. агитацию: "Большевики жидо-коммунисты – это красные антихристы, топтавшие святую церковь, они замучили 10 тыс. невинных людей".

Он также часто посещал Гебитскомиссариат и был связан с головой Бердичевской Госуправы немцем Юдер, секретарем Шмидт, его неоднократно посещали немецкие офицеры.

В начале августа к Зелинскому был направлен из Житомира агент. Последний по возвращению сообщил, что Зелинский в настоящее время тесно связан с священником Панкевичем – они враждебно настроены против Сов. власти. В процессе беседы, на которой присутствовал Зелинский и источник, на предложение епископа Житомирского Бориса Кротовича о присоединении автокефальных церквей к Московской патриархии, Панкевич заявил: "Мы знаем, что Советская власть священников будет преследовать, но на все воля Божия и до тех пор, пока мы не узнаем о наших епископах, мы будем жить и проводить богослужение самостоятельно, но вторично перерукополагаться не будем".

В этом его поддерживал Зелинский, а также оба заявили епископу свое несогласие с решением суда Московской патриархии по отношению Поликарпа Сикорского.

В настоящее время Панкевич и Зелинский проводят богослужения на украинском языке.

Из материалов, добытых агентурой, стало известно, что священник церкви села Баламутовки Бердичевского р-на Гурин Илларион Иванович, 1889 г.р., ур. г. Житомира, руск., свящ. с 1922 г. – поддерживал связь с немецкими карательными органами, читал проповеди антисоветского характера.

В беседе с агентом расспрашивал последнего о том, какое даст наказание Сов. власть тем лицам, которые были связаны с "СД".

Вчерайшенским РО НКГБ установлено, что священник Александрович Яков Васильевич, 1888 г.р., ур. с.Княжики Васильевского р-на Киевской области, укр., грамотн., б/п, служ. свящ. в с.Бестриевка, куда прибыл с Киева в 1941 г. – систематически выступал с проповедями а/с характера,

восхвалял Гитлера, призывал оказывать помощь немецкой власти.

Кроме того, от епископа Житомирского и Винницкого Григория Огийчука Александрович неоднократно получал листовки, направленные против Сов. власти, которые распространял среди верующих.

В 1943 г. Александрович совместно с церковым старостой Богатько Григорием Трофимовичем, епископом Григорием, были вызваны в гор. Винницу в качестве персональных делегатов, присутствовать при раскопках "злодеяний большевиков", созданных немцами для к-р. агитации среди населения.

По возвращении из г.Винницы Александрович и Богатько с собою привезли большое количество экземпляров газет со снимками "Винницких раскопков" и распространяли их среди населения.

В настоящее время, как сообщила агентура, Александрович и Богатько проявлял недовольство Сов. властью.

Начальник управления НКГБ Житомирской области /Марковский/ (підпис).

2 сентября 1944 г.

№ 4248 г.Житомир

ДАЖО. – Ф-П-76. – Оп. 2 – Од. зб. 12. – Арк. 70-76.

Копия.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
обвиняемой ДЖУЛАЙ Валерии Феофановны от 18 июля 1945 года.

Допрос начат – 13 час. 05 минут
Допрос окончен в 22 часа.

ВОПРОС: На предыдущем допросе Вы не все рассказали следствию о Вашей антисоветской националистической деятельности и об известных Вам лицах, причастных к ОУН. Следствие требует правдиво и все рассказать об этом?

ОТВЕТ: Я заявляю следствию, что все рассказала о своей антисоветской националистической деятельности, а также все рассказала о тех лицах, которые в какой-либо степени были причастны к ОУН и дополнить чем-либо свои показания в этом вопросе не имею.

ВОПРОС: Вы говорите неправду. Следствие располагает материалами, которые изобличают Вас в неискренности перед следствием. Вы имели связь с руководителем отдела связи Житомирского областного провода ОУН – КОСТЮКОМ Евгением "ЖЕНЯ". Почему Вы об этом не показывали на допросе?

ОТВЕТ: КОСТЮКА Евгения "ЖЕНЯ" я не знаю, никогда мне не приходилось с ним сталкиваться по какому-либо вопросу и вообще я никого из Житомирского областного провода ОУН не знала.

ВОПРОС: Приходилось ли Вам когда-либо получать от украинских националистов письма, записки или другие документы?

ОТВЕТ: За весь период моей связи с украинскими националистами, я от них никаких записок, писем или других

документов не получала за исключением националистической литературы, которая перепрятывалась в моей квартире.

ВОПРОС: Если Вы не получали, то кому через Вас националисты передавали подобные документы, т.е. письма, записки и другое?

ОТВЕТ: Также и через меня националисты каких-либо документов другим лицам не передавали.

ВОПРОС: Зачитываю Вам показания ПЕТРОВСКОЙ Валентины Ивановны, которая изобличает Вас в связи с КОСТЮКОМ Евгением, от которого она лично в 1948 году передавала Вам записки. Теперь Вы будете рассказывать правду?

ОТВЕТ: Показания ПЕТРИКОВСКОЙ о моей связи с КОСТЮКОМ Евгением является ее вымыслом. КОСТЮКА Евгения я не знаю и никаких писем и записок по линии ОУН не получала. Я не отрицаю, что Валя действительно заходила ко мне в 1942 году и приносила националистическую литературу, однако она что-либо от КОСТЮКА мне не передавала.

ВОПРОС: В таком случае Вы будете изобличены на очной ставке с ПЕТРИКОВСКОЙ в Вашей связи с КОСТЮКОМ. А теперь перечислите лиц, которые посещали Вашу квартиру в период оккупации, кроме тех националистов, о которых Вы уже упоминали на предыдущем допросе.

ОТВЕТ: Прежде чем ответить на этот вопрос, я хочу дополнить мой ответ – на предыдущий вопрос. Припоминая обстоятельства встречи с Валей в 1948 году, я хочу сказать, что ее показания, которые мне сейчас зачитывались, в некоторой степени отвечают действительности. Так, например, при встрече с Валей в апреле 1942 года она действительно просила меня согласия на хранение в моей квартире националистической литературы, однако я не согласилась. Но Валя говорила, что она делает это по

заданию Галины ЧУЙКО, а какие-либо письма она не передавала и о КОСТЮКЕ ничего не упоминала. После этого Валя ушла, а через некоторый промежуток времени зашел ко мне незнакомый гражданин, который сказал, что он от ЧУЙКО и начал спрашивать, была ли у меня Валя и спрашивала ли за литературу. Я ответила, что была и спрашивала, но я согласия не дала. После этого он также начал предлагать мне согласиться на временное хранение в моей квартире националистической литературы, на что я ответила, что это опасно и невозможно. Если судить по показаниям ПЕТРИКОВСКОЙ Вали, то это и был КОСТЮК, однако он мне своей фамилии, имени или клички не говорил.

Кроме того, этот гражданин спрашивал меня, знаю ли я ДЖОГУ, на что я ответила, что знаю, а затем он спросил его адрес, на что я ответила, что адреса его местожительства в Житомире не знаю, но он работает у нас в театре и при надобности он сможет с ним встретится вечером. На это незнакомый мне ответил, что он должен обязательно встретится с ДЖОГОЙ, так как последнему он привез письмо от его товарища по совместному пребыванию в Полтавской тюрьме в 1933 году. Вечером я рассказала об этом ДЖОГЕ и устроила ему встречу с бандеровцем, который привез письмо. После этого ДЖОГА рассказал мне, что незнакомый действительно передал ему письмо, однако содержание этого письма ДЖОГА мне не рассказывал.

Через два или три дня этот бандеровец явился ко мне вместе с Валей и принесли связку литературы, которую оставили в моей квартире и ушли. Через день Валя зашла ко мне и просила разрешения принести в квартиру на хранение пишущую машинку, но я отказалась. После этого через пару дней она снова зашла ко мне в квартиру с бандеровцем, забрали литературу и ушли. Больше с ними я не встречалась.

Теперь по существу заданного мне вопроса. В период оккупации мою квартиру посещали следующие лица: Во

время моего пребывания в квартире по Дмитриевской улице (переулку) №10 заходили:

НОВАКОВСКИЙ Виктор, работал в полиции, бежал с немцами и ЧИЖОВ Сергей, агроном, работал в Житомирском райпотребсоюзе, находится в Красной Армии. Заходили как знакомые ко мне и моему брату ДЖУЛАЙ Форию. Во время моего проживания на Монастырской улице мою квартиру посещали следующие лица:

1. БАРСОВА Вера – работала в госпитале медсестрой.

2. ГОНЧАРУК Нина Афанасьевна, учительница, проживает по Кашперовской улице.

3. КОРБУТ Татьяна – учительница, проживает по ул.Дмитриевской.

4. ХОМЕНКО Михаил – работает в театре в оркестре.

5. ГРАБОВСКИЙ Леонид – работал в театре актером, уехал с немцами.

6. КОВАЛЬ Петр – работал в театре, где сейчас работает не знаю.

7. САВЧЕНКО Людмила, актриса, уехала с немцами.

8. НЕЗЛОБИНА Елена, балерина театра, работает в Ровно. Это все те лица, которые неоднократно посещали мою квартиру, а вообще заходили ко мне по одному или два раза, очень многие работники театра.

ВОПРОС: Кто из вышеперечисленных лиц проявлял себя в антисоветском националистическом духе.

ОТВЕТ: Никто из вышеперечисленных лиц в моем присутствии не проявлял себя в антисоветском националистическом духе.

ВОПРОС: Следствие располагает данными, что Вашу квартиру посещали БОРИСОВСКИЙ и другие лица, которых Вы не назвали выше. Чем это объяснить?

ОТВЕТ: Да, БОРИСОВСКИЙ заходил ко мне в квартиру всего примерно два раза, а поэтому я его и не назвала.

ВОПРОС: Когда к Вам стал заходить БОЙКО Петр?

ОТВЕТ: Летом в 1945 году.

ВОПРОС: В каких взаимоотношениях находился БОЙКО Петр с БОРИСОВСКИМ?

ОТВЕТ: БОЙКО с БОРИСОВСКИМ находились в хороших отношениях, являлись друзьями.

ВОПРОС: Как часто БОЙКО с БОРИСОВСКИМ посещали Вашу квартиру?

ОТВЕТ: БОЙКО с БОРИСОВСКИМ ко мне в квартиру никогда вместе не заходили, а как я выше сказала, что БОРИСОВСКИЙ заходил ко мне всего два раза.

ВОПРОС: Кто писал антисоветскую пьесу "ВАРВАРЫ".

ОТВЕТ: Я не знаю и вообще впервые слышу о такой пьесе.

ВОПРОС: Вы говорите неправду и скрываете действительный характер Вашей связи с БОРИСОВСКИМ и последнего с Вашим мужем БОЙКО. Вам не только известно, что такая пьеса действительно была написана БОРИСОВСКИМ, но Вы лично и Ваш муж БОЙКО принимали активное участие в ее составлении, содействовали в этом БОРИСОВСКОМУ. Следствие требует рассказать об этом?

ОТВЕТ: Я утверждаю, что ничего о составлении БОРИСОВСКИМ пьесы "ВАРВАРЫ" я не знаю, также ничего не знаю о каком-либо причастии к этому БОЙКО, а следовательно я никакого содействия БОРИСОВСКОМУ в составлении этой пьесы не оказывала, если он ее в действительности и составлял.

ВОПРОС: Следствие располагает данными, что Ваш муж БОЙКО Петро разделял взгляды украинских националистов и вместе с БОРИСОВСКИМ занимались преступной антисоветской деятельностью. Вы это подтверждаете?

ОТВЕТ: Я знаю, что БОЙКО с БОРИСОВСКИМ были только приятелями. О националистических взглядах БОЙКО и его преступной связи с БОРИСОВСКИМ мне неизвестно.

ВОПРОС: Кто Ваш первый муж?

ОТВЕТ: Мой первый муж ИНГУЛЬСКИЙ Петр Мокиевич, инженер-химик, уроженец с.Медовка Скоромошского района Винницкой области по национальности украинец.

ВОПРОС: Где Ваш муж работал при немцах и где работает сейчас?

ОТВЕТ: При немцах мой муж работал на Андрушевском сахзаводе инженером химиком, а сейчас работает на спиртзаводе в с.Якимовка Скоромошского района Винницкой области.

ВОПРОС: В чем заключалась его антисоветская националистическая деятельность?

ОТВЕТ: Об антисоветской националистической деятельности ИНГУЛЬСКОГО мне ничего неизвестно. Я знаю его только как Советского гражданина.

ВОПРОС: БИЧУЯ Валентина Вы знаете?

ОТВЕТ: Да, знаю, я обращалась к нему с просьбой как директору Житомирского сахаротреста перевести моего мужа ИНГУЛЬСКОГО на какой-либо сахзавод вблизи города Житомира.

ВОПРОС: Чем Вы мотивировали этот перевод?

ОТВЕТ: Мотивы мои сводились к тому, что я желала, чтобы мы были ближе друг к другу, как муж и жена.

ВОПРОС: Ваша просьба была удовлетворена?

ОТВЕТ: Да, БИЧУЯ мою просьбу удовлетворил, мой муж ИНГУЛЬСКИЙ был переведен работать на Андрушевский сахзавод Попельнского района.

ВОПРОС: В чем заключалась Ваша дальнейшая связь с директором сахзавода БИЧУЯ?

ОТВЕТ: Я часто обращалась к нему с просьбой помочь мне проехать к мужу на сахзавод или отпустить моего мужа в Житомир.

ВОПРОС: Как Вы знаете ГОЛУБА и ЯВОРСКОГО?

ОТВЕТ: ГОЛУБА и ЯВОРСКОГО я знаю только с разговоров БИЧУИ со своей секретаршей, а я лично с ними не встречалась.

Допрос прерван.

Записано с моих слов правильно, мной прочитано, в чем и расписываюсь – ДЖУЛАЙ.

ОПРОСИЛ: СТ. СЛЕДОВАТЕЛЬ УНКГБ
МЛ ЛЕЙТЕНАНТ Г/Б ЖОВНОВАТЮК

СОВ. СЕКРЕТНО
"ОСОБАЯ ПАПКА"

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

бюро обкома КП Украины
от 11 ноября 1952 г.

О случаях бандпроявлений в Емильчинском районе.

Бюро обкома КП Украины отмечает, что в результате притупления бдительности, проявления политической беспечности в Емильчинском районе в селах Крылинск и Катериновка бандой украинских буржуазных националистов 20-23 сентября с.г. совершено два террористических акта, в результате которых погибло двое советских людей, причем одно убийство в с.Крылинск произошло в присутствии 45 чел. актива села и колхозников, которые в то время находились на расширенном заседании правления колхоза и не встретило никакого противодействия с их сторони по отношению к бандитам. Больше того, подготовка этого враждебного акта произошла при содействии некоторых жителей села.

Районный отдел МГБ /нач. тов. Моисеенко/ зная о наличии на территории района группы украинских буржуазных националистов не предупредил этих фактов, не принял решительных мер для ликвидации обнаруженной банды. В райотделе МГБ неудовлетворительно поставлена оперативно-чекистская работа.

Бюро обкома КП Украины отмечает, что одной из главных причин этих происшествий является запущенность идеологической работы в районе. Райком партии предал забвению указания партии о том, что всякое ослабление социалистической идеологии, означает усиление влияния

идеологии буржуазной, неудовлетворительно ведет роботу по идейно-политическому воспитанию коммунистов, интеллигенции и всех трудящихся, слабо повышает их политическую бдительность и ненависть к врагам Советского государства.

Райком КПУ до настоящего времени не устранил серьёзных недостатков в постановке марксистско-ленинского образования коммунистов, особенно партийно-советского актива и интеллигенции, запустил массово-политическую работу среди трудящихся.

В колхозе им. Дзержинского с.Крылинск агитколлектив не работает в течение 6 месяцев. За весь 1952 год для колхозников прочитано всего 3 доклада. Клуб бездействует. Ни один колхозник и ни один активист не выписывает и не читает газет. До настоящего времени колхозники не получили еще аванс на трудодни. В результате среди колхозников имеются нездоровые разговоры о том, что в этом году, так же как и в прошлом, ничего не выдадут на трудодни, многие колхозники не выходят на работу. В колхозе до настоящего времени не выкопано еще 11 га картофеля, не обмолочено 371 га зерновых, 10 га льна.

Не случайно поэтому, что именно в этом колхозе отщепенцы украинских буржуазных националистов смогли произвести свои гнусные, враждебные дела, не встретив никакого противодействия со стороны актива село и колхозников, но даже нашли поддержку со стороны отдельных жителей.

В таком же запущенном состоянии находится массово-политическая работа в колхозе им. Ворошилова с.Чмиль, им.Хрущева с.Горбово и др. Среди трудящихся до настоящего времени не организовано разъяснение материалов XIX съезда КПСС.

Райком партии не сделал соответствующих выводов из редакционной статьи газеты "Правда" "Против идеологических извращений в литературе" и постановления

ноябрьского пленума ЦК КПУ по идеологической работе, крайне плохо культивирует среди трудящихся советский патриотизм, дружбу народов СССР, не ведет решительной борьбы с буржуазно-националистическими пережитками.

Лекции, доклады, беседы на эти темы проводятся редко, Многие лекторы в своих лекциях совершенно обходят вопросы борьбы против украинских буржуазных националистов. Неудовлетворительно справляются с этими задачами культпросветучреждения.

Райком партии допустил политическую близорукость при подборе кадров пропагандистов и агитаторов. Руководство марксистско-ленинской учебой интеллигенции райком партии поручил беспартийным учителям и директорам школ. В колхозе им. Дзержинского агитаторами подобраны люди, скомпрометировавшие себя в период временной немецкой оккупации. Из 8 агитаторов этого колхоза, 5 чел. находились в Германии.

Бюро обкома КП Украины отмечает, что серьёзная запущенность идеологической работы в районе имеет место в результате наличия политической беспечности, притупления бдительности со стороны бюро райкома КПУ и его секретаря тов. Латаша. Даже после имевших место фактов враждебной деятельности со стороны националистов в сс. Крылинск и Катериновка, райком партии не принял решительных мер для усилений идейно-политической работы среди населения этих сел.

Секретарь райкома партии тов. Латаш плохо направляет деятельность аппарата райкома КПУ на улучшение идеологической работы, крайне слабо воспитывает аппарат, допускает элементы администрирования, нетактичного отношения к работникам райкома партии.

Бюро обкома КП Украины постановляет:

1. За запущенность идеологической работы в районе, что привело к оживлению деятельности отщепенцев украинских буржуазных националистов, и неправильное поведение по отношению к работникам райкома партии – секретарю райкома КПУ тов. Латаш объявить выговор с занесением в учётную карточку.

2. За неудовлетворительную постановку оперативно-чекистской работы, и непринятие решительных мер к ликвидации банды украинских буржуазных националистов, что привело к убийству двух советских людей – начальнику райотдела МГБ тов. Моисеенко объявить строгий выговор с занесением в учётную карточку.

3. Обязать райком партии разработать практические мероприятия, обеспечивающие коренное улучшение идеологической работы в районе. Усилить борьбу с буржуазно-националистическими пережитками, всемерно повышать у трудящихся политическую бдительность и ненависть к врагам Советского государства, широко развернуть разъяснение решений XIX съезда КПСС.

4. Обязать райком партии провести собрание районного партийного актива, на котором обсудить состояние идеологической работы в районе. В работе актива принять участие секретарю обкома партии тов. Куманек.

5. Для оказания помощи райкому КПУ в налаживании идеологической работы в районе командировать группу работников обкома партии.

6. Обязать райком КПУ до 1 декабря с.г. представить отчёт в обком КПУ о выполнении настоящего постановления.

Секретарь обкома КП Украины А.ФЁДОРОВ.

СПРАВКА

о состоянии идеологической работы в Емильчинском районе.

Емильчинский райком партии в своей работе допустил серьёзную ошибку не уделяя должного внимания идеологической работе, в результате чего идейно-политическое воспитание коммунистов, интеллигенции и всех трудящихся поставлено неудовлетворительно.

Райком КПУ не устранил серьёзных недостатков в постановке марксистско-ленинского образования коммунистов, особенно партийных и советских кадров и интеллигенции.

В пропагандистской работе до настоящего времени имеет место формализм, упрощенчество, начётнический подход к изучению марксистско-ленинской теории.

В кружке по изучению "Краткого курса истории ВКП/б/" второго года обучения при парторганизации Степановской МТС пропагандист тов. Терещук В.А., проводя занятия по 5-й главе, в течение 15 минут рассказал слушателям о причинах победы Красной Армии над соединенными силами внутренней и внешней контрреволюции, не раскрыл обстоятельно ни один вопрос с этого раздела, не показав, что Красная Армия – это армия братства народов СССР. Не показал роли большевистской партии в организации побед Красной Армии, не увязал изучаемый материал с современностью.

Пропагандист тов. Зимченко М.Д., проводя занятие в политшколе II-го года обучения при парторганизации колхоза им. Шевченко, с. Степановка по теме "СССР – братская семья народов" не рассказал о той огромной помощи, который оказывает великий русский народ Советской Украины и другим союзным республикам, пострадавшим от немецкой оккупации в деле восстановления и дальнейшего развития

народного хозяйства. Пропагандист не привел данных говорящих о достижениях народного хозяйства УССР, ни словом на обмолвился об украинских буржуазных националистах – злейших врагах украинского народа.

Многие коммунисты, которые должны самостоятельно изучать марксистско-ленинскую теорию, к учебе не приступили, не составили личных планов. Райком КПУ не порекомендовал что им нужно изучать в текущем учебном году.

Для самостоятельно изучающих прочитана всего одна лекция по послеоктябрьскому периоду. Семинар партийно-советского актива, которым руководит секретарь РК КПУ тов. Латаш до настоящего времени не начал своей работы.

Индивидуальные беседы с рядом руководящих работников показали низкий уровень их теоретической подготовки.

Так, заведующий районным отделом народного образования т. Коленский не знает основных положений работы товарища Сталина "Марксизм и вопросы языкознания", не знаком о решениями ЦК ВКП /б/ по идеологическим вопросам. На вопрос: "Какие вы знаете постановления партии по вопросам идеологии, принятые в послевоенный период", он ответил: "Знаю постановления о журнале "Звезда" и журнале "Перець". Других постановлений он назвать не мог.

Инструктор сельхозотдела райкома партии т. Трибун не имеет представления о путях перехода от социализма к коммунизму, он не понимает как будет осуществляться ликвидация различия между городом и деревней, между умственным трудом и физическим, не смог рассказать в чем проявляется ликвидация этих различий в настоящее время. Он считает, что редакционная статья газеты "Правда" "Против идеологических извращений в литературе" критиковала Тычину за космополитизм.

Только серьезными недостатками в постановке идейно-политического воспитания можно объяснить тот факт, когда в партийной организации совхоза "Комсомолец" 6 коммунистов, в том числе бывший директор Дубенко и секретарь парторганизации Кобзарь, стали на путь преступлений перед государством, незаконно израсходовали 18 тыс. государственных средств, за что осуждены органами Советской власти.

Плохо организована марксистско-ленинская учеба интеллигенции. Райком КПУ допустил ошибку, поручив руководству учебой интеллигенции беспартийным учителям и директорам школ, не организовал контроля за их работой в результате чего в большинстве школ марксистско-ленинская учеба интеллигенции сведена к кружковому методу изучения марксистко-ленинской теории.

Как показала проверка в школах с.Чмиль, Горбово, Середы и др. учителя крайне плохо работают над глубоким изучением марксизма-ленинизма. В школе с.Чмиль ни один из учителей не смог разъяснить причин двоевластия после февральской революции 1917 года, дать правильное разъяснение базиса и надстройки. Часть учителей совершенно не читали работу товарища Сталина "Марксизм и вопросы языкознания", редакционную статью "Правды" "Против идеологических извращений в литературе", не знакомы с материалами XIX съезда КПСС.

Для интеллигенции систематически не читаются лекции по вопросам марксистско-ленинской теории, о ленинско-сталинской дружбе народов, разоблачающие идеологию украинского буржуазного национализма.

В запущенном состоянии находится агитационно-массовая работа в колхозах района.

Среди колхозников не организована работа по разъяснению материалов XIX съезда КПСС, постановления Совета Министров УССР и ЦК КПУ о Полессьи. В

некоторых колхозах агитационно-массовая работа находится в особенно запушенном состоянии.

Примером этого может служить постановка агитационно-массовой работы в колхозе им.Дзержинского /село Крылинск/.

Еще в марте в этом колхозе был создан агитколлектив в составе 8 агитаторов. Причем состав агитаторов подобран неправильно. 5 человек из них были в Германии в американской зоне оккупации. В составе агитколлектива только один комсомолец, несмотря на то, что в колхозе имеется комсомольская организация, в которой насчитывается 12 человек.

Агитколлектив, по сути, с начала его организации бездействовал .

Ни райком КПУ, ни сельский Совет работой агитколлектива не интересовались. Сельский Совет в течение 1952 года ни разу не обсуждал вопросов массово-политической работы, в селе ни один колхозник не выписывает и не читает газеты. За 1952 год для колхозников тут прочитано 3 политических доклада; один из них об украинских буржуазных националистах еще в феврале месяце.

Сельский клуб бездействует. Приклубная библиотека с книжным фондом 2300 томов никакой воспитательной работы среди колхозников не ведет.

Большинство читателей увлекается произведениями Квитко-Основяненко, Марко Вовчок, Панаса Мирного и др. и совершенно не читают произведений русской классики и советской литературы.

В этом колхозе крайне плохо обстоят хозяйственные дела. До настоящего времени не выкопано 11 га картофеля, не обмолочено 371 га зерновых, 10 га льна.

В этом колхозе до настоящего времени колхозникам еще не выдан аванс на трудодни ни хлебом, ни деньгами. Среди колхозников идут нездоровые разговоры о том, что в

этом году как в прошлом ничего не выдадут на трудодни, многие колхозники не выходят на работу.

Не случайно поэтому, что именно в этом колхозе отщепенцы украинских буржуазных националистов нашли себе пристанище и содействие со стороны отдельных жителей, а актив села враждебные действия националистов встретил молчанием и бездействием.

Такое же положение с постановкой агитационно-массовой работы в колхозе им. Ворошилова с. Чмиль, в колхозе им. Хрущева с. Горбово, в колхозе им. Буденного с. Осовка.

Даже в лучше партийной организации колхоза им.Сталина с.Середы агитколлектив до настоящего времени еще не приступил к изучению материалов XIX съезда партии, агитаторы не утверждены и не закреплены за десятихатками.

Райком КПУ, первичные парторганизации совершенно не уделяют внимания наглядной агитации. В районном центре, во многих селах совершенно отсутствует наглядная агитация о XIX съезде партии.

В селе Уваровка ни в сельском Совете, ни на общественных постройках, ни на улицах, ни в клубе нет ни одного лозунга о XIX съезде партии, а в сельском Совете и школе /зав. школой, он же секретарь парторганизации/ наглядная агитация вообще отсутствует. До последнего дня в клубе висел портрет Вознесенского.

Руководящие работники района еще редко выступают с докладами перед населением. Секретарь райкома КПУ тов. Латаш за последние 4 месяца прочитал 3 доклада, председатель райисполкома тов. Сокирко – 2 доклада, секретарь райкома партии тов. Подвязников – 4 доклада, зам. председателя райисполкома тов. Авраменко – 1 доклад.

Многие руководящие работники района в последнее время с политическими докладами не выступают.

Райком КПУ и его отдел пропаганды и агитации неудовлетворительно руководит работой Общества по распространению политических и научных знаний.

Тематика лекций Общества крайне бедна. Ни один лектор Общества в этом году не прочитал лекции, разоблачающей украинских буржуазных националистов. О дружбе народов прочитано всего 2 лекции, о советском патриотизме – 3 лекции, на антирелигиозные темы – одна, о развитии сельского хозяйства в полесских районах – одна лекция и т.д.

52 лектора за год прочитали 63 лекции, причем тов. Новодережкин один за 10 месяцев прочитал 24 лекции на 10 различных тем.

На низком идейном уровне ведется культурно-просветительная работа в районе. Райком КПУ, первичные партийные организации крайне плохо руководят культурно-просветительными учреждениями, не нацеливают их работу на повышение коммунистической сознательности колхозников, слабо мобилизуют их на выполнение хозяйственно-политических задач.

Культурно-просветительные учреждения крайне плохо ведут работу по борьбе с пережитками капитализма в сознании людей, плохо пропагандируют дружбу народов СССР, советский патриотизм.

Лекции в клубах на эти темы читаются редко. Районная лекторская группа работает неудовлетворительно /руководитель тов. Рацун/.

Сельские лектори совершенно не занимаются пропагандой передовых методов труда в сельском хозяйстве колхозов Полесья. В районе за 1952 год не прочитано ни одной лекции об опыте стахановской работы таких передовиков, как Ефросиния Саух, Ольга Заика и др.

Совершенно не пропагандируется постановление Совета Министров УССР и ЦК КПУ о развитии сельского хозяйства в полесских районах.

В лекционной пропаганде культурно-просветительных учреждений много упрощенчества.

Многие лекции представляют собой 15-20 минутные беседы, в которых невозможно раскрыть основных вопросов излагаемой темы.

В ряде лекций имеются серьёзные ошибки идейного порядка. Так, лектор сельского лектория /село Горбово/ тов. Дмитренко в лекции "Советский патриотизм – движущая сила советского общества", извратил смысл патриотизма, дав ему буржуазно-объективистское толкование. Он говорит: "Настоящий патриотизм предполагает любовь народа к тому, которое окружает его, любовь к тем политическим учреждениям, под руководством которых он живёт, любовь к тем законам, которые упорядочивают его жизнь, к той культуре, которая обуславливает его духовные запросы".

Лектор тов. Новодережкин в лекции о бдительности советских людей ни единым словом не обмолвился об украинских буржуазных националистах – наёмных агентах американской разведки, о шпионской деятельности Ватикана и различных религиозных сект, которые используются американской разведкой.

Лектор тов. Котвицкий в лекции "Попов – изобретатель радио" не показал приоритета русской науки и техники в изобретении радио, изобразив первоизобретателем радио не Попова, а шарлатана в науке итальянца Маркони.

В районе крайне слабо развита художественная самодеятельность. В районном Доме культуры, во многих клубах /Катериновка, Крылинск и другие/ кружки художественной самодеятельности отсутствуют.

Не ведется подготовка к областному смотру художественной самодеятельности районный смотр кружков художественной самодеятельности не проведен.

В кружках художественной самодеятельности преобладает этнографически-бытовой репертуар, который идеализирует прошлое.

В клубе села Горбово в этом году поставлены следующие пьесы: "Женитьба", "Предложение", "Сто тысяч", "Лимарівна", "Справжня артистка" и нерекомендованная пьеса "Сватання на Гончарівці",

Клубы очень плохо пропагандируют советскую песню.

Молодежь не знает песен о Сталине, о Родине, о Героях Социалистического Труда, о борьбе за мир, о стройках коммунизма.

В селе Катериновка, например, молодежь исполняет такие песни: "Что ж я буду делать, как отец умрет", "Ой – ходила Машенька по садочку", "Шумел камыш, деревья гнулись" и др.

Библиотеки района плохо пропагандируют советскую художественную литературу.

Читательские конференции, громкие читки художественной литературы не проводятся, не организовано ношение книг надом.

Работа библиотек сводится к механической выдаче книг.

Библиотеки не руководят чтением, не прививают вкуса к русской классической и советской летарутаре, в результате чего во многих библиотеках читатели пользуются преимущественно украинской классической литературой. Среди читателей очень мало колхозников. В селе Уваровка из 118 читателей 17 колхозников.

Большинство культурно-просветительных учреждений не подготовлено к работе в зимних условиях, не отремонтированы, не обеспечены топливом.

В шести населенных пунктах вообще отсутствуют культурно-просветительные учреждения.

Серьёзные недостатки имеются в кинообслуживании населения. Государственный план кинообслуживания за 10 месяцев 1952 года выполнен всего на 72,4%, в том числе по селу на 51,9%. В результате этого государству недодано 93.279 руб.

Райком партии плохо использует кино как важнейшее средство коммунистического воспитания. Совершенно не проводится работа по организации зрителя на просмотр высокоидейных советских кинофильмов.

В селе Горбово, например, кинокартину "Незабываемый 1919 год" просмотрело всего 28 человек, тогда как кинофильм "Тарзан" просмотрело 154 зрителя. Такое же положение в других селах и районном центре.

Крайне неудовлетворительно работает добровольное спортивное общество "Колгоспник". План вовлечения в индивидуальные члены общества выполнен на 24%. Отсутствует материалъная база общества. До настоящего времени из 35 колхозов – юридических членов общества не уплатили членские взносы только два колхоза. Председатель райсовета ДССО "Колгоспник" т.Гунько в течение 7 месяцев не получает заработной платы.

Все эти серьезные недостатки в постановке идеологической работы в районе привели к тому, что колхозы района сильно отстали с выполнением комплекса сельскохозяйственных работ.

План вспашки зяби выполнен на 71%, вывозки торфа – на 48%. Не выкопано 150 га картофеля, не обмолочено 10000 га зерновых. Неудовлетворительно вдет переработка и вывозка льнотресты.

Только запущенностью идеологической работы можно объяснить оживление враждебной деятельности со стороны отщепенцев украинских буржуазных националистов в районе и то что эти действия не нашли должного отпора со стороны актива и колхозников этих сел, а наоборот, отдельные жители способствовали в проведении враждебной деятельности бандитов.

Характерно, что даже после совершенных фактов враждебной деятельности, райком партии не принял никаких мер для усиления идейно-воспитательной работы в этих селах.

Райком КП Украины недооценивает идеологическую работу, занимается преимущественно хозяйственными делами, становится на путь подмены советских и сельскохозяйственных органов и пренебрегает вопросами идейно-политического воспитания трудящихся.

Из 237 вопросов, обсужденных на бюро райкома партии в т.ч. только 23 вопроса по идеологии. Райком партии принял с райисполкомом 103 совместных решение. Тов. Латаш проводит даже совместные заседания бюро райкома партии и райисполкома.

Умаление вопросов идеологии и привело к таким серьёзным последствиям.

Зам. зав. отделом пропаганды
и агитации обкома партии ЩЕРБА.

Витяг з оглядової довідки майора держбезпеки Воронянського про діяльність оунівського підпілля на території південно-східних районів Житомирської області 25 листопада 1955 року

Совершенно секретно
Экз. №

ОБЗОРНАЯ СПРАВКА
об антисоветской подрывной деятельности ОУН-бандеровцев на территории Житомирской области

Составлена по агентурным и архивно-следственным материалам УКГБ при СМ УССР по Житомирской области и захваченным бандитским документам (...)

Из агентурных и следственных материалов, имеющихся в Управлении КГБ при СМ УССР по Житомирской области, устанавливается, что в 1941 году вслед за немецко-фашистскими войсками в гор. Житомир и районы области прибыло значительное количество оуновских эмиссаров как мельниковской, так и бандеровской ориентации с задачей организации и проведения националистической работы среди населения.

Оуновские эмиссары-мельниковцы в гор. Житомире в основном группировались при созданном ими совместно с местными националистами ЯЦЕНЮК и БАРАНОВСКИЙ т. н. отделе пропаганды(при областной управе), который фактически являлся областным "проводом" украинских националистов. В свою очередь эмиссарами бандеровской ориентации в гор. Житомире был создан окружной "провод" ОУН, который возглавил вначале Марчак Роман (убит немцами в 1942 г.), а затем прибывший из западной Украины националист по кличке "Бульба"...

...Из руководящего состава этого "провода" ОУН известны:

1. Марчак Роман – уроженец западных областей Украины, руководитель "провода" ОУН, в начале 1942 г. убит немцами в гор. Житомире при попытке скрыться от ареста.

2. "ОТЧЕНАШ", "ДЯДЯ" – по имени Сергей (других данных нет), уроженец западных областей Украины. После убийства МАРЧАКА весной 1942 года временно являлся руководителем "провода" ОУН. С 1942 г. данных о его месте пребывания не имеется.

3. "БУЛЬБА" – Николай Васильевич, лет 45-ти, галичанин, с лета 1942 г. до ноября 1943 г. являлся руководителем окружного "провода" ОУН, а затем бежал на территорию Западной Украины. В конце 1943 и начале 1944 г. находился в банде "ВЕРЕЩАКА".

4. МУСИЙ Николай Николаевич – "МУХА", он же "БОРОТЫНСКИЙ", 1916 года рождения, уроженец Сокальского района Львовской области. После ухода "БУЛЬБЫ" был оставлен как руководитель "провода" для продолжения работы на освобожденной территории Житомирской области (арестован в феврале 1944 г.).

5. Савчук Иван Саввич – "ЗЕНОН", уроженец западных областей Украины, участник окружного "провода" ОУН, возглавлял военную референтуру (убит в конце 1943 года).

6. Дубенко Савва Евсеевич, 1889 года рождения, уроженец м. Вчерайше Житомирской области, с сентября 1943 г. являлся заместителем окружного "проводника" ОУН "МУХИ", одновременно являлся районным "проводником" ОУН по гор. Житомиру (арестован в феврале 1944 г.).

7. Молчан Ефрем Никитович, "ОХРИМ", "ОРЕЛ", "МОРЕ", примерно 1918 года рождения, уроженец с. Староселье Андрушевского района Житомирской области, с высшим образованием, руководитель пропаганды окружного "провода" ОУН. В 1943 г. бежал на запад вместе с "БУЛЬБОЙ". В 1943 г. и начале 1944 г. находился в банде "ВЕРЕЩАКА".

8. ГАЛИЧ Василий Иванович, "КАЙДАШ", 1915 года рождения, уроженец с. Грушки Володарск-Волынского района Житомирской области. С 1942 года являлся заместителем руководителя пропаганды при окружном "проводе" ОУН МОЛЧАНА (арестован в марте 1944 года).

9. КОСТЮК Евгений, "ЖЕНЯ", уроженец западных областей Украины, руководитель референтуры связи при окружном "проводе" ОУН. В 1943 году находился в гор. Коростене, а затем бежал на запад (разыскивается 2 отделом УКГБ).

10. Харько Владимир Михайлович, "ВОЛОДЯ", он же "СОКОЛ", участник окружного "провода". В 1943 г. "Бульбой" был оставлен для продолжения работы на освобожденной территории Житомирской области. Впоследствии руководил бандгруппой. Ликвидирован в 1946 г.

11. ЗАГЕЛЬСКИЙ Вячеслав (не точно), "МАРКО", участник окружного "провода" ОУН, возглавлял "службу безопасности" (СБ). Официально работал в контрразведывательном органе "АБВЕР" (показание арестованных ЗБОРОВСКОЙ Е. А. И ПЕТРАКОВСКОЙ В. И.).

12. ЗБОРОВСКАЯ Елена Афанасьевна – "НИЛА", 1924 года рождения, связная окружного "провода" ОУН (арестована в 1944 г.).

13. СЛЮСАРЕНКО-ВОРОНЮК Нина Петровна – "НАТАЛКА", она же "ОСА", "ДУБОК", связная окружного "провода" к низовым звеньям ОУН (состояла в сети "СМЕРШ", арестована).

14. ДЗЕБАС Анна Степановна – "ГАНЯ", она же "КВИТКА", из м. Андрушевка, связная к низовым звеньям ОУН (разыскивается 2 отделом по р/д № 1067), состояла в сети органов НКВД.

15. "КАТРУСЯ"(других данных нет). Связная между окружным "проводом" и руководящими звеньями, находившимися в Ровенской области.

16. ПЕТРАКОВСКАЯ Валентина Ивановна – "РУСАЛКА", 1924 года рождения, из Брусиловского района, связная окружного "провода" к "ВЕРЕЩАКУ", а затем участница банды УПА (арестована в мае 1945 года).

17. КОЛИСНИЧЕНКО Юлия Мефодьевна – "ОКСАНА", 1924 года рождения, связная "ЗЕНОНА". По данным арестованной "НАТАЛКИ", "ОКСАНА" являлась окружной "проводницей" ОУН по женской сетке. Однако, будучи арестованной, КОЛИСНИЧЕНКО эти данные отрицает, признает, что была районной "проводницей" по женской сетке в Попельнянском районе, а затем при окружном "проводе" выполняла отдельные поручения, откуда в 1943 г. ушла в банду (арестована в 1944 г.).

Связи скрывавшихся главарей ОУН в полной мере нами не изучены, те же из них, которые нам известны, взяты на учет и устанавливаются.

Существование в гор. Житомире окружного "провода" ОУН бандеровского направления, возглавлявшего оуновское подполье на территории области, подтверждается показаниями ряда арестованных участников ОУН этого "провода", как-то: ГАЛИЧ В. И. (из референтуры пропаганды), ДУБЕНКО С. Е. (зам. руководителя окружного "провода"), НИКИТЕНКО В. С. (районный "проводник" ОУН), СЛЮСАРЕНКО Н. П. (связная) и другими...

Построение низовых оуновских звеньев по районам выглядело следующим образом:

БЕРДИЧЕВСКИЙ РАЙОН

В период временной немецкой оккупации в гор. Бердичеве националистами-западниками был создан Бердичевский районный "провод" ОУН бандеровцев, который распространял свое влияние на гор. Бердичев и села района.

Из участников "провода" ИЗВЕСТНО:

1. ЯЦЮК Владимир Тихонович, уроженец с. Гальчин Андрушевского района в период оккупации работал химиком на заводе "Прогресс". Возглавлял районный "провод" до зимы 1942 года, затем был направлен в Андрушевский район, летом 1943 г. арестован немцами, дальнейшая судьба неизвестна.

2. МУСИЙ Николай Николаевич – "МУХА", сменил ЯЦЮКА, возглавлял "провод" ОУН до лета 1943 г. (см. раздел по Окружному "проводу" ОУН).

3. ЯРМОЛЮК Иван, работавший корректором в редакции газеты "Нова Доба", являлся содержателем явочной квартиры по гор. Бердичеву, а после ухода "МУХИ" в окружной "провод" возглавил районную организацию. В конце 1943 года был арестован немцами, судьба неизвестна.

4. ШВЕД Тимофей Семенович – один из активных участников "провода", занимал руководящее положение (арестован в 1944 г.).

5. МОЛЬ Степан Иванович – заместитель ШВЕДА, активный участник организации (арестован в 1944 г.).

6. МЕЛЬНИК Виктор из Янушполя, полицейский, бежал на запад.

7. ПАВЛОВИЧ – западник, где находится неизвестно.

8. ЖМУР Петр – западник, вербовщик кадров для УПА.

Участниками указанного "провода" ОУН в ряде сел района были созданы националистические группы для проведения подрывной деятельности. По показаниям арестованного МУСИЙ Н. Н. известно, что лично им созданы:

1. Ячейка ОУН по селу Никоновка – руководитель БАСЮК Алексей Данилович, б/директор школы (арестован в 1944 г.), в составе 5 чел.

2. Ячейка ОУН по с Терехов, в с. составе 7 чел., руководитель МЕЛЬНИК Федор Фомич, 1911 года рождения

(арестован в 1944 г.). 4 участника ячейки арестованы в 1944 г., где находятся остальные, неизвестно.

3. Ячейка ОУН по с. Иванковцы в составе 4 -х человек, руководитель КОВТУН Иван Петрович, 1916 года рождения, все участники ячейки арестованы нашими органами.

4. Ячейка ОУН по с. Пятигорка в составе 2-х человек: ТОЛОЧКО (сапожник) и КОРНИЙЧУК Калистрат (других данных не имеется).

5. Ячейка ОУН по с. Быстрик в составе 2-х человек: САВЧУК Мефодия Николаевича и АНДРЕЙЧУК, где они находятся в настоящее время, из материалов не видно.

В 1946 году Бердичевским ГО МГБ был арестован участник националистического подполья ГЛОБА Феодосии Никитович, который на допросе дал развернутые показания о своей преступной деятельности как руководителя националистической организации по с. Сингаевка, созданной в 1941 г. его братом ГЛОБА Петром (расстрелян немцами как националист).

Наряду с этим ГЛОБА Ф. Н. назвал 12 других участников этой организации, однако по материалам неизвестно, какие меры были приняты по их перепроверке. Кроме того, в Бердичевском районе существовали националистические организации мельниковского направления. Посписочно на территории района учтено участников ОУН и поддерживавших с ними близкие связи 90 чел.

ПОПЕЛЬНЯНСКИЙ РАЙОН

На территории Попельнянского района руководителями Житомирского окружного "провода" ОУН-бандеровцев "БУЛЬБОЙ", "ЗЕНОНОМ" и др. были созданы:

1. Районный "провод" ОУН – руководитель "БОРЕНКО", "СЕРГЕЙ" – ИЩЕНКО Николай Ильич, 1918 года рождения, уроженец и бывший житель с. Кайловка (очевидно, Килівка. – В. С.) Попельнянского района, где находится – неизвестно. Впоследствии ИЩЕНКО сменил

"СОКОЛ"- ДЕРЖЕРУК Николай Петрович, 1921 года рождения, уроженец и быв. житель с Кайловка Попельнянского района (осужден к ВМН).

2. Подрайонный "провод" в с. Кайловка, руководителем являлся "ВОРОН" – ОГНЕВЧУК Иван Трофимович, 1920 года рождения, уроженец и быв. житель с. Кайловка Попельнянского района (где находится – неизвестно).

Из состава "провода" известна руководительница женской сетки "ЧАЙКА" – ШОТИК Ольга Ивановна, уроженка села Кайловка (арестована).

3. Станичная организация в с. Кайловка – руководитель КОВАЛЬЧУК Василий, бывший житель с. Кайловка Попельнянского района (арестован немцами, других данных нет).

4. Пятерка ОУН в с. Кайловка – руководитель "ДОБРОВА" – ГРИНЧЕНКО Фадей Минович, 1903 года рождения, уроженец и житель с. Кайловка (осужден к ВМН).

5. Станичная организация ОУН в с. Хейлов, руководитель "ДЕД" – ЗАПОЛЬСКИЙ Василий Евстафьевич, 1900 года рождения, уроженец с. Каменка Попельнянского района, работал директором Хейловской школы (арестован).

6. Тройка ОУН в с. Сокольча – руководитель ШОЛОМИНСКИЙ Константин Павлович, уроженец с. Сокольча Попельнянского района, работал учителем, других данных нет.

Параллельно районному "проводу" ОУН-бандеровцев на территории Попельнянского района был создан районный "провод" ОУН-мельниковцев с соответствующими низовыми звеньями. Всего по району учтено 72 участника ОУН обоих течений.

АНДРУШЕВСКИЙ РАЙОН

В этом районе, как видно из материалов, организационные звенья оуновского подполья создавались представителями Житомирского окружного "провода" ОУН – "ЗЕНОНОМ", "ОТЧЕНАШ" и "БУЛЬБОЙ", в частности:

1. Районный "провод" ОУН – руководителем являлся "ВЕРБА" – КОМЗОЛ Антон Кириллович, 1900 года рождения, уроженец и бывший житель с. Зарубинцы Андрушевского района, убит при проведении операции в 1944 году (состав "провода" неизвестен).

2. Подрайонный "провод" ОУН в м. Андрушевка – руководителем являлся "МЫТЬКО" – ОГИР Николай Петрович, 1909 г. рождения, уроженец и бывший житель м. Андрушевка, работал директором маслозавода (арестован и осужден к ВМН).

3. Ячейка ОУН в м. Андрушевка – руководителем являлся "ГРОЗНЫЙ" – ДЗЕБАС Степан Феодосьевич, 1889 года рождения, уроженец и житель с. Андрушевка (арестован и осужден на 15 лет ИТЛ).

4. Подрайонный "провод" в с. Яроповичи – по показаниям арестованного ОГИР, руководителем являлся БИЛЬМОВИЧ (других данных нет).

5. Подрайонный "провод" ОУН в с. Староселье – руководитель "ЯГОДА" – БОБЕР Леонид Никитович, уроженец и бывший житель с. Староселье (в 1944 г. арестован).

6. Станичная организация ОУН в с. Староселье – руководитель "БЕДНЫЙ" – БЕЗДУШНЫЙ Тимофей Яковлевич, 1902 года рождения, уроженец и бывший житель с. Староселье Андрушевского района (в 1945 г. арестован).

7. Подрайонный "провод" в с. Зарубинцы – руководитель ХИБИНСКИЙ Андрей Филиппович, бывший житель с. Зарубинцы Андрушевского района (в 1943 г. арестован).

8. Станичная организация ОУН в с. Зарубинцы – руководитель РАДЗИНСКИЙ Михаил Дмитриевич, 1897 года рождения, уроженец и бывший житель с. Зарубинцы Андрушевского района (в 1944 г. арестован). Заместителем руководителя станичной организации ОУН в с. Зарубинцы являлся СТЕФАНОВИЧ Гавриил Степанович, уроженец и житель с. Зарубенцы (арестован).

9. Ячейка ОУН в с. Б. Мошковцы – руководителем являлся "ЩУКА" – КУКСА Сергей Карпович, уроженец и бывший житель с. Б. Мошковцы (в 1943 г. убит партизанами).

10. Ячейка ОУН в с. Лебединцы – руководителем являлся ГОРНОСТАЙ Прокофий Дмитриевич, 1899 года рождения, уроженец с. Б. Мошковцы Андрушевского района (в 1944 г. арестован).

11. Ячейка ОУН в с. Тарасовка – руководителем являлся "КВИТКА" – ГОЛЬЧУК Ефим Николаевич, других данных нет и о его местопребывании ничего неизвестно.

Посписочно из числа участников ОУН и лиц, поддерживавших с ними близкие связи, на территории района учтено 155 чел., из них по спискам облгосархива 28 чел.

ВЧЕРАЙШАНСКИЙ РАЙОН

Из анализа имеющихся в УКГБ данных видно, что во Вчерайшенском районе в период немецкой оккупации был создан и действовал районный "провод" ОУН, руководителями которого были:

1. КОСТИН Степан Михайлович (западник, был преподавателем в Верховнянской гимназии, где находится – неизвестно).

2. ГУМЕННЫЙ Борис Викторович, 1923 года рождения, уроженец с. Макаровка Вчерайшанского района, оуновская кличка"ПАЛИЙ", впоследствии руководитель банды.

Состав районного "провода" неизвестен.

По данным камерного агента "БУЙНЫЙ", видно, что в с. Бровки-1 Вчерайшанского района якобы существовал подрайонный "провод" ОУН в составе:

1. Мельник Павел Григорьевич, по кличке "ВЕРБА" – руководитель "провода" (арестован).

2. Мельник Александр (других данных нет), "ГОСПОДАРЧИЙ" (убит на фронте в 1944 г.).

3. МЕЛЬНИК Федор Каленикович, 80 лет, содержатель бункера.

4. МЕЛЬНИК Антонина Кирилловна, 1906 года рождения, связная.

5. МЕЛЬНИК Любов Александровна.

6. МЕЛЬНИК Василий Александрович, 1928 г. рождения. Указанные данные в должной мере не перепроверены и другими материалами не подтверждены. Районным "проводом" ОУН в отдельных селах района были созданы ячейки ОУН, а именно:

1. В селе Верховня

Руководитель ячейки – ГЕТМАН Семен Павлович (других данных нет). Убит партизанами. В ячейку входили:

а) ГАВРИЛЕНКО Афанасий Иванович, по кличке "ЯВИР", 1917 года рождения, уроженец с Верховня, где находится – неизвестно, якобы арестован;

б) ПАЩЕНКО Степан Яковлевич, из села Верховня (других данных нет), где находится – неизвестно;

в) ЮРЧЕНКО Елена Макаровна из с. Верховня, арестована в 1944 г.;

г) ФИЛЬКОВСКАЯ Мария Максимовна, из с. Верховня (других данных нет), якобы проживает в гор. Киеве;

д) ОГОРОДНИК Архип Иванович (других данных нет) и другие – всего 19 человек.

2. В селе Крыловка

Руководитель ячейки – ШЕВЧУК Панкрат Антонович, 1895 года рождения, уроженец с. Крыловки, арестован. В ячейку входило 6 человек.

В селе Быстриевка

Руководитель ячейки – ГУТОВЕНКО Иван Кондратьевич (других данных нет), где находится – неизвестно. В ячейку входило 6 человек.

4. В селе Шпиченцы

Руководитель ячейки – ЛОБОДА Анатолий Николаевич (других данных нет), где находится – неизвестно.

5. В селе Макаровка

Руководитель ячейки – ГУМЕННЫЙ Борис Викторович (уничтожен СБ). В ячейку входило 25 человек.

Всего во Вчерайшенском районе учтено 134 участника ОУН-УПА и других лиц, проводивших националистическую деятельность.

РУЖИНСКИЙ РАЙОН

Данных об организационных звеньях не имеется. Из анализа архивных материалов по Ружинскому району устанавливается, что действовавшие отдельные участники ОУН в проведении националистической деятельности поддерживали связь с оуновцами, проживавшими во Вчерайшенском районе. На территории района посписочно учтено 19 участников ОУН-УПА.

КОРНИНСКИЙ РАЙОН

На территории Корнинского района осенью 1941 года представителем окружного "провода" ОУН-мельниковцев ДЕМКОВИЧЕМ был создан:

1. Районный "провод" ОУН – руководитель до весны 1942 г. ГРИНЧЕНКО Василий Иванович, 1918 года рождения, уроженец с. Кайловка Попельнянского района, бывший житель м. Корнин, врач Корнинского райздравотдела (где находится неизвестно). Его заместителем по пропаганде был "ОЛЕСЬ" – "БОГУН" – ПРЕВАР Валентин Мартынович, бывший житель м. Корнин (арестован).

Одновременно в селах района националистами были созданы низовые оуновские звенья, как-то:

2. Организация ОУН в с. Мохначка – руководитель МЕДВЕДЧУК Владимир Нестерович, уроженец и бывший житель м. Корнин (арестован).

3. Ячейка ОУН в с. Лучин – руководитель "СТЕПНОЙ" – ВОРОХОБ Алексей Арсентьевич, 1920 года рождения, уроженец и житель с. Лучин (арестован). (334)

4. Тройка ОУН в с. Лучин – старший тройки ВОРОХОБ Иван Устинович, уроженец и бывший житель с. Лучин Корнинского района, место нахождения неизвестно.

5. Ячейка ОУН в с. Ходорков – руководитель ЛЫСЮК Леонид Петрович, 1918 года рождения, уроженец Народического района Житомирской области, бывший фельдшер Корнинской больницы (в 1945 г. осужден на 10 лет ИТЛ).

Установлено, что весной 1942 г. существовавший районный "провод" ОУН-мельниковцев примкнул к бандеровскому течению, что подтверждается показаниями ряда свидетелей.

ГРИНЧЕНКО В. И. по-прежнему остался районным "проводником" ОУН. Через некоторое время ГРИНЧЕНКО как несправившийся от руководства районным "проводом" был отстранен, а на его место "БУЛЬБА" назначил ПРЕВАР В. М., являвшегося до этого заместителем ГРИНЧЕНКО. Материалами о деятельности низовых звеньев ОУН и их ориентации не располагаем. Всего по району учтено участников ОУН – 28, из них по материалам облгосархива – 3. (335) (...)

ЧАПОВИЧСКИЙ РАЙОН

В 1941 году в м. Чаповичи эмиссаром ОУН-западником СТОРОЖУК Михаилом была создана националистическая организация, которая поддерживала тесную связь с Коростенским районным "проводом" ОУН. В состав организации ВХОДИЛИ:

1. СТОРОЖУК Михаил (других данных нет, место пребывания неизвестно), был лично знаком с "ПАВЛО-МЫКОЛОЙ".

2. РУСАНОВ Николай Федорович, 1923 года рождения, участник организации под кличкой "СВЕТ", священник, занимался подбором лиц для вовлечения в ОУН. В 1946 г. состоял в агентурной сети, но вскоре выехал в Курскую область, где находится в настоящее время, неизвестно.

3. САФРАНЧУК Павел (других данных нет), якобы осужден.

4. ШПАКОВИЧ Иван Сидорович, работал директором школы, бежал с немцами (других данных нет).

Из показаний РУСАНОВА известно, что СТОРОЖУКОМ Михаилом в м. Чаповичи в тот период была создана молодежная националистическая организация "Запорожская сечь" (по другим данным эта организация именовалась "Освобождение труда"), руководителем ее была назначена КОНОНУЧЕНКО Мария Демьяновна, 1924 года рождения, дочь бывшего офицера петлюровской армии. Сама Мария, якобы, в 1944 г. служила в Советской Армии, но где находится сейчас, неизвестно.

По данным агентуры в период оккупации националистами параллельно указанной организации была создана вторая молодежная организация, т. н. "СИЧЬ" под руководством б/агронома управы ЗАКУСИЛО Степана (других данных нет), который впоследствии, якобы, служил в Советской Армии. Участников этих организаций учтено 8 человек, из которых 4 человека бежали при отступлении немцев.

Кроме того, на территории района были организованы:

по с. Каленское – станичная ОУН, руководитель КАЛЕНСКИЙ Николай Антонович, арестован нашими органами в 1944 году.

Организация непосредственно подчинялась Коростенскому районному "проводу" ОУН. Участников этой организации учтено 6 человек, но где находятся в настоящее время, точно не установлено. Один из участников организации КАЛЕНСКИЙ Андрей Иванович состоял в агентурной сети.

По с. Татарновка – существовала ячейка ОУН в составе 4-х участников под руководством МЕЛЬНИК (другие данные отсутствуют).

По материалам докладных записок все участники ячейки (МЕЛЬНИК, АЛЕКСАНДРЕНКО П. А., ЛУЧУК В. И., ЯРЕЖЧУК П. Р.) арестованы в 1944 г. (Организационное подчинение по материалам не установлено). Посписочно на территории Чаповичского района из числа участников ОУН и поддерживавших с ними связь учтено 27 человек.

ПОТИЕВСКИЙ РАЙОН

1. Районный "провод" ОУН – создан в 1941 году западником ДОБРОВОЛЬСКИМ (других данных нет), арестован немцами в 1941 г.

Из состава "провода" ИЗВЕСТНЫ:

1. ХВОРОСТОВСКИЙ – западник, в 1941 году выехал в западные области Украины;

2. ПЕТРЕНКО – западник, в 1942 г. выехал в западные области Украины;

3. КАЛАЧ – начальник полиции, бежал с немцами.

4. ХАРЧЕНКО Николай Дмитриевич – арестован немцами, где находится, неизвестно.

5. КОЛОС Петр Петрович, бежал с немцами.

6. ИГНАТЕНКО Федор, расстрелян партизанами.

7. ДОВГИЙ Антон Акулович, арестован в 1944 г.

8. ЛАВРИНОВИЧ Антон Васильевич, по непроверенным данным, проживает в Потиевском районе.

Из имеющихся материалов не видно, кому организационно подчинялся районный "провод" ОУН. Участниками указанного "провода" ОУН на территории района было создано 3 сельских ячейки, из них:

1. с. Нераж – руководитель СВИТЕЛЬСКИЙ Владимир Бенедиктович (арестован). В состав ячейки входило 8 чел.

2. с. Свида – руководитель ФЕДОРЧУК Григорий Андреевич, 1916 года рождения (арестован в 1944 г.). В состав ячейки входило 5 человек.

3. с. Клин – руководитель КОВБАСЮК Марк Никитович из с. Н. Буда, разрабатывался по д/ф. как

немецкий пособник, где находится в настоящее время, неизвестно. В состав ячейки входило 6 чел., из которых арестован только РАФАЛЬСКИЙ Григорий.

Посписочно на территории Потиевского района из числа бывших участников ОУН и поддерживавших связь с ними учтено 56 человек.

МАЛИНСКИЙ РАЙОН

Имеющиеся материалы не дают полного представления о деятельности ОУН бандеровского направления в данном районе, из показаний арестованного в 1945 году СЛОБОДЕНЮКА Николая Ильича видно, что в большинстве сел Малинского района им, по поручению члена областного "провода" мельниковцев МАСЛИЯ, были созданы организации мельниковского направления, т. н. "СИЧ".

В то же время имеются некоторые материалы, дающие основание полагать, что в ее. Няневка и Белый Берег существовали группы возможно бандеровского направления. Созданы они были ЛУПЕНКО Антоном Степановичем, уроженцем с. Няневки Малинского района, работавшим в период оккупации старостой Няневской сельхозобщины и инспектором школ райуправы (в 1943 г. расстрелян немцами), сам он руководил группой в с. Няневке, состав которой фактически не выявлен.

В с Белый Берег группу возглавлял СОБОЛЬ Петр Иванович, работавший зав. сельским клубом. Из выявленных участников этой группы известны ХМЕЛЬНИЦКИЙ Мартын и его два сына – Сергей и Василий. Все они подвергались допросу жандармерией, но после допросов были освобождены.

Практическая деятельность изучена слабо, но известно, что они вели активную националистическую пропаганду и стремились к расширению своего влияния на молодежь. В 1945 году на СОБОЛЯ, ХМЕЛЬНИЦКОГО и его сыновей, по-прежнему проживающих в с. Няневка, было заведено

агентурное дело "КЛУБОК", но так как разработка указанных лиц не дала оперативно-ценных результатов, дело сдано в архив. Окончательно определится, к какому течению, бандеровскому или мельниковскому, принадлежали данные группы и насколько широко они распространили свое влияние, пока не представляется возможным. Этот вопрос подлежит уточнению путем дальнейшего изучения имеющихся в УКГБ агентурных и следственных материалов.

Посписочно в Малинском районе числится 44 участника ОУН-УПА (бандеровцев и мельниковцев).

РАДОМЫШЛЬСКИЙ РАЙОН

Из имеющихся материалов по данному району видно, что в декабре 1941 года в гор. Радомышль было создано организационное звено ОУН, ставившее перед собой задачу проведения активной националистической пропаганды и вовлечения в ОУН местного населения. В состав организационного звена ВХОДИЛИ: КАНЮКА Григорий Дмитриевич, 1894 года рождения, уроженец гор. Малина, работал зав. торговым отделом Радомышльской райуправы, являлся руководителем организации. Местонахождение в настоящее время неизвестно.

ЧЕПОВСКИЙ Иван Никифорович, сын попа, до войны работал бухгалтером Радомышльского райсоюза, в период оккупации служил старостой райуправы, являлся заместителем руководителя организации.

ГОЛОВЧЕНКО (других данных нет), работал следователем полиции, являлся референтом СБ. В конце 1941 года, якобы, арестован и расстрелян немцами.

ХОМЕНКО (имени и отчества нет), уроженец с Марьяновка Киевской области (по другим данным гор. Малина Житомирской области), сын сотника петлюровской армии, бежавшего в 1920 году вместе с семьей в Польшу. В период освобождения Западной Украины советскими войсками сам ХОМЕНКО бежал в Германию, откуда

возвратился с немецкими оккупантами и осел в Радомышле. Работал зам. бухгалтера торготдела райуправы. Кадровый оуновец, являлся одним из организаторов указанного звена и возглавлял политреферентуру, имел связь с Житомирским окружным "проводом". Где находится в данное время, сведений нет.

КРИВОНОС Василий Трофимович, 1882 года рождения, уроженец с. Краснобарки Радомышльского района, работал бургомистром гор. Радомышля и являлся хозяйственным референтом ОУН. В 1945 г. вербовался нашими органами под кличкой "Седой", позже был арестован и осужден.

МАТИЕНКО (других данных нет), в период оккупации работал бухгалтером маслозавода, руководил военной референтурой ОУН. Умер в 1942 г.

ЛЕВИЦКИЙ Вадим Никанорович, 1886 года рождения, уроженец Олевского района, сын священника, работал бухгалтером торготдела в райуправе, являлся оргреферентом ОУН. В марте 1945 г. арестован и осужден. (Наказание отбыл, возвратился в гор. Радомышль).

МАКСИМЕНКО Владимир Антонович, житель гор. Радомышля, работал секретарем горуправы, являлся референтом пропаганды, якобы, бежал с немцами.

ДОСКАЧ (ЛОСКАЧ) Антон Андреевич (или Андрей Дмитриевич), уроженец Западной Украины, до войны работал старшим агрономом Вишевичской МТС Радомышльского района, в период оккупации был старшим агрономом гебитскомиссариата. В организации руководил земельной референтурой. Бежал с отступившими немецкими войсками. В 1944 г. прислал письмо из района гор. Перемышля в адрес директора Вишевичской МТС с просьбой выслать справку, подтверждающуюего работу в МТС.

ПОЧЕШИНСКИЙ (ПОДЧЕШИНСКИЙ), уроженец Мархлевского района, сын попа, работал статистом в райуправе, являлся связником ОУН, в 1942 г., якобы, выехал в Мархлевск (Довбыш).

КЕНИС (других данных нет), западник, представитель Житомирского окружного "провода", прибывший для создания ОУН в Радомышльском районе.

СТЕЦЬ (других данных нет), западник, также прибыл для создания ОУН в Радомышльском районе.

Указанное организационное звено просуществовало всего несколько дней, так как вскоре все его участники были арестованы немецкой полицией. После допроса сначале в Радомышле, а затем в Житомире их выпустили за исключением СТЕЦЬ и ХОМЕНКО, судьба которых после ареста неизвестна. Данных о возобновлении деятельности организационного звена и существовании националистических организаций в селах района не имеется.

Посписочно в Радомышльском районе числится 22 участника ОУН-УПА.

БРУСИЛОВСКИЙ РАЙОН

Районный "провод" ОУН – создан в августе 1941 г. националистами-западниками ПАНИКАДЫЛОМ (других данных нет, в конце 1941 г. из района выбыл неизвестно куда) и КУРИЛЕЦ Василием Федоровичем (в 1943 г. бежал на запад). Из состава "провода" известны:

Руководитель "провода" – ВОЙЦЕХОВСКИЙ Павел Филиппович, 1901 года рождения, уроженец м. Екатеринополь Киевской области, в период оккупации работал головою райуправы (арестован в 1944 г.).

Референт по пропаганде – ПИЛЬКЕВИЧ, работавший учителем, других данных нет, местонахождение неизвестно.

Военный референт – СТАДНИК Сергей, работавший фининспектором при райуправе, местонахождение неизвестно.

Член "провода" ПРИСЯЖНЮК Михаил Иванович, 1901 года рождения, работавший заместителем головы райуправы, ведал финансовыми вопросами организации (арестован в 1946 г.).

Член "провода" ОГИЕНКО Василий (других данных нет), б/учитель, отвечал за проведение националистической работы среди учителей и молодежи, где находится в настоящее время, неизвестно.

Следует отметить, что несмотря на арест руководителя "провода" ВОЙЦЕХОВСКОГО и участника этого "провода" ПРЙСЯЖНЮК, в процессе следствия их полная преступная деятельность не вскрыта, участники существовавшей организации не выявлены, тогда как в районе посписочно числится 67 участников ОУН-УПА.

КОРОСТЫШЕВСКИЙ РАЙОН

Из имеющихся материалов по данному району видно, что в 1941 г. в гор. Коростышеве, прибывшим с запада украинским националистом ЛЕВИЦКИМ была создана националистическая организация ОУН, работу которой первоначально возглавил бывший староста райуправы МЕРЩИЙ Павел (местонахождение в настоящее время неизвестно). С 1942 г. организацией руководил вновь назначенный на должность старосты горуправы ГАЧКОВСКИЙ Антон Андреевич, 1892 года рождения, уроженец гор. Коростышева (арестован и осужден в 1944 г.). Его заместителем являлся НОВАКОВСКИЙ, прибывший из западных областей Украины и работавший начальником Коростышевской полиции. (В 1942 г. скрылся от ареста немцами, где находится в настоящее время, неизвестно).

По показаниям ГАЧКОВСКОГО установлено, что существовавшая в гор. Коростышеве националистическая организация примыкала к бандеровцам, в ее состав, кроме указанных выше, входили:

1) ВОЛОШИН (другие данные неизвестны), в период оккупации служил старостой Коростышевской горуправы, в 1943 г. как националист расстрелян немцами.

2) ДМИТРЕНКО Кузьма Григорьевич, служил старостой райуправы, арестован немцами.

3) ЛАНТВОЙТ Иван Андреевич, в период оккупации работал агрономом. При отступлении немецких войск бежал с последними. И другие.

В период оккупации в гор. Коростышеве издавалась националистическая газета "Коростышевские вести", редактором которой являлся участник вышеуказанной организации ИЩЕНКО Евгений Николаевич, 1918 года рождения, уроженец с. Горецкое Коростышевского района (местонахождение в настоящее время неизвестно).

Из архивных материале усматривается также, что в районе существовала кустовая организация ОУН, которую возглавлял прибывший из запада украинский националист БЕЛОЦЕРКОВИЧ Максим (другие данные неизвестны), служивший заместителем начальника Коростышевской районной полиции (в 1942 г. арестован немцами). На какие пункты распространяла свое влияние эта организация и ее состав, неизвестно.

Посписочно на территории Коростышевского района учтен 61 участник ОУН.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО ПОДПОЛЬЯ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

К моменту освобождения территории Украины от немецких захватчиков главари оуновского подполья, укрывавшиеся в западных областях, начали усиленно проводить подготовку к подрывной деятельности в тылу советских войск, создавая вооруженные банды т. н. УПА (Украинская повстанческая армия).

В середине мая 1943 года краевой "провод" ОУН "ПИВНИЧ" (в Ровенской области) назначил командующим группы банд УПА под названием "СХИД" (Восток) и одновременно окружным проводником ОУН восточных областей Украины (Житомирской и Киевской) б/надрайонного проводника по Олевскому району ВОРОБЕЦ Федора Васильевича (арестован в 1946 г.), известного в

оуновском подполье под кличками "ВЕРЕЩАК", "ОЛЕКСА", "ШАХТАРЬ", "УСТЫН", "ДУБ", "ДЕНИС" и др.

К концу 1943 г. состав Житомирского окружного "провода" ОУН (МОЛЧАН, "БУЛЬБА", "ЖЕНЯ" и др.) бежали на территорию Ровенской области, где влились в состав банд "СХИД", однако для проведения националистической деятельности на освобожденной территории ими были оставлены на нелегальном положении представители этого "провода" "СОКОЛ" – в Красноармейском районе, "МУХА", он же "БОРОТИНСКИЙ", и ГАЛИЧ Василий – в Володарск-Волынском районе. Последние два в начале 1944 года года нашими органами были арестованы. Одновременно было подвергнуто аресту значительное количество руководящего состава низовых оуновских звеньев, что дало возможность парализовать в значительной степени деятельность националистического подполья.

"СОКОЛ" к этому времени, укрываясь на территории Красноармейского и смежных с ним районов, возглавил вооруженную банду, созданную из участников ОУН сел Стрыбиж, Ивановичи и др. Красноармейского района и села Давыдовка Володарск-Волынского района.

В июне 1944 года "ВЕРЕЩАК" был назначен командующим генерального округа УПА, куда входили как районы действия Киевская и Житомирская области. Известно, что после освобождения Житомирской области главарями оуновского подполья для организации подрывной деятельности на востоке был направлен ряд вооруженных банд. Так, в начале 1944 года в область прибыло три бандгруппы "ВОРОНА", "ЯРОГО" И "ЛЫСОГОРА" численностью 160 бандитов под общим командованием "ПАВЛА-МЫКОЛЫ" (быв. руководитель подполья в Коростенском районе).

После разгрома в мае 1944 г. указанных банд для их пополнения из западных областей Украины прибыло до двухсот бандитов под командованием бандглаваря

"СТАЛЬНОГО" (убит в 1944 г.), который при содействии остальных бандитов должен был охватить подрывной деятельностью северные районы Житомирской области, однако и эти банды вскоре были ликвидированы.

В начале сентября 1944 года был создан объединенный Житомирский окружной "провод" ОУН, на который возлагалось руководство деятельностью подполья ОУН-УПА на территории Житомирской и Киевской областей. Во главе его "ВЕРЕЩАК" поставил "ПАВЛО-МЫКОЛУ" и выделил в его распоряжение 7 бандгрупп.

1. Группа самого "МЫКОЛЫ" и бывшего сотенного "ЧЕРНОТЫ" в составе 14 бандитов с задачей оседания в Чаповичском, Малинском и Потиевском районах. "ЧЕРНОТА" ликвидирован в феврале 1944 г. в с. Дерманка Чаповичского района, часть группы уничтожена, а остальные впоследствии вернулись на запад.

2. Группа в составе 8 бандитов с бывшим начальником полевой жандармерии УПА "ПЕЧЕРИЦЕЙ", он же был назначен референтом СБ Житомирской и Киевской областей. Заместитель являлся четовой УПА "ДЕРКАЧ". "ПЕЧЕРИЦА" в январе 1945 г., возвращаясь на территорию Ровенской области, был убит. С "ДЕРКАЧЕМ" оставалось три бандита (группа "ДЕРКАЧА" ликвидирована в 1947 г.).

3. Группа в составе 6 бандитов, куда входили "АНДРЕЙ" и "ДОН", которые направлялись в качестве надрайонных проводников в районы Овруч, Народичи и Базар. Осенью 1944 г. группа была полностью ликвидирована, оставался только один "АНДРЕЙ", который впоследствии был включен в группу "ВАНЬКИ".

4. Группа в составе 5 бандитов, во главе с "ВАНЬКОЙ" с задачей осесть в Иванковском районе Киевской области. В мае 1945 г. "ВАНЬКА" и "АНДРЕЙ" возвратились к "ВЕРЕЩАКУ", остальные участники группы были ликвидированы.

5. Группа в количестве 13 бандитов во главе с б/надрайонным референтом СБ "СЕМЕШКОЙ" направлялась в Радомышльский район и районы Киевской области. Один из участников банды "ЗАХАР" был ранен в районе Словечно и возвратился обратно. Позднее из этой группы возвратилось к "ВЕРЕЩАКУ" еще 4 человека, остальные участники этой группы были ликвидированы в разное время.

6. Группа в составе 17 бандитов во главе с бывшим сотенным "ВИТЕР", который назначался надрайонным "проводником" ОУН в районы Словечно, Овруч Житомирской области и Мозырь, Ельск БССР. Не дойдя до места назначения, эта группа, потеряв при столкновении одного убитого и одного раненым, в феврале 1945 г. возвратилась обратно в Ровенскую область.

7. Группа в составе 15 чел. во главе с "ПАЛИЕМ" (быв. райпроводник ОУН по Вчерайшанскому району), который назначался надрайонным "проводником" в ОУН в районы Вчерайше, Андрушевка, Ружин, Попельня. Из состава группы 6 бандитов были ликвидированы, остальные возвратились в Ровенскую область, где "ПАЛИЙ" был расстрелян по подозрению в связях с нашими органами.

В январе 1945 года в связи с реорганизацией генеральных округов "ВЕРЕЩАК" был назначен руководителем краевого "провода" ПСУЗ (пивнично-схидных украинских земель) под шифром "ОДЕССА", которому и было подчинено националистическое подполье на территории Житомирской и Киевской областей. По указанию главарей оуновского подполья "ВЕРЕЩАК" в 1945 году направил дополнительно на Житомирщину ряд боевок, из которых известны:

1. В январе 1945 года в качестве заместителя окружного "проводника" ОУН "МЫКОЛЫ" был направлен сотенный УПА "РОМАН", он же "СТАРЫЙ" (ликвидирован в 1955 г.) с группой 6 ч. В сентябре этого же года "РОМАН" был назначен проводником ОУН по Киевской и Житомирской

областях. Бандгруппа "РОМАНА" в основном укрывалась в Чаповичском, Малинском, Потиевском и Коростенском районах, а в последнее время в Емильчинском, Барашивском, Володарск-Волынском и Городницком районах.

2. В Красноармейский район боевка "СОКОЛА".

3. В Радомышльский район боевка "БУТЬКО" в составе 6 бандитов.

4. В Ушомирский лес Коростенского района боевка "МАРКО" в составе 4-х бандитов.

5. В Городницкий район боевка "НЕЧАЯ" в составе 5 бандитов.

6. В Барашивский и Емильчинский районы боевка "ЯРОСЛАВЕНКО" в составе 5 бандитов.

После захвата "ВЕРЕЩАКА" руководителем краевого "провода" ОУН "ОДЕССА" был назначен "ДАЛЕКИЙ", а член этого "провода" "ПАВЛО-МЫКОЛА" возглавил деятельность бандоуновского подполья на востоке – в Житомирской и Киевской областях. Весной 1946 г. по указанию краевого "провода" все бандбоевки, действовавшие на востоке, были организационно подчинены бандглаварю "БУТЬКО", который укрывался в восточной части области за рекой Тетерев. В подчинении "РОМАНА" оставалась бандбоевка "ДЕРКАЧА", с которой он действовал на территории Коростенского, Володарск-Волынского, Чаповичского, Потиевского, Малинского, Базарского и Лугинского районов.

К осени 1947 года бандгруппы "НЕЧАЯ", "МАРКО", "СОКОЛА" и "ДЕРКАЧА" были ликвидированы, а летом 1948 года на территории Сосновского района Ровенской области полностью ликвидирована бандгруппа "ЯРОСЛАВЕНКО".

В октябре 1948 г., когда "РОМАНУ" стало известно, что "ДАЛЕКОГО" нет в подполье (к тому времени он был захвачен органами МВД) и к руководству краевым "проводом" пришли СМОКОВЦЫ (название пошло от клички

руководителя "проводом" "СМОК"), он решил обойти их и связаться непосредственно с центральным "проводом" для получения дальнейшей установки и с этой целью ушел на территорию Ровенской области.

В то время член краевого "провода" "ПАВЛО-МЫКОЛА", который находился в оппозиции к смоковцам, захватившими в свои руки руководство "проводом", ушел в Тернопольскую обл. для поиска связи с центральным "проводом" ОУН.

"РОМАН", не найдя средств для связи с центральным "проводом" и не ожидая возвращения "ПАВЛА-МЫКОЛЫ", самостоятельно примкнул к смоковскому движению, а в дальнейшем его примеру последовал и бандглаварь "БУТЬКО". Самого "ПАВЛА-МЫКОЛУ" смоковцы к себе не приняли, подозревая его в связях с органами МВД, исключили его с организации и лишили связей и паролей. Таким образом, к весне 1950 года "ПАВЛО" остался только с Ириной ЧЕРНОЙ, уроженкой с. Сушки Барашивского района, перешедшей на нелегальное положение во второй половине 1948 г., и 17 июня 1950 г. был ликвидирован в Корецком районе Ровенской области.

Летом 1950 года оуновские главари посылают на восток члена краевого "провода" ОУН "КАЙДАША", он же "К-13", с группой в три человека, который осел в Бердичевском районе. Весной 1951 года по линии связи был направлен с группой бандитов в количестве 3-х человек руководитель окружного "провода" ОУН "БОГУН", он же "ВАВИЛОНСКИЙ", "ПРОХОР". Осенью этого же года пришел руководитель техзвена "АРТЕМ", он же "ВАСИЛЬ", который осел в Андрушевском районе.

В 1950 г. для связи с участниками бандподполья, действующего в Житомирской области, были созданы две новые линии связи:

первая – северная, которая проходила по Дераженскому, Костопольскому и Сосновском районам Ровенской области и

Городницкому району Житомирской области. На этой линии со стороны Ровенской области действовала курьерская группа связи "ГОРОШКО" в составе 3-х бандитов. В Городницком районе почту, следовавшую далее на восток, принимала группа "ЯВОРА", находившаяся в подчинении "РОМАНА";

вторая – юго-западная, которая проходила по Корецкому, Межиричскому и Гощанскому районам Ровенской области. Эта линия обеспечивала связь непосредственно к члену центрального "провода" ОУН "ОРЛАНУ". Линию связи обеспечивала бандгруппа "КУЛЕМЕТА", осевшая в с. Мирославль Барановского района Житомирской области. С этой группой непосредственно поддерживал связь бандглаварь "РОМАН". Их встречи осуществлялись в лесном массиве на стыке Ярунского и Городницкого районов Житомирской обл.

"ЯВОР", он же "ЯРЫЙ", прибыл к "РОМАНУ" в 1950 году из Ровенской области вместе с "ЛЫСОМ", он же "МЫКЫТА".

Для активизации подрывной деятельности оуновского подполья бандглаварями намечалось рассредоточивать кадры в ряде районов Житомирской и Киевской областей с расчетом охвата как можно большей территории. В одном из захваченных документов, принадлежавшем руководителю окружного "провода" ОУН "БОГУНУ", указано:

а) Брусилов, Корнин (Житомирской области), Бышев, Фастов (Киевской обл.), "ГРИЦКО" и "СЕРГЕЙ";

б) Андрушевка, Бердичев, Троянов (Житомирская обл.), "ЗАДОРОЖНЫЙ" (АРТЕМ), "ЮРА", "НОНКА";

в) Гребенка, Васильков, Обухов, Узин (Киевская область) "ОРЕСТ" ("РОМАН"), "ПЕТРО";

г) Бараши, Володарск. Красноармейск, Черняхов (Житомирская обл.), "ПРОХОР" ("БОГУН"), "КЛЕН" (МАКСИМ"), "МАРТА".

Указанная растановка оуновских кадров подпольем осуществлена не была, ибо в это время нашими органами был нанесен значительный удар по бандподполью и его руководящим звеньям.

9 мая 1951 г. в с. Лисовка Корнинского района ликвидирован бандглаварь "БУТЬКО", он же "БОРИС", "ЗАХАР", "СЕРГЕЙ".

14 августа 1951 г. в селе Малые Годомцы Бердичевского района ликвидирован член краевого "провода" ОУН "КАЙДАШ", он же "ВУГЛЯР", "К-13", бандит "ЮРА" и третий бандит, личность которого не установлена.

29 декабря 1951 года в селе Яроповичи Андрушевского района ликвидированы руководитель техзвена "АРТЕМ", он же "ВАСИЛЬ", "ОМЕЛЬЯН", и с ним участники подполья "НОНКА" и "МАРТА" – Черная Ирина Гордеевна.

5 мая 1952 года около с. М. Глухов Радомышльского района ликвидирован окружной "проводник" ОУН "БОГУН", он же "ПРОХОР", "ВАВИЛОНСКИЙ", и с ним еще два бандита – "ГРИЦКО" и "КАРПО".

8 июня 1952 года в селе Тиньковка Красноармейского района убит бандит "ПЕТРО", он же "МЫКОЛА".

В июне 1952 года на территории Ровенской области полностью захвачена курьерская группа связи "ГОРОШКА".

В июле 1952 года управлением МВД Ровенской области полностью ликвидирована бандгруппа "КУЛЕМЕТА" в составе трех бандитов.

В июне 1953 года в Симаковском лесу Емильчинского района ликвидированы "МАКСИМ" и "ЯВОР", входившие в банду "РОМАНА".

8 июля 1955 года в селе Сушки Барашивского р-на при проведении чекистской операции ликвидированы бандглаварь "РОМАН" и бандит "ЛЫС".

Ликвидацией банды "РОМАНА" завершен разгром вооруженного оуновского подполья на территории Житомирщины.

За период с 1944 года бандитами ОУН в районах области по неполным данным было совершенно 414 проявлений, из них:

убийств совпартактива и оперсостава.....21 случай

грабежей колхозов и кооперативов.....290 -"-

поджогов колхозных построек.....5 -"-

За это время в результате чекистских мероприятий по ликвидации бандоуновского подполья органами государственной безопасности:

а) арестовано участников ОУН и бандитских связей.....638 чел.

б) только в 1946 г. убито бандитов.....46 -"-

в) захвачено оружия более .....100 стволов

г) вскрыто типографий.....1

д) изъято шрифта.....31 кг

е) разрушено бандитских бункеров.....51,

а также изъято несколько сот тысяч националистических листовок и большое количество других оуновских документов.

В настоящее время данными о деятельности организованного националистического подполья УКГБ не располагает. Однако из анализа изложенных в справке материалов можно полагать, что:

а) созданные и ранее действовавшие организационные звенья полностью не вскрыты, не ликвидированы и могут продолжать глубоко законспирированную работу;

б) многие главари подполья, в свое время скрывшиеся от наблюдения чекистских органов, остались неразысканными и возможно продолжают безнаказанно действовать;

в) отдельные главари, бежав за границу и попав в поле зрения иноразведок и закордонных центров, могут по их заданию попытаться восстановить связь с целью продолжения подрывной деятельности.

Кроме того, серьезного оперативного внимания заслуживает то обстоятельство, что на прежние места

жительства в нашу область возвращается значительное количество бывших активных участников ОУН, отбывших срок наказания. Нами из этой категории учтено свыше 70 человек. Не исключено, что отдельные из них могут пытаться возобновить враждебную деятельность.

Исходя из оперативной обстановки, в целях вскрытия и пресечения преступной деятельности украинских буржуазных националистов, необходимо обеспечить:

Дальнейшее изучение оперативной базы в каждом районе области путем детального исследования имеющихся в УКГБ агентурных и следственных материалов, вызова и допроса ранее арестованных активных участников ОУН и уточнения обстоятельств на месте через агентуру и другие возможности.

2. Планирование работы оперативного состава по закрепленным районам в направлении:

а) выявления возможно действующего подполья и его организационных связей;

б) розыска активных участников ОУН с целью ареста или оперативного использования;

в) выявления связей лиц, бежавших за границу, для последующего решения вопроса о возможности их использования по завязыванию связи с закордоном;

г) определения круга лиц, на который могут ориентироваться закордонные центры и разведки. Изучение возможности их вербовки и использования по закордону;

д) изучения поведения лиц, ранее судимых за националистическую деятельность и возвратившихся из мест заключения с целью недопущения попыток к возобновлению преступной деятельности;

е) организации квартир-ловушек на базе выявленых явочных квартир главарей оуновского подполья;

ж) пополнения агентурного аппарата за счет новых вербовок и, в первую очередь, маршрутной агентуры, способной обеспечить глубокую разработку подполья.

3. В проведении указанных мероприятий использовать агентуру, ранее работавшую по линии ОУН. В отношении той агентуры, которая совершала в прошлом тяжкие преступления и в период сотрудничества с нами не принесла существенной пользы, решить вопрос о привлечении к уголовной ответственности.

ПРИМЕЧАНИЕ:

При составлении справки были использованы:

1. История ОУН – материалы лекции "О подрывной деятельности украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности".

2. Раздел о деятельности ОУН-бандеровцев на территории области:

а) архивные материалы по районам области;

б) протоколы показаний арестованных участников ОУН за 1944-1950 гг.;

в) докладные записки за период 1944-52 гг.;

г) список-справочник облгосархива по материалам о деятельности националистического подполья на территории Житомирщини.

3. Раздел о деятельности бандподполья в послевоенный период:

а) материалы аг(ентурного) дела № 4;

б) показания бандглаваря "ВЕРЕЩАКА";

в) докладные записки о ликвидации бандгрупп;

г) захваченные бандитские документы.

НАЧ. 1 ОТД. 4 ОТДЕЛА УКГБ ПО
ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ
МАЙОР (ВОРОНЯНСКИЙ)

"СОГЛАСЕН": ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 4 ОТДЕЛА УКГБ
КАПИТАН (ШЕВЧУК)
25 ноября 1955 г.

Оригінал. Машинопис.

ДА СБУ: Ф. 13. - Спр. 372. - Т. 29. - Арк. 317, 319, 320-322, 327-335, 350-357, 360-369.

На документі є резолюція з нерозбірливим підписом: "Т.Свердлов. Очень хороший и нужный обзор. Надо посоветовать другим начальникам 4-х отделов составить подобные справки. 10/1-56".

Витяг взято із праці В.Сергійчука "Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955". (К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.)

Наукове видання

Жилюк Вікторія Миколаївна

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА НА ЖИТОМИРЩИНІ У 1941-1955 рр.

МОНОГРАФІЯ

Редактор
Сергій Жилюк
Коректор
Любов Дейнека
Верстка
Олександр Коршак

Підписано до друку 14.05.2008 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Ґарнітура «Times». Друк офсет. Ум. друк. арк. 17,90. Обл.-вид. арк. 17,05. Наклад 300 пр. Зам. 33.

Видавництво «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;
e-mail: oberegi@mail15.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».

215/12 6 липня 2

Керівнику Служби Національної безпеки України по Житомирській області.

З А Я В А.

У зв"язку з підготовкою до св"яткування 50-ї річниці утворення Української Повстанської Армії, та з метою об"єктивного висвітлення її діяльности на терені Житомирщини, просимо надати нам для ознайомлення архівні матеріяли про діяльність УПА в области /місця боїв, поховань, тощо/, а також прізвища та адреси вояків УПА які мешкають на Житомирщині.

Голова Житомирської обласної організації УПА:

п. А.Тимошенко.

Голова секретаріяту Житомирської обласної організації УПА:

п. І.Ткачук.

Прийнято 1 арк. 6.07.92 г.
Дан. управ СБУ по Житомирській обл.
к-р Прощ

Вх Т-201

ва-2

УПРАВЛІННЯ СБ УКРАЇНИ ПО ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Голові Житомирської обласної
організації УРП
п.Тимошенку А.

м.Житомир, вул. Київська, 6

На № 215/12 від 6.07.92р.

Виконати Ваше прохання відносно ознайомлення з архівними матеріалами про діяльність УПА на терені Житомирщини не маємо можливості з тієї причини, що вони не згруповані в якийсь один фонд, а знаходяться в різних справах, де, крім того, зосереджені матеріали іншої тематики, до яких поки що доступ обмежений.

В даний час, відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 року "Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки" нами здійснюються заходи по підготовці фондів, що зберігаються в архіві УСБ, для їх передачі на постійне зберігання в облдержархів. Сподіваємося, що після завершення цієї роботи, а також прийняття Верховною Радою України Закону про архіви у Вас буде можливість особисто ознайомитися з матеріалами, котрі Вас цікавлять.

По як стосується конкретних запитань /місць боїв, поховань, адрес вояків УПА, які мешкають на Житомирщині/, то, як свідчать архівні документи, підрозділи УПА на Житомирщині не формувались і як такі в повному складі не діяли, а, в основному, виконували рейди окремими невеликими групами через територію області із Західної України на Київщину і назад. Під час таких рейдів вони з використанням різних методів, в тому числі з вогнепальної зброї, добували продукти харчування, одяг, здійснювали теракти відносно радянських активістів, вели агітаційну роботу. За період с 1944 по серпень 1951 року, наприклад, органами держбезпеки було зафіксовано 313 таких проявів, з яких - 18 вбивств радпартактиву, 247 грабежів колгоспів і магазинів сільпо, 5 підпалів колгоспних будівель, 43 розповсюджень листівок.

Такі рейди члени ОУН-УПА, як правило, здійснювали по території північно-західних районів області, де й частіше всього у них відбувалися збройні сутички з працівниками держбезпеки і міліції, котрі їх переслідували.

Відомостей про місця поховань загиблих вояків УПА та адрес тих, котрі,можливо, проживають на Житомирщині нині, в архіві не знайдено.

Начальник Управління А.В. Радішевський

"29" липня 1992 року

№ 10/51

„УТВЕРЖДАЮ"
Нач. УМГБ Житомирской области
ПОЛКОВНИК
/МАРЬЯВСКИЙ/
. февраля 1948 г.

Адрес САНКЦИОНИРУЮ:
ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР ВОЙСК МВД
полковник юстиции ЯСУКЛЕВ
Прокурор
11 февраля 1948 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(на арест)

г. Житомир, 13 февраля 1948 г.

О/Уполномоченный 1 Отделения 4 Отдела УМГБ Житомирской обл.
должность и орган.
лейтенант ВОЛОДИН
звание, фамилия
смотрев сего числа имеющийся материал на БОРИСОВСКОГО Петра Пантелеевича,
911 года рождения, урож. гор. Харькова, украинца, гр-на СССР,
ителя гор. Житомира.

НАШЕЛ:

Что БОРИСОВСКИЙ Петр Пантелеевич весь период оккупации проживая в гор. Житомире, работал режиссером украинского театра.

Являясь активным участником "ОУН", поддерживал тесную связь с одним из руководителей областного провода указанной организации - МАСЛИЕМ.

В силу своих антисоветских убеждений, БОРИСОВСКИЙ написал антисоветского содержания пьесу "ВАРВАРЫ", которая ставилась на сцене украинского клуба "СИЧ" в гор. Житомире.

В октябре м-це 1941 года БОРИСОВСКИЙ написал в фашистскую газету "ПЕРЕМОГА" статью, в которой клеветал на советскую действительность и призывал население к борьбе за создание "Самостийной Украины".

ип-8

"УТВЕРЖДАЮ"

НАЧАЛЬНИК УМГБ ЖИТОМИРСКОЙ
ОБЛАСТИ -ПОЛКОВНИК-
/МАРКОВСКИЙ/

"21" октября 1948 года.

Утверждаю
Зам. нач. отдела
полковник (фамилия неразборчива)
22.X.1948.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

/по следственному делу №-3405/

по обвинению:

БОРИСОВСКОГО Петра Пантелеевича
по ст.ст.54-1"а" и 54-11 УК УССР.-

20 мая 1948 года Управлением МГБ Житомирской области арестован и привлечен к уголовной ответственности БОРИСОВСКИЙ Петр Пантелеевич.

Произведенным по делу разследованием установлено:

БОРИСОВСКИЙ осенью 1941 года,проживая в оккупированном немцами гор.Житомире и работая артистом гор.театра,вступил в члены организации украинских националистов.

/л.д.41-42,44-45,55,63 об./.

Являясь членом ОУН участвовал на совещаниях членов этой организации,где разрешался вопрос о создании клуба украинских националистов "Сич".

/л.д.45, 55 об./.

Занимался писанием антисоветских статей националистического содержания,которые печатал в издаваемых немцами газетах.

В октябре 1941 года написал и опубликовал в немецкой газете "Перемога" резко антисоветского,националистического содержания статью "Завдання украинського театру",в которой клеветал на Советскую действительность,восхвалял немцев и призывал боротся за "самостоятельную Украину".

/л.д.63,67,69-72/.

Занимался писанием пьес антисоветского содержания. Осенью 1941 года написал пьесу "Варвары" антисоветского,националистического содержания,которая ставилась на сцене клуба украинских националистов "Сич".

/л.д.52-53,58-62/.

В конце 1943 года, боясь ответственности за совершенные преступления, бежал вместе с немцами из гор. Житомира в тыл немецких войск.

/л.д.37 об., 68 об., 66 об./.

На основании изложенного **обвиняется:**

БОРИСОВСКИЙ Петр Пантелеевич, 1911 года рождения, уроженец гор. Харькова, украинец, б/п, гр-н СССР, не судимого, из рабочих, служащий, по специальности актер, до ареста проживал в гор. Черновицы, работал методистом Областного дома народного творчества, -

В ТОМ, ЧТО осенью 1941 года вступил в организацию украинских националистов. Участвовал в проводимых этой организацией совещаниях.

Как член ОУН проводил антисоветскую националистическую деятельность. Писал антисоветские националистические статьи в газеты, издаваемые немецкими оккупантами.

Осенью 1941 года написал пьесу "Варвары" резко антисоветского содержания.

В конце 1943 года из гор. Житомира бежал с отступающими немцами,

т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст.54-1 "а" и 54-11 УК УССР.

В пред"явленном обвинении БОРИСОВСКИЙ виновным себя не признал /л.д.29/.

В преступной деятельности изобличается показаниями обвиняемых КОВАЛЕНКО /л.д.53-57/, ПЖУЛАЙ /л.д.48-50/ и свидетелями Белявской /л.д.84-87/, Крушиковской /л.д.51-52/, Фещенко /л.д.58-60/ Каблукова /л.д.61-65/ и Остапчук /л.д.66-67/.

Руководствуясь ст.204 УПК УССР и директивой №-162/101 от 18/IX-1945 года следственное дело на БОРИСОВСКОГО направить прокурору для последующего направления на разсмотрение Особого Совещания при МГБ СССР.

Мера наказания предлагается 10 лет ИТЛ без конфискации имущества за отсутствием такового.

Составлено "21" октября 1948 года в гор. Житомире.

ЗАМ НАЧ СЛЕДОТДЕЛА УМГБ
ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ - ПОДПОЛКОВНИК /СОБАКАРЬ/

"СОГЛАСЕН": НАЧАЛЬНИК СЛЕДОТДЕЛА УМГБ
ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ - ПОДПОЛКОВНИК /ЩЕТЧЕНКО/

Діячі націоналістичного підпілля с.Терехове Бердичівського району

(до складу осередку ОУН входило 7 чол.)

Мельник Федір Хомич (1911 р.н.), керівник осередку, заарештований 1944 р.

Мельник Микола Григорович (праворуч).
Фото кінця 1930-х років.

Коваль Кирило Аркадійович з дружиною.
Фото 1930-х років.

Вбиті повстанці на упізнанні. Фото поч. 1950-х років. Можливі варіанти: "Міша", "Степан", "Василь" із боївки "Бутька"; "Кулемет" (Мартин Остап'юк) із "Сергієм" і "Марком", ліквідовані в червні 1952 р.; "Кайдаш" ("Вугляр", "К-13"), "Юра" і третій невідомий, ліквідовані 14 серпня 1951 р.; провідник "Богун" ("Вавилонський", "Прохор"), "Грицько" і "Карпо". Ліквідовані 5 травня 1952 р. біля с. М. Глухів Радомишльського р-ну.

Діячі націоналістичного підпілля с.Кілівка (тепер Миролюбівка) Попільнянського району

Микола Іщенко (на фото – другий зліва) був сильним не лише духовно, а й фізично: як бачите, він весь із сталевих мускулів. Адже, тренуючи себе, Микола готувався до подвигу. На цьому знімку – збірна команда важкоатлетів Київського педінституту імені Горького, яка завоювала третє призове місце на Всеукраїнських змаганнях системи Народного комісаріату освіти в 1940 році.

Зв'язок поколінь не перервався! Після того, як радянська влада розгромила колектив кіловецьких бандуристів – їхню пісню підхопив шкільний струнний оркестр. Пізніше Віра Держирук (у першому ряду – крайня ліворуч) закінчить консерваторію, стане професійним музикантом. А Володя Чумак (третій зліва – в другому ряду) керуватиме духовим оркестром Кремлівського гарнізону. Фото 1939 року.

Славу кіловецьких співців та музикантів продовжив Василь Вершиленко.

Не в однієї кіловецької дівчини за цими хлопцями сохло серденько. Та й усе село любило їх за духовну красу, прекрасні поривання юних душ, розум, порядність, веселу вдачу. Це був і справді цвіт Кіловки, її майбутнє. Хлопців уже кликали райдужні обрії, перед ними відкривалися широкі дороги в життя.

Але і Микола Держирук (на знімку – він ліворуч) і Іван Грінченко обрали не ту дорогу, яка щедро встелена трояндами, – обидва добровільно стали на шлях боротьби за вільну Україну, за те, щоб наш стражденний народ вирвався з вікового рабства, відчув себе господарем своєї землі. І на цьому тернистому шляху обидва впали: Миколу закатували вірні охоронці комуністичного режиму, а його друга – німецькі фашисти.

Крізь комуністичні табори, небачені магаданські морози, немислимі муки і страждання Віра Федорівна Вознюк (друга праворуч) пронесла незгасну любов до України. І взагалі, майже всі на цьому знімку, як і в цілому в зоні, були українками. Їх кинули за грати тільки за те, що вони любили свою землю, шанували свій родовід. Фото 1948 року.

Попіл гетьманської столиці, Батурина, дощенту спаленого російськими військами, і крізь століття постукав у серце цього юнака, покликав його у ряди борців за рідну Україну. У жертовнику, встановленому ради неї, України, є і гаряча та чиста кров Василя Ковальчука.

– Головним смислом життя для Івана Огнівчука, – сказав Дмитро Максимович Клименко, – була вільна Україна. Я всім серцем підтримував його, хоча й розумів, що тоді боротьба за незалежність не могла увінчатися успіхом. Бо що він міг зробити проти СРСР укупі з Німеччиною? І все ж дещо він зробив. І Україна має йому, як і тисячам інших борців, завдячувати своєю волею...

Як хороше після страшних сибірських морозів пройтися по теплому гравію, яким вистелений морський берег у Хості! А як добре після десяти невольничих років, коли тебе і за людину не вважають, побачити сонце, чисте небо над головою, вдихнути свіжий вітер!
Ольга Шотик все ж дожила до того дня, коли над Україною зійшло сонце волі...

За Самостійну Соборну Українську Державу!

Свобода Народам! Свобода Людині!

ВИДАЄ ПОЛІТИЧНИЙ ВІДДІЛ УПА

РІК. 1. СЕРПЕНЬ 1943 Р. Ч. 2.

На фронтах УПА.

Боротьба УПА квітчається успіхами. На всіх фронтах УПА перемагає. В липні місяці цього року особливо посилила вона свої дії на Правобережжі, Поділлі, Волині і Поліссі. Одна повстанча група УПА в своєму трьохтижневому рейді по Житомирській і Київській областях перемогла 13 успішних боїв з большевицькими партизанами й німцями. Найбільш ефективні бої: з німцями і фольксдойчами біля Устиївки (Житомирщина), де знищено близько 140 німців, багато ранено, а частина в паніці розбіглась, куди очі несли. Здобуто, зброю, харчі, одіж. В бою в Камінці (Ярунський район, Житомирщина) ця сама група розбила цілковито великий відділ червоних партизанів, а в м. Коростені розоружила німецьку поліцію. В околицях Трипілля (над Дніпром) хоробрі повстанці зорганізували свою республіку, перебрали в свої руки адміністрацію